

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
IV.

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI

IV.

2005. április 21–22.

Szerkesztette
Büky László és Forgács Tamás

Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2006

Lektorok
Gerstner Károly
Haader Lea
Horváth László
Velcsov Mártonné

© Büky László – Forgács Tamás

A szerkesztők munkatársa
Sinkovics Balázs

ISBN 978-963-482-801-3

BEVEZETŐ

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei című, 2005. április 21–22-én Szegeden tartott negyedik konferencia anyagából állítottuk össze jelen kötetünket. Ez alkalommal – a korábbi gyakorlattól eltérően – nem adtunk külön témát a konferenciának. Így a kötetbe került írások a nyelvtörténet szinte minden ágával foglalkoznak: az alak-tani, mondattani, jelentéstani tárgyú tanulmányok mellett módszertani témák is megtalálhatók közöttük.

Bakró-Nagy Marianne az obi-ugor *lk > ʎ* hangátvetés jellemzőit, történelmi előzményeit és létrejöttének fonetikai magyarázatát mutatja be. Két tanulmány történeti alaktannal foglalkozik. Borbás Gabriella Dóra a legkorábbi magyar szövegmélekek képzőit vizsgálja. Számba veszi a teljes képzőállományt, és a szövegmélekekben található képzőket összeveti az ősmagyar és a korai ómagyar kori képzőállománnyal. Horváth László a felszólító módú igealakok kettősségének történetét vizsgálja a XX. század első évtizedeiből származó drámák alapján. Arra keresi a választ, mikor kezdett dominánssá válni az ikes igék körében a rövid alak.

Dömötör Adrienne dolgozata a középmagyar kori áljelzői mellékmondatokat mutatja be. Gazdag példaanyaggal tárgyalja e mondattípus szerkezeti és jelentésbeli jellemzőit, és kitér az írásbeli jelölés problematikájára is. Pólya Katalin a *vajon* középmagyar kori használatát tárgyalja, bőven idézve korabeli szövegekből.

A készülő akadémiai nagyszótár anyagára több tanulmány támaszkodik. G. Orosz Renáta az *a* betűs címszavai alapján latin jövevényszavak jelentésváltozásait elemzi, többek között olyan szavakat, mint az *amfora*, *ampulla*, *angyal*, *akadémia*. Szirmai Diána az *agy* metaforikus jelentéseit mutatja be az 1772-től napjainkig tartó időszakban a nagyszótári anyagra támaszkodva. Varga Éva Katalin az *alak* jelentésváltozatait tárgyalva rámutat arra, milyen gazdag jelentésű szóról is van szó. A jelentésváltozásokat néprajzi adatokkal egészíti ki, és így értelmezi azokat.

Több írás foglalkozik az írott és beszélt nyelv egymásra hatásával. Haader Lea az új magyar nyelvemlék, a Münchener emlék elemzésével az írott és a beszélt nyelv viszonyát elemzi. A nyelvemlék két Miatyánkot és két Üdvözlégyet tartalmaz párban; az első imapár a beszélt nyelvben létező, a második az írásbeli változatot tükrözi. Rávilágít arra, hogy még az ilyen erősen kötött, szakrális szövegeknek is volt az írottól eltérő beszélt nyelvi változata. Németh Miklós a *-ban/-ben* rag *n*-jének megőrződése kapcsán a régi nyelvtanok, illetőleg az írott nyelv szerepét emeli ki. Sinkovics Balázs és Zsigri Gyula közösen írt munkájukban a szóvégi *h* ejtésének történetét vizsgálva arra a következtetésre jutnak, hogy a *h*-s ejtés megjelenése nem esetleges, valamint hogy a fonotaktika mellett az írott nyelv is nagy hatással van a *h* ejtésének megjelenésében.

Néhány tanulmány a nyelvtörténeti módszertanhoz szolgál újabb eredményekkel. Hegedűs Attila az ómagyar hangváltozásokról értekezik. Kenesei Istvánnak az ómagyar magánhangzók változását tololáncként bemutató, illetőleg E. Abaffy Erzsébetnek az ősmagyar kori zárhangok változását húzóláncként értelmező írásaira reflektálva azt taglalja, hogy egyes esetekben ugyan mindkettő magyarázó elv lehet, a hangváltozásokban a tololánc mégis jobb magyarázó elvnek tűnik, mint a húzólánc. Juhász Dezső tanulmányában a történeti nyelvföldrajz fogalmi, terminológiai és kartográfiai eszköztárát mutatja be, azzal a céllal, hogy a vizsgálatokhoz közös fogalmi alapokat

teremtsen. Szeverényi Sándor a dimenzionális melléknevek rekonstruálhatóságáról értekezik, arról, hogy mi lehet az oka, hogy az uráli alapnyelvben az antonim melléknévpárok aránytalan módon vannak képviselve, és mit lehet ez ellen tenni. Terbe Erika arra mutat rá, milyen tanulságokkal szolgálhat 16. századi missilisek kutatása a történeti szociolingvisztika számára.

Horváth Katalin a szóösszetételek kialakulásáról ír. Arra keresi a választ, hogy a lexikalizáció és a grammatikalizáció hogyan viszonyul egymáshoz. Mellérendelő és alárendelő szóösszetételek ki- és átalakulását bemutatva arra a következtetésre jut, hogy a grammatikalizáció két altípusa a szintagmatizáció és a lexikalizáció. Emellett a szószerkezetek és az állandósult szószerkezetek közötti különbséget is megfogalmazza.

Németh Renáta a *tol* ige terebélyes szócsaládjának etimológiai összefüggéseit mutatja be dolgozatában. T. Szabó Csilla az Erdélyi magyar szótörténeti tár alapján az erdélyi jogi nyelv szakszóhasználatának jellemzőiről értekezik.

Köszönetet mondunk lektorainknak, akik segítségünkre voltak a megjelenésre kerülő konferencia-előadások kiválasztásában és szakmai ellenőrzésében. Ugyancsak köszönjük a Szegedért Alapítványnak a kötet megjelenéséhez nyújtott anyagi támogatását.

Szeged, 2006 novemberében

Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs

HANGÁTVETÉS AZ OBI-UGOR ALAPNYELVBEN

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

„Variation in pronunciation observed in speakers today parallels in many details the documented variation in pronunciation over the centuries (sound change).”

(Ohala 1993: 155)

1. Bevezetés

Dolgozatom célja, hogy leírja a leggyakoribbnak bizonyuló obi-ugor alapnyelvi (POU) metatézis jellemzőit, történelmi előzményeit, továbbá megkísérelje megadni létrejöttének fonetikai magyarázatát.

A metatézis (hangátvetés) legegyszerűbb meghatározásban egy hangsor elemeinek átrendeződését jelenti, azaz olyan folyamatot, amelynek során az elvárható *xy* sorrend helyett *yx* sorrend jön létre. Összetevők lineáris sorrendjének megváltozása vagy variálódása legtipikusabban a mondat szintjén jelentkezik, fonológiai, fonetikai jelenségeként jóval ritkább. Az obi-ugor nyelvekben és az obi-ugor alapnyelvben az a hangátvetés a leggyakoribb, melyben a *ɣ* veláris félhang is részt vesz, s az ilyen típusúak közül is az, amelyikben e veláris félhang és a laterális likvida, az *l* sorrendi megcserélődése játszódik le.

A témaválasztást a következők indokolják:

- a) az obugrisztikai hangtörténeti leírások (elsősorban Honti 1982 és 1999, a megelőző szakirodalom kimerítő közlésével) főként a szegmentumok változásaira koncentrálnak, s kisebb figyelmet fordítanak e nyelvek, vagy közös történeti előzményük szekvenciális változásaira; ennek következtében csak kevésbé táruznak fel azok a folyamatok, amelyek az obi-ugor nyelvek, illetőleg az obi-ugor alapnyelv morfémainak fonotaktikai sajátosságait (ki)alakították, jöllehet megismerésüknek történeti leírásuk részét kell képeznie;
- b) noha e POU hangváltozás régóta ismert a szakirodalomban, érdemi vizsgálatára ismereteim szerint eddig nem került sor, s a vele kapcsolatos, nem túl számos megállapítás vagy megjegyzés egyrészt egymásnak (olykor) ellentmondó megállapításokat tartalmaz, másrészt általánosításokon alapul. Az utóbbi mondottak a következőkkel támaszthatók alá.

A PFU **lk* > PUG/POU **ɣl* hangátvetéssel már meglehetősen régen számol a finnugrisztika, illetőleg a magyar nyelvtörténet. Horger (idézi Honti 1985) a magyar *toll*, *falú* alakváltozatainak kialakulása kapcsán és Szinnyeivel (idézi Honti 1985) vitázva kimondja, hogy egy **ly* > **ɣl* hangváltozásnak már az ugor korban le kellett játszódnia, s elgondolását alátámasztandó az obi-ugor nyelvek adataira hivatkozik. Honti (1985), aki a magyar hangtörténeti és obugrisztikai szakirodalomban eddig a legnagyobb figyelmet szentelte a kérdésnek, Horger állítását túl kategorikusnak ítéli: „Való igaz, hogy az ilyen típusú szavaink obi-ugor megfelelői többnyire *ɣəl/ɣəl* hangsort tartalmaznak, nem pedig *ləɣ/ləɣ*-et, de például a vog. és az osztj. (ösosztj. >) (~ m.

csillog) *ly*-t mutat. A másik likvida, az *r* esetében többnyire megmaradt a hangkapcsolat tagjainak eredeti sorrendje. Persze az már egy további kérdés, hogy a metatézisnek csakugyan az ugor korban kellett-e lezajlania, avagy később is végbemehetett-e. Úgy gondolom, hogy éppen a magyar látszik konzervatívabbnak e tekintetben, s csak az obi-ugorban kell *lk > γl* típusú metatézist föltennünk, amely azonban ott sem valósult meg következetesen [A kiemelés tőlem való. – B.N.M.]” (Honti 1985: 142). Míg a kiemelt mondat első, a magyarra (s persze ezzel együtt az ugorra vonatkozó) megállapításával egyetérthetek, a másodikkal kapcsolatban éppen e dolgot próbál ellenérveket felhozni. Az alábbiakban nem azt fogom állítani, hogy az obi-ugor alapnyelvben, a megjelölt szekvenciában kivétel nélkül minden esetben végbemegy a metatézis, hanem azt, hogy van olyan kritérium, amely megjósolhatóvá teszi lejátszódását. Collinder és Sammallahti, Hontival ellentétben, igen kategorikus a kérdésben, bár nem derül ki, mire alapozzák határozott véleményüket. Collinder (1960: 120) megállapítása szerint „Metathesis has taken place in the Ob-Ugric languages: vg *γl*, *wl*, *jl*, os *γ-l*, S *γ-t*, etc.”, Sammallahti szerint pedig „At least one consistent metathetic change took place in POU: PFU (and PUG) **lk* changed to **gl* [= **γl*] ... except in the word for 'silver fir', PV **hulii*, PO **nalkii*: its irregularities suggest that it is a loan word” (1988: 511). Úgy tűnik, Sammallahti a szavak eredetével magyarázza a folyamat lejátszódását vagy elmaradását. Látható tehát, hogy a szakirodalom félhang és likvida megcserélődésének szenteli figyelmét, jóllehet e félhang nem csupán likvidával mutat hangátvetést.

E hangváltozás mellőzött voltához nyilvánvalóan hozzájárult az a tény is, hogy a legutóbbi időkig maga a metatézis is sajátos megítélések tárgya volt szinkrón és diakrón, fonetikai és különösen fonológiai szempontból, amennyiben a problematikus, jellemzően a sporadikus, szabálytalan fonetikai, fonológiai folyamatok közé sorolódott, s főként a gyermeknyelvben vagy nyelvbtlásokban előforduló nyelvi jelenségként tartották számon, mely leginkább nyelvtörténeti összefüggésekben vizsgálható.¹ Tény azonban az is, hogy nem minden leírás zárja ki teljes mértékben a szabályosság lehetőségét. Nyelvtörténeti tekintetben – a standard nyelvtörténeti kézikönyvek közül válogatva – többek között például Campbell („Most instances of metathesis are sporadic changes, but metathesis can also be a regular change.” – 2004: 39) vagy Hock („Metathesis is regular if it serves a specific structural purpose.” – 1991: 115) számol a hangátvetés szabályos voltaival. Fonetikai tekintetben pedig például Kassai (1998: 180) a simítófolyamatok között tartja számon, s úgy vélekedik, hogy a nyelvészeti leírások nemigen vesznek róla tudomást, deviáns folyamatok közé sorolják őket (pl. a távhasznalással együtt), holott nyilvánvalóan szabályok szerint működik (különben a *konyha* még mindig *kohnya*, a *teher* még mindig *tereh* lenne). Az idézetek csupán az illusztrációt szolgálták. Elemzésem egyik, a legutóbbi időkben a metatézisre vonatkozó általános elemzésekkel egybecsengő, azokkal megtámogatott következtetése az, hogy e folyamat a POU-ban éppenhogy szisztematikus.

Az elemzés kiinduló kérdései, részben a nyelveken átívelő általánosításokat, részben pedig az obi-ugor alapnyelv fonetikai-fonotaktikai sajátosságait figyelembe véve a következők:

¹ E vélekedésekre l. Hume (2004: 203).

a) Szisztematikus folyamatnak tekinthető-e a vizsgálandó metatézis a POU-ban és ha igen, mik a szisztematikusság bizonyítékai?

b) A metatézis eredményeként előálló szekvencia a metatézistől függetlenül is rekonstruálható, azaz egyébként létező sorrend-e?

c) A metatézis annak az elrendeződésnek az irányában hat-e, amelyik a metatézist megelőzően is a gyakoribb elrendeződés volt?

d) A metatézis magyarázható-e olyan fonetikai tényezőkkel, amelyek egyszerűs mind tipológiai besorolásának alapjául is szolgálnak?

2. A POU metatézis jellemzése

Az alábbiakban azt mutatom be, hogy a metatézisben résztvevő mássalhangzók fonetikai, fonotaktikai és a metatézisben való részesedésük szempontjából két diszkrét csoportra oszthatók, olyanokra, amelyek között nincs átfedés. Rögtön megjegyzendő, hogy ezek a tulajdonságaik csak akkor tárhatók fel, ha az elemzésbe az obi-ugor alapnyelvre rekonstruált, a jelenleg elérhető teljes anyagot bevonjuk, s nem csupán kiragadott példákon avagy a teljesesség igénye nélkül vizsgálódunk. A hangátvetésben a következő hangok vesznek részt:

ϑ [= nem-finnugrisztikai szimbóluma θ] elülső, dentális, koronális, zöngétlen réshang, zörejhang

l elülső, dentialveoláris, koronális, zöngés oldalréshang, artikulációsan zár-képzésmozzanatú; (laterális) likvida, zengőhang

r elülső, dentialveoláris, koronális, zöngés pergőhang, artikulációsan zár-képzésmozzanatú; (pergetett) likvida, zengőhang

γ hátulsó, veláris, dorzális, zöngés félhang, zengőhang

A képzés helyének, illetőleg módjának tekintetében a réshang és a két likvida sorolható egyívé (elülső, koronális, teljes mássalhangzók), a félhang (hátulsó, dorzális félhang) meg külön. Ez a csoportosítás fonotaktikai szempontból is érvényesnek minősül, amennyiben az elülső képzésűek az összes szekvencia-típus bármely pozíciójában előfordulhatnak, a félhang azonban nem: lexikális elem nem kezdődhetik vele (toldalék azonban igen, illetőleg egymagában is képezhet toldalékot). Egy további érv e csoportosítás mellett, hogy a metatézis folyamatának szempontjából a négy hang közül a [ϑ l r] egymás között nem, csupán a [γ]-vel cserél helyet, s akkor is csak azokban az esetekben, amikor a [ϑ l r] és a [γ] mássalhangzó-kapcsolatot képez egymással, azaz egy további elem közbeiktatódása nélkül, egymás mellett állnak. Tekintettel arra, hogy a POU nem enged meg összetett szó-, illetőleg szótagkezdetet, összetett kódát² viszont igen, a jelzett mássalhangzó-kapcsolatok egyszótagú, (C)VCC szerkezetű szavakban összetett kódában, kétszótagú, (C)VC.CV szerkezetű szavakban az első szótag kódájában és a második szótag kezdetében realizálódnak. Az alábbi példák egyszerűs mind azt is megmutatják, hogy a metatézisben résztvevő hangok milyen elrendeződésben jelentkeznek a szekvenciákban.

² Az összetett kóda tulajdonságaira vonatkozóan eltértek a finnugrisztikában az utóbbi időkhöz vallott nézetektől. Erre vonatkozóan l. Bakró 2001a. Ennek értelmében összetett kódának tekintem a nem-homorgán képzésű mássalhangzó-kapcsolatokat is, s ezzel együtt azt vallom, hogy a kóda-összetevők között jelentkező sva vokális csupán a felszíni megvalósulás fonetikai jelensége.

(1) (C)VCC

- (1a) *ly*: **kōly* 'Seil' (GOV 256³)
 (1b) *ry*: **kūrγ*/**kīrγ* 'Sack' (GOV 321)
 (1c) *yl*: **mēyl* 'Brust' (GOV 383)
 (1d) *yr*: **pāyr* 'rund' (GOV 504)
 (1e) *γθ*: **θōγθ* 'beissen' (GOV 129)

(2) (C)VC.CV

- (2a) *ly*: **kīlyv* 'Morast' (GOV 258)
 (2b) *ry*: **īrγv* 'Lied' (GOV 260)
 (2c) *yl*: **līylv* 'Fuss' (GOV 357)
 (2d) *yr*: **naγrv* 'Zedernuss' (GOV 427)
 (2e) *γθ*: **ūγθ* 'Schädel des Bären' (GOV 12)

A fentiek alapján a vizsgált hangok mintázatai, függetlenül a szóban, szekvenciában elfoglalt helyüktől, a következők:

(3)

A	B
<i>ly</i>	<i>yl</i>
<i>ry</i>	<i>yr</i>
—	<i>γθ</i>

A példák egyrészt azt mutatják, hogy a *θ* réshang csupán a félhang utáni helyzetben fordul elő (szemben a likvidákkal), másfelől pedig azt, hogy akár szóbelseji, akár szóvégi helyzetben vannak, a félhang és likvida kapcsolatok tükör-elrendeződésben is előfordulnak. Amihez még annyit kell hozzátenni, hogy az egyes elrendeződésekre, illetőleg pozíciókra más és más a fölhozható példák száma, s ennek a továbbiakban még számottevő szerepe lesz.⁴

A kapcsolatok történetileg két szempontból vizsgálhatók: egyrészt a kapcsolatok eredete szerint, másrészt pedig a kapcsolatokban résztvevő elemek sorrendje szerint. Így az adatok két kategóriába, illetőleg két-két alkategóriába rendeződnek; a kérdés most már az, hogy vajon valamennyi alkategóriában lesznek-e adatok, s ha igen, vajon az alkategóriák diszkrétek-e vagy sem. Ez segít majd hozzá ugyanis ahhoz, hogy magyarázat szülessék magára a folyamatra.

A mássalhangzó-kapcsolatok eredete kétféle lehet:⁵ eredetileg is a szótőhöz tartoztak, azaz a kapcsolat eleve morfémahatárok között létezett (4), a kapcsolat két eleme közül csupán az egyik tartozott a tőhöz, a másik elem eredetileg toldalék volt, s a változások folyamán grammatikalizálódva vált a tő részévé (6):

³ A számok a szócikkekre s nem a lapszámokra utalnak.

⁴ Szerepe lesz még akkor is, ha tudjuk, hogy bármely rekonstruált nyelvből származó adathalmaz mennyiségi szempontból egy sor bizonytalansággal terhes: soha nem tehetők róla olyan kategorikus állítások számszerűségeikre alapozva, mint a nem-rekonstruált nyelvek esetében. Ám a csak fenntartásokkal kezelhető számok bizonyos tendenciákat mégis kirajzolhatnak, amelyekre már érdemes tekintettel lenni.

⁵ A tárgyalandó kérdés nyelvi anyagául szolgáló, összesen közel 70 etimológia felsorolása itt terjedelmileg lehetetlen.

(4)

(4a) *ly*: PFU **alka* 'Ende, Anfang' (UEW 6) > POU **āly* (GOV 26)(4b) *ry*: PFU **särkä* 'eine Fischart' (UEW 436) > POU **ðārγ* (GOV 159)(4c) *yl*: PUG **palyv* 'Dorf' (UEW 351) > POU **pūyl* (GOV 502)(4d) *yr*: PFU **nakrv* 'Zedernuß' (UEW 298) > POU **nayrv* (GOV 427)(4e) *γð*: PU **maksa* 'Leber' (UEW 264) > POU **mīγð* (GOV 382)

A következő táblázat azt mutatja meg, hogy a (4)-ben látott mintázatokra összesen hány példát ismerünk (az adatok száma összesen 48):

(5)

A	B
<i>ly</i> 3	<i>yl</i> 15
<i>ry</i> 9	<i>yr</i> 12
—	<i>γð</i> 9

Toldalékolás következtében keletkezett kapcsolatok például a következők:

(6)

(6a) *l-γ*: PFU **kälv* 'Bindfaden, Strick' (UEW 135) > POU **köl+*γ* > **köly* (GOV 256)(6b) *r-γ*: PU **kurv* 'Korb, Faß aus Rinde' (UEW 219) > POU **kūr/*kīr+*γ* > **kūrγ/*kīrγ* (GOV 321)(6c) *γ-l*: PFU **moŋa* 'Biegung, Kreis' (UEW 280) > POU **mVγ+*l* > **mVγl* (GOV 776)(6d) *γ-r*: —(6e) *γ-ð*: PU **ukv* 'Kopf' (UEW 542) > POU **ūγ+*ð* > **ūγð* (GOV 12)

A toldalékolással keletkezett kapcsolatokat mutató alakok száma a következő (számuk összesen 17):

(7)

A	B
<i>l-γ</i> 10	<i>γ-l</i> 2
<i>r-γ</i> 4	—
—	<i>γ-ð</i> 1

Az (5) és (7) alatti számok arról vallanak, hogy az adott elrendeződések toldalékolt alakokban fele annyiszor sem fordulnak elő, mint tőmorféma-határok között.

A másik rendezési szempont a kapcsolatokban résztvevő elemek sorrendje. Amiként az az (5) és (7) táblázatok A oszlopaiból adódik, a likvida+félhang elrendeződés összesen huszonhat, a B oszlopok számaiból adódóan pedig a félhang+likvida/réshang elrendeződés harminckilenc esetben fordul elő. Ez annyit jelent tehát, hogy gyakoribbak azok az elrendeződések – akár tőszavakban, akár eredetileg toldalékolt alakokban fordulnak elő –, amelyekben a félhang megelőzi a likvidákat/réshangot, azaz nem szó-, illetőleg morfémazáró helyzetben van:

(8)

likvida+ γ	γ +likvida/ réshang
26	39

A továbbiakban azt kell megnéznünk, hogy a fenti két szempontú rendszerezés kategóriáiban szereplő adatok közül melyek és hányan keletkeztek hangátvetéssel, s melyek nem. Ezért az (5) és (7) alatti táblázatokat további számokkal bővítjük (a hangátvetéssel keletkezett mintázatok száma áll a kettőspont után, kiemelten):

(9)

A	B
<i>ly</i> 3: –	<i>yl</i> 15: 11
<i>ry</i> 9:–	<i>yr</i> 12: 1
–	<i>yl</i> 9: 4

(10)

A	B
<i>l-γ</i> 10:–	<i>γ-l</i> 2:–
<i>r-γ</i> 4:–	–
—	<i>γ-ϑ</i> 1:– ⁶

A fenti táblázatok adataiból az olvasható le, hogy likvida+félhang mintázatok – legyenek bár tőalakokban, illetőleg toldalékolt alakokban előfordulók – nem metatézissel keletkeztek, hanem egy eredetibb állapotot képviselnek. Velük szemben viszont a félhang+laterális likvida/réshang elrendeződésük közül azoknak csaknem a fele, amelyek tőalakokban fordul elő, metatézissel keletkezett, azaz bennük a korábbi állapot ugyancsak likvida/réshang+félhang volt. A tizenként példa közül mindössze egy esetben a pergetett likvida+félhang kapcsolat is mutatja a folyamatot. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy azok közül a félhang+likvida/réshang kapcsolatok közül, amelyek toldalékolt alakokban fordulnak elő, egyetlen egy sem keletkezett metatézissel.

⁶ A korábbi szakirodalom szerint itt kellene szerepelnie a következő szónak: (GOV 236) **kōyl̥* 'Tanne, Fichte'. Idevonását a következők indokolnák. A szó uráli eredetű: (UEW 222) PU **kuse* ~ **kose* 'Fichte, Tanne'. Honti a POU-ra mássalhangzó-kapcsolatot következtet ki (**yl̥*), s elgondolásának alapja nyilvánvalóan a vogulban jelentkező mássalhangzó-kapcsolat (**yl̥*), amire azonban az osztjákban semmi nem utal; a két obi-ugor nyelvben ugyanis az alakváltozatok a következők (idézem a Honti rekonstruálta ösvogul és ösosztják alakokat is): ösosztják **kol* > > VVj *kol*, DN Ko Ni *yl̥ut*, Kaz *χol*, O *χol*; ösvogul **käyt* < < AK AL Szo *χowt*, KK FK P *kowt*, AL FL *käyt*. A vogul mássalhangzó-kapcsolatáról az UEW (i.h.) így emlékezik meg: „Das *w*, *γ* in wog. *kowt*, *käyt* ist höchstwahrscheinlich ein Sekundärlaut” – további magyarázattal azonban nem szolgál, csupán a probléma párhuzamaként a *wiyr* 'vörös, vér' (~ m. *vér*) szó félhangzóját hozza fel. Amiként az utóbbi szóra vonatkozóan másutt már kimutattam (Bakró 2001a) e félhang eredetileg képző volt, mely metatézissel a vogulban szóbelseji helyzetbe került. Itt sem más a helyzet, azaz POU **kōyl̥* > ösvogul **kät*+**yl̥*_{szuff.} > **käyl̥* > **käyt*. Ez pedig a következőket jelenti: *i.* a POU-ra kikövetkeztethető alakban nincs mássalhangzó-kapcsolat, ahogyan Honti fölteszi, mert *ii.* ilyen, képzés révén, csupán a vogulban jött létre, *iii.* a félhangban realizálódó derivációs toldalékokra nem áll az, amit a POU-ra megállapítottunk (nem vesz részt a metatézisben), ott ugyanis, többek között a fenti példák tanúsága szerint, hangátvetéssel kerülhet szóbelseji helyzetbe.

Ebből az első pillantásra bonyolultnak tűnő képből azonban meglehetősen egyszerű és egyértelmű tendencia bontakozik ki: 1) a tóalakban előforduló félhang+likvida/réshang mintázatoknak csaknem a fele metatézissel keletkezett, ám 2) ha a félhang eredetileg toldalék volt, a metatézis elmaradt. Másként fogalmazva: megállapítható, hogy a likvida/réshang+félhang > félhang+likvida/réshang hangátvetés az obi-ugor alapnyelvben tömorféma-határok között lejátszódó folyamat volt és nem érintett grammatikai (derivációs) elemeket, azaz a változási folyamat nem terjedt tovább a tőhatárnál. Ez az összefüggés – a mindjárt szemügyre veendő kivételek ellenére – olyan jellemző tendencia, amely csaknem megjósolhatóvá teszi a folyamatot. Megállapítható továbbá az is, hogy miért olyan aránytalanul alacsony a nem toldalékolással keletkezett *ly* elrendeződések száma. Azért, mert a metatézis felszámolta őket, s ezt olyan szisztematikus folyamatnak kell látnunk, amelynek fényében az a három *yl* kapcsolat, mely „érintetlenül” maradt, joggal tekinthető kivételnek.

E kirajzolt tendenciát két szempontból is árnyalnunk kell: egyfelől a már említett kivételek tekintetében, másfelől pedig abból a szempontból, hogy a likvidák alosztályában vajon az összes hang egyformán viselkedik-e a tendencia szempontjából. Kezdve az egyszerűbben megválaszolható, utóbbi kérdéssel, elég szemügyre venni a (9) alatti táblázat adatait. Az látjuk, hogy míg *yl*, azaz laterális likvidát tartalmazó tizenöt mássalhangzó-kapcsolatból tizenegy keletkezett hangátvetéssel, addig a *yr*, azaz pergetett likvidát mutató tizenkét esetből csak egy. Ez annyit jelent, hogy az obi-ugor alapnyelvi hangátvetésben voltaképpen csak a laterális likvidák vesznek részt. Nagyjából ezen a nézeten van Honti is (1985: 142).

Kivételeknek azok az alakok nevezhetők, amelyek a fentiekben megfogalmazott tendenciának nem engedelmesskednek, azaz vagy megtörtént bennük a hangátvetés, holott nem lenne elvárható (11), vagy éppen megfordítva, elmaradt a hangátvetés, holott elvárható lett volna (12a-c).

(11)

PUG **närkv* 'nyereg' (UEW 874) > magyar *nyerég*, POU **nā̄yr* 'nyereg'; ösosztják **nȫyar* > VK Vart *nȫyar*, ősvogul *nǟyar* > TJČ *näwrā*, AK *nā̄yar*, P *nayr*, AL KL *nā̄yr* (GOV 426)

Valamennyi obi-ugor alak tanúskodik a **ry* > **yr* folyamatról, melyet valódi kivételnek kell elkönyvelni: semmiféle fogódzó nem adódik magyarázatához.

(12a)

PFU **alka* 'Ende, Anfang' (UEW 6) > POU **āly* 'Anfang, Ende' > ösosztják **al̄j* > osztják VVj O *aləj*, DN Ko *otəj*; ősvogul **āyl* > TJČ *awl*, AK *owl*, KK P AL *ōl*, FL *ōwl*, Szo *ōwl* (GOV 26)

Honti az idézett helyen alternatív POU alapalakokat rekonstruál, melyek az osztják **ly* (> **l̄j*) ~ vogul **yl* kétféleséget tükrözik. Tekintettel azonban arra, hogy metatézisről csak a vogul tanúskodik, a POU-ban csupán **ly* sorrenddel számolhatunk.

(12b)

PFU **čvľkv*~**čvľkv* 'glänzen, schimmern' (UEW 46) > magyar *csillog*; POU **čvly* > ósosztják **šuly* > Ni *šulpa*, Kaz *šūlpi*; ósvogul **švly* > AK KK *šöly*, FK *šöly*, P AL *šüll*, Szo *suly* (Honti 1985: 142; GOV 821)

(12c)

PFU **tulkv* 'Zugnetz' (UEW 536) > POU **töly* > ósosztják **töyl* > Ni. *töχət*, Kaz *töχəλ*; ósvogul **töly* > KL *toli*, FL Szo *toliy* (GOV 636)

A (12a) példával ellentétben itt nem a vogulban, hanem csak az osztjákban ment végbe hangátvetés, ami a POU *ly* sorrendet támogatja (ennek okán Honti alternatív, POU **ly*/**yl* rekonstrukciója nem indokolt).

A három etimológiában nincs olyan hangtörténeti, fonotaktikai, morfológiai vagy egyéb körülmény, mely indokolhatná az elvárható tendencia érvényesülésének elmaradását. Ugyanakkor érdemes ismételt felhívni a figyelmet arra, hogy e példák – (12b)-ben teljesen elmarad, (12a)-ban csak a vogulban, (12c)-ben csak az osztjákban érvényesül a folyamat – jól mutatják magának a változásnak időbeli, vagy ha úgy tetszik, kronológiai szóródását. Továbbá leszögezendő az is, hogy a lehetséges 14 esetből (vö. (9) táblázat) összesen ez a három példa viselkedik az elvárhatóval ellentétesen.

3. A POU metatézis és az általánosítások

Az eddigiekben a dolgozat elején feltett első kérdésre – a) szisztematikus folyamatnak tekinthető-e a vizsgálandó metatézis a POU-ban és ha igen, mik a szisztematikusság bizonyítékai? – kíséreltem meg a válaszadást. A továbbiakban azokkal a nyelveken átívelő általánosításokkal vetem egybe az eddigi megállapításokat, melyeket a következő kérdések formájában fogalmaztam meg: b) a metatézis eredményeként előálló szekvencia a metatézistől függetlenül is rekonstruálható, azaz egyébként létező sorrend-e? c) a metatézis annak az elrendeződésnek az irányában hat-e, amelyik a metatézist megelőzően is a gyakoribb elrendeződés volt? E kérdések a következő, általánosítható megfigyeléseken alapulnak. A hangátvetés iránya, azaz a tény, hogy *xy* > *yx* avagy *yx* > *xy* irányú-e a folyamat, nagy valószínűséggel nem esetleges a világ nyelveiben, amennyiben a létrejövő elrendeződésnek az illető nyelvben már ismertnek kell lennie. (E megfigyelés szoros összefüggésbe hozható magának a folyamatnak a fonetikai magyarázatával, nevezetesen azzal, hogy a hangátvetéstől eredményezett elrendeződésnek a hallgató számára ismerősnek kell lennie, különben a megértés, s vele együtt a kommunikáció károsulna.) Ennek alapján pedig felvetődik annak valószínűsége, hogy a folyamat megjósolhatóvá válik, amennyiben egy – valamilyen független folyamat eredményeképpen keletkezett – új, példa nélküli sorrendről feltételezhető, hogy egy már meglévő minta szerint fog átrendeződni. Kérdés azonban, hogy mi történik mindazokban az esetekben, amikor mind az előzmény minta, mind pedig a hangátvetés eredményeként előállt minta már ismeretes a nyelvben? Az elemzések arra engednek következtetni, hogy ilyen esetekben a gyakrabban előforduló mintázat irányába mutat a folyamat. (Ami megint csak fonetikai okokhoz lenne köthető, amennyiben a gyakoribb elrendeződésnek valamilyen okból kedveltebbnek, kedvezőbbnek kell lennie.)

Először tekintsük azt, ismert mintázatot követ-e a metatézis vagy sem. Mivel számunkra most már csak a tömorféma határokra belüli elrendeződések az érdekesek, hiszen metatézis csak e tartományon belül érvényesül, s azok között is csak a $l/\vartheta + \gamma > \gamma + l/\vartheta$ kapcsolatokban, érdemes az (9) alatti táblázat adataira támaszkodni, amely megmutatja, hogy az elrendeződéseknek milyen tükörmintázatai vannak, milyen a számbeli megoszlása az elrendeződéseknek, s azt is, hogy ezek közül hány metatézis eredménye. Azt látjuk, hogy az összes, hangátvetéssel alakult elrendeződés korábban már meglévő mintát követ. E minta-követés eredményeként a réshang+félhang sorrendek teljesen felszámolódnak, a laterális likvida+félhang sorrendek pedig, az említett három kivétellel (12a-c), ugyancsak. Ezzel arra a kérdésre, hogy vajon a metatézis eredményeként előáll szekvencia a metatézistől függetlenül is rekonstruálható, azaz egyébként létező sorrend-e, igenlően válaszoltunk. Azaz nem jött létre olyan elrendeződés, amely egészen új lett volna az obi-ugor alapnyelvben, hanem meglévőknél a számát gyarapította.

Arra a kérdésre, hogy a metatézis annak az elrendeződésnek az irányában hat-e, amelyik a metatézist megelőzően is a gyakoribb elrendeződés volt, már nem adható kategorikus válasz. A hangátvetések végbemenetele előtt mind a $l\gamma - \gamma l$, mind pedig a $\vartheta l - \gamma \vartheta$ elrendeződés adatolható a POU-ból, mégpedig az előbbi esetében csaknem azonos számban. Az utóbbi esetében pedig oly alacsony a példák száma, hogy feltehetően nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni belőlük. Be kell érünk tehát annyival, hogy a POU-t illetően nem adható érdemleges válasz a kérdésre.

4. A POU metatézis fonetikai interpretációja

Nyelvtörténeti közhely, hogy minden rekonstruált nyelvi entitás, folyamat vagy rájuk vonatkozó magyarázat csak annyit ér, amennyire azok természetes nyelvi tapasztalatoknak megfeleltethetők. Mivel az előző pontban felvetett kérdések fonetikai megfigyeléseken, illetőleg magyarázatokon alapulnak, most azt kell megvizsgálnunk, vajon a $l\gamma > \gamma l$, $\vartheta l > \gamma \vartheta$ változás milyen fonetikai interpretációt kaphat. Hozzátevé rögtön, hogy a folyamat és a bennük résztvevő hangok rekonstruált volta eleve korlátozza a lehetőségeket, hiszen aligha határozható meg vagy igazolható kísérletesen e hangoknak önmagában vett, illetőleg egymásutániságukból adódó valamennyi fonetikai tulajdonsága.⁷ Nem is szólva arról, hogy a hangoknak mind az artikulációs, mind pedig észlelési tulajdonságai igen nagy mértékben nyelvspecifikusak. Ám ha általánosítható jegyeik nem lennének, akkor azok a folyamatok sem lehetnének azonosíthatóak, amelyek csak történeti összefüggésekben tárhatók fel. Az alábbiakban előadandók inkább gondolat-kísérleteknek számítanak, semmint végleges magyarázatoknak.

A szakirodalmi állásfoglalások nagyjából két csoportba sorolhatók aszerint, hogy a metatézisnek milyen fonetikai magyarázatát adják. Az egyik, funkcionalista érvelés szerint a hangátvetések valójában optimalizálódási folyamatok, amennyiben a létrejövő mintázatok fonetikailag, tehát vagy az észlelés vagy az artikuláció tekintetében kedvezőbb mintázatot hoznak létre. E következtetések szinkrón folyamatok elemzéséből adódnak, azaz elsősorban nem történeti változások leírásaiból (pl. Hume 1997, 2004; Steriade 2001). Az optimalizáció jellege nyelvenként lehet más és más, ami minden további nélkül elfogadhatónak tűnik, már csak akkor is, ha csupán arra az egyszerű tényre gondolunk, hogy azonos vagy nagyon hasonló hangrendszerrel rendelkező

⁷ Vannak természetesen esetek, amikor egy változási folyamatban például maga a létrejött hang utal arra, hogy előzményének milyen lehetett a pontosabb fonetikai tulajdonsága (Bakró 2001b).

nyelvek vagy nyelvi változatok is más és más fonotaktikai tulajdonságokat mutathatnak. Ebből adódik, hogy ami az egyik nyelvben vagy nyelvváltozatban optimális elrendezésnek bizonyul, az egy másikban nem és metatézis révén átrendeződik. Az optimalizációs elgondolással szemben többféle kifogás is felhozható, melyek közül csupán egyet említék itt. Vannak nyelvek, amelyekben egy és ugyanazon nyelvváltozatban a hangátvetésnek $xy > yx$ és $yx > xy$ iránya is megfigyelhető, jöllehet a kétféleséget semmiféle egyéb körülmény nem magyarázza. Kérdés, hogy az ilyen esetekben az optimalizáció miként hozható fel magyarázóelvként. A másik, diakrón folyamatokra (is) hivatkozó, nem-funkcionalista álláspont szerint, mely azon az elgondoláson alapul, hogy fonetikai faktorok központi szerepet játszanak azokban a diakrón folyamatokban, amelyek a szinkrón állapotok struktúráit kialakították (innen az elnevezés is: „evolutionary phonology”), az optimalizáció nem releváns szempont (pl. Ohala 1974, 1981, 1993; Blevins–Garrett 1998, 2004; Blevins 2004). Sokkal inkább azokra a koartikulációs, észlelési vagy akusztikai tényezőkre épít, amelyek hangváltozási folyamatoknak általában is – azaz nem csupán a hangátvetés esetében – kiváltói okai vagy éppen eredményei. Ennek értelmében a hangátvetés olyan folyamat, amelyben artikulációs vagy percepciósi okok miatt az eredetibb hangsor újraértelmezése zajlik le. Blevins és Garrett (2004: 120) a metatézisben résztvevő hangok különféle fonetikai tulajdonságai alapján négyféle metatézis-típust állít fel, amelyek egyszersmind tipológiai besorolások alapjául is szolgálnak. Az elemzett POU hangátvetések fonetikai magyarázatának keresésekor tehát ezt az elgondolást fogadom el, annál is inkább, mert ezzel egyszersmind tipológiai keretben is értelmezhetővé válik anyagunk. Hosszabban csak arról a két típusról szövegek, amelyek az itt vizsgált folyamatok tekintetében relevánsak lehetnek.

Akkor, amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen fonetikai okokkal magyarázhatók a hangátvetések, a kiindulópont nem lehet más, mint a résztvevő hangoknak olyan jellemzése, mely – mivel egymással szomszédosan hangkapcsolatot képeznek – tekintetbe veszi tulajdonságaikat egymáshoz viszonyítva is.

A hangok képzésmozzanatainak megvalósulása eltérő ideig tart. Egyes észlelési tulajdonságok viszonylag rövid, más tulajdonságok viszonylag hosszabb idő alatt realizálhatók (pl. Ohala 1993). A hosszabb, elnyúló képzésmozzanatok a környezetükben lévő, tehát például utánuk következő egy vagy több hangon, vagy akár szótagban, esetleg szótag-sorozatban is érzékeltetik hatásukat. Ilyen, hosszabb-rövidebb tartományokban jelentkező koartikulációs hatása van például a palatalizációnak vagy a velarizációnak, a hehezetnek, a nazalitásnak. Jellegzetesen elnyúló hatása van a faringalizációnak is. E megnyújtott képzésmozzanatok közül nem egy a percepció számára azért lehet problematikus, mert – különösen szomszédos hangok esetében – nehéz azonosítani, vajon melyik hanghoz köthető az illető tulajdonság, azaz a tulajdonság nem azzal a hanggal asszociálódik, amelyikhez valójában tartozik, hanem például az utána következővel. Megfigyelések mutatnak arra, hogy a hangátvetésnek vannak olyan típusai, amelyek az imént vázolt percepciósi szegmentálási problémákkal függnek össze. Blevins és Garrett említett metatézis-tipológiája négy típust kategorizál (13a), közülük az első az imént vázolt. Egy másik típust (13c) a koartikulációs metatézis reprezentál. Mássalhangzó-kapcsolatok megképzésnek esetében az egymást követő konzonánsok egyes képzési mozzanatai átfedésbe kerülhetnek egymással, mely félreismerhetővé teszi a hangok eredeti sorrendjét. Zárhangok esetében ilyen képzésmozzanat a zár felpattanása. Megbízható vizsgálatok alapján kimutatható, hogy ha a zár és/vagy a felpattanás mozzanata csaknem egyidejű, a képzés helyére vonatkozó jegyek

nehezen azonosíthatóak, s ez vezethet például $pk > kp$, $tp > pt$ változásokhoz. Az előbbi esetben labiális(elülső)–veláris, az utóbbi esetben koronális–nem-koronális mássalhangzókról van szó: a $pk > kp$ folyamatban először a veláris, a $tp > pt$ folyamatban először a nem-koronális zár pattan fel hozzátéve, hogy mindkét eset egyirányúnak bizonyult az eddigi tapasztalatok szerint (Blevins – Garrett 2004).

(13)	METATHESIS TYPE	PHONETIC FEATURE
a.	Perceptual metathesis	Elongated phonetic cues
b.	Compensatory metathesis	Stress-induced temporal shifts
c.	Coarticulatory metathesis	CC coarticulation
d.	Auditory metathesis	Auditory-stream decoupling

Úgy tűnik, hogy az itt tárgyalt POU esetek az észlelési típusba sorolhatók, ám kérdés, hogy ezt hogyan lehet igazolni. Hiszen valójában azt kell megállapítanunk, hogy a két-két mássalhangzó-kapcsolatba rendeződő három mássalhangzó közül melyik lehet a felelős a folyamatért. Emlékezzünk, hogy szempontunkból most már csak három mássalhangzót kell jellemeznünk (l , ϑ , γ), s ahogyan az a 2. pontban már szerepelt, tulajdonságaik a következők:

- ϑ elülső, dentális, koronális, zöngétlen réshang, zörejhang
- l elülső, dentálveoláris, koronális, zöngés oldalréshang, artikulációsán zár-képzésmozzanatú; (laterális) likvida, zengőhang
- γ hátulsó, veláris, dorzális, zöngés félhang, zengőhang

Fonetikai elemzések mutatnak arra, hogy – többek között – a laterális magánvagy mássalhangzókra is és a veláris félhangokra is jellemző az a megnyújtott képzésmozzanat, mely lokalizációjukat, következésképp a hangsor helyes szegmentálást megnehezíti, illetőleg elvéthetővé teszi. A laterálisok esetében a laterális formáns (vö. Ladefoged – Maddieson 1996: 193-7), a veláris félhangok esetében a velaritás (a második formáns alacsonyabb helyzete – vö. Ladefoged – Maddieson 1996: 361–2) a felelős azért az észlelési élményért, amelynek eredményeként e hangoknak olyan pozíció tulajdonítható, amelyet eredetileg nem foglaltak el. Vizsgált szavainknak egy részében a likvida és a félhang képviseli ezeket a tulajdonságokat. Csakhogy ezek éppen egymással alkotnak hangkapcsolatot, s mennek keresztül metatézisen, ami annyit jelent, hogy aligha mondható meg, e kapcsolatokban a likvida vagy a félhang a felelős-e a folyamatért. Lehet egyik is, másik is, hiszen – rekonstruált hangokról, illetőleg szekvenciákról lévén szó – pontosabb jellemzésük aligha lehetséges. A fogódzót valószínűleg a dentális réshang kínálja: e hangra ugyanis (ti. ami szakirodalmi tájékozottságotat illeti) nem jellemző a megnyújtott képzésmozzanat. Ezért gondolható, hogy a veláris félhanggal $\vartheta\gamma$ kapcsolatot alkotva, az utóbbi elnyúló hatása következtében, az észlelés számára a félhang második formánsának helyzete a réshanghoz társul, azaz $\vartheta\gamma > \gamma\vartheta$. (Itt még a következő kérdést kozkázthatjuk meg: vajon nem lehetséges-e, hogy e két hang megcserélődött sorrendjének létrejöttében azok a tulajdonságaik is közrejátszottak, amelyeket a (c) koartikulációs metatézis esetében láttunk? Ott a felcserélődött hangoknak az artikulációban szimultán érvényesülő elülső–hátulsó (pk), illetőleg koronális–nem-koronális (tp) tulajdonságain múlik a hangátvetés. A POU réshang–félhang kapcsolatban ugyanezek a tulajdonságok mutatkoznak – igaz, nem

zárhangokban realizálódva.) Ha tehát a réshang–félhang kapcsolatban az utóbbinak tulajdonítható a metatézist kiváltó szerep, akkor ez talán nem lehet másként a likvida–félhang kapcsolatokban sem. Ha következtetéseink elfogadhatóak, akkor kimondható, hogy a POU-ban a hangátvetéseket a veláris félhang akusztikus tulajdonsága váltja ki mégpedig azokban az esetekben, amikor dentális réshanggal, vagy laterális likvidával párosul, illetőleg akkor, ha mindez tömorféma határok között történik. A folyamat nem következik be akkor, amikor a kapcsolatban pergetett likvida vesz részt, illetőleg akkor, amikor a kapcsolatok morfémahatáron realizálódnak.

Végezetül még egy kiegészítést érdemel e folyamat a résztvevő hangok hangzósági tulajdonságaira, illetőleg a belőlük épülő szekvenciák szótagszerkezetére való figyelemmel. (1)-ben és (2)-ben láthattuk, hogy a hangátvetés megtörténik egy- és kétszótagú szavakban is; a kapcsolatok elemei a szótagszámtól függően más és más szótagösszetevői szerepet kapnak. A metatézist megelőző állapotban, akár CV ϑ/l , akár CV $\vartheta/l.\gamma V$ szerkezetéről van szó, az összetett kódát, illetőleg a kódát+kezdetet adó más-salhangzó-kapcsolatok, hangzóságukat tekintve nem felelnek meg annak az univerzális szótagszerkezeti, szótagfűzési feltételnek, mely a jólformáltságot biztosítaná: 1) a CV ϑ/l szerkezetben az összetett zárlat első összetevője kevésbé hangzós, mint a második, s így a hangzóság nem csökkenő a magtól jobbra, 2) a CV $\vartheta/l.\gamma V$ szerkezetben az első szótag zárlata kevésbé hangzós, mint a második szótag kezdete. A metatézis eredményként azonban a kép változik, s az újabb szerkezetek – CV $\gamma\vartheta/l$, CV $\gamma.\vartheta/l V$ – már megfeleltethetők a jólformáltsági feltételnek.

4. Összefoglalás

Dolgozatomban a POU hangátvetés legjellemzőbb és leggyakoribb változatát elemeztem a rendelkezésre álló teljes rekonstruált nyelvi anyag alapján. A következő kérdésekre kerestem a választ: a) szisztematikus folyamatnak tekinthető-e a vizsgálandó metatézis a POU-ban, és ha igen, mik a szisztematikusság bizonyítékai?, b) a metatézis eredményeként előálló szekvencia a metatézistől függetlenül is rekonstruálható, azaz egyébként létező sorrend-e?, c) a metatézis annak az elrendeződésnek az irányában hat-e, amelyik a metatézist megelőzően is a gyakoribb elrendeződés volt?, d) a metatézis magyarázható-e olyan fonetikai tényezőkkel, amelyek egyszersmind tipológiai besorolásának alapjául is szolgálnak?

Kimutatható volt, hogy a POU-ban e hangátvetés szisztematikus, mert meg tudtuk határozni azokat a feltételeket, amelyeknek fennállása esetén, mindösszesen négy esetet leszámítva, bekövetkezik: tartománya a tömorféma, a benne résztvevő hangok a veláris félhang + a laterális likvida/dentális réshang, a folyamat egyirányú és a félhangnak balról jobbra irányuló elmozdulását eredményezi. A kivételként regisztrált szavakra magyarázatot azonban, legalábbis eleddig, nem sikerült találni. A metatézis eredményeként előálló szekvencia a hangátvetéstől függetlenül is létező elrendeződést másolt, s ezzel megfelelt e változás-típus nyelveken átívelően szisztematikus voltát igazoló megfigyeléseknek. A rekonstrukció eszközeivel kimutatható adatok száma ahhoz azonban nem volt elegendő, hogy a szekvencia gyakoriságára vonatkozó, ugyancsak általános megfigyelések alapján feltett kérdésre érdemleges választ lehetett volna adni. A folyamatban résztvevő hangok fonetikai tulajdonságai alapján, s természetes nyelvek tényeire hivatkozva valószínűsíthető, hogy olyan folyamattal számolhatunk,

melyben a hangok, illetőleg azok sorozatának észlelési tulajdonságai (közvetlenül a veláris félhang megnyújtott képzési mozzanata) indukálják a változást. Az eredményként kialakult elrendeződés, a szótagszerkezet aspektusából tekintve, eleget tesz az univerzális jólformáltsági feltételeknek.

HIVATKOZÁSOK

- Bakró-Nagy Marianne 2001a: Elmélkedés a magyarázattípusokról. Egy zürjén hangváltozás elemzése közben, in Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai*, Budapest, Osiris, 376–88.
- Bakró-Nagy Marianne 2001b: Obi-ugor szótagszerkezeti és hangtörténeti problémák, *Nyelvtudományi Közlemények* **98**, 71–118.
- Blevins, Juliette – Andrew Garrett 1998: The origins of consonant-vowel metathesis, *Language* **74**, 508–56.
- Blevins, Juliette – Andrew Garrett 2004: The Evolution of Metathesis, in Hayes, Bruce – Robert Kirchner – Donca Steriade eds.: *Phonetically Based Phonology*, Cambridge, Cambridge University Press, 117–56.
- Blevins, Juliette 2004: *Evolutionary Phonology. The emergence of sound patterns*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Campbell, Lyle 2004: *Historical Linguistics. An Introduction*,² Cambridge – Massachusetts, The MIT Press.
- Collinder, Björn 1960: *Comparative Grammar of the Uralic Languages*, Stockholm.
- GOV = Honti, László 1982: *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hock, Heinrich 1991: *Principles of Historical Linguistics*,² Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- Honti László 1985: Ősmagyar hangtörténeti talányok, *Magyar Nyelv* **81**, 140–55.
- Honti László 1999: Az obi-ugor konzonzantizmus története, *Studia uralo-altaica, Supplementum* **9**. Szeged.
- Hume, Elizabeth 1997: The role of perceptibility in consonant/consonant metathesis, in Kimary Shahin – Susan Blake – Eun-Sook Kim eds.: *The proceedings of the Seventeenth West Coast Conference on Formal Linguistics*, Stanford, California, Center for the Study of Language and Information, 293–307.
- Hume, Elizabeth 2004: The indeterminacy/attestation model of metathesis, *Language* **80**, 203–37.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ladefoged, Peter – Ian Maddieson 1996: *The sounds of the world's languages*, Oxford, Blackwell.
- Ohala, John 1993: Sound change as nature's speech perception experiment, *Speech Communication* **13**, 155–61.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical phonology of the Uralic languages, in Sinor, Denis ed.: *The Uralic languages*, Leiden – New York – København – Köln, E. J. Brill, 478–554.

Steriade, Donca 2001: Directional asymmetries in place assimilation. A perceptual account, in Hume, Elizabeth–Keith Johnson eds.: *The role of speech perception in phonology*, San Diego, Academic Press, 219–50.

UEW = Rédei, Károly 1986–1989: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I-II*, unter Mitarbeit von M. Bakró-Nagy u.a., Budapest–Wiesbaden, Akadémiai Kiadó–Harrassowitz Verlag.

AZ ÁRPÁD-KORI SZÖVEGEMLÉKEK PRIMER KÉPZŐINEK RENDSZERE

BORBÁS GABRIELLA DÓRA

Elemzésem a magyar nyelv legkorábról adatolható szövegemlékeinek teljes képzőállományával foglalkozik. E négy szövegemlékünk az Árpád-kor végéről származó Halotti beszéd és könyörgés, Königsbergi töredék, Ómagyar Mária-siralom és Gyulafehérvári sorok. A vizsgálat aktualitását adta, hogy mind ez ideig nem készült a korai szövegemlékeink minden valószínűsíthető képzőjét tartalmazó összeállítás. Legfőbb célkitűzésem az volt, hogy a ma érvényesnek tartott szakirodalom által az ős- és a korai ómagyar korra kikövetkeztetett primer képzőrendszert összevessem a HB. és K., a KT., az ÓMS. és a GyS. szövegéből kielemezhető képzőállománnyal.

Igen fontosnak tartom azon problémák vizsgálatát, hogy milyen mértékben beszélhetünk a primer képzők esetében elkülönült deverbális, illetve denominális képzésről; mit mondhatunk a primer képzők gyakoriságáról, produktivitásuk idejéről, funkciójukról.

Ezen tanulmány egyrésztől kivonat doktori disszertációból, másrésztől annak néhány ponton való továbbgondolása. A szövegek képzőállományának feltérképezésén kívül a négy szövegemlék szinkrón metszetében a disszertáció megkísérel rávilágítani a képzők rendszerszerű összefüggéseire. Foglalkozik az egyes képzők szövegeken belüli megterheltségével, alakváltozataival, funkcióival, szinonímiájukkal, poliszémiájukkal, homonimitásukkal, álhomonimitásukkal (azaz azonos etimológiájukkal).

A szövegek korát és az azt megelőző időszakot tekintve a szórványemlékeken és az alapnyelvi rekonstrukciókon kívül semmilyen egyéb forrás nem áll rendelkezésünkre a XII–XIII. századi és az azt megelőző magyar képzőrendszer feltérképezésére. (Közvetett forrásnak kell számolnunk természetesen a későbbi korok minden magyar és más finnugor nyelvi adatát is.)

A vizsgált anyag – a korpusz kijelölése

Azért az összefüggő szövegemlékeket, és nem a szórványemlékeket vizsgáltam, mert képzőrendszeri vizsgálatokhoz minden szófajra szükség volt ahhoz, hogy az adott kor lexikonában jelen levő lehető legtöbb képzőt feltérképezzem.

A Königsbergi töredék szalagjait azért hagytam ki a vizsgálatból, mert gyakorlatilag nem tekinthető összefüggő szövegemléknek. Mint könyvkötésre felhasznált csíkok maradtak ránk, ennek következtében erősen töredékes, bizonytalanul – illetve egyáltalán nem – olvasható; ráadásul Benkő Loránd szerint magyar nyelvész magát a kéziratot feltehetően sohasem transliterálta (ÁrpSzöv. 40, 289), a kéziratról készült fényképek pedig igen gyenge minőségűek. Ezenkívül kb. 25 esetben bizonytalan a képzőgyanús szavak, s kb. ennyiszor a tövek olvasata, továbbá sok az egyáltalán nem kiegészíthető szótöredék is – ezáltal több tucat képzőgyanús szóban jelentkeznek olvasati bizonytalanságok, elégtelenségek.

A Gyulafehérvári sorokat szövegnek tekintem, annak ellenére, hogy Berrár és Károly szerint glosszázó jellege vitathatatlan (Gl. 11). Elemzésem célja szempontjából azonban elhanyagolható, hogy nem alkotnak teljes mondatokat a GyS. distinkciói,

mivel vizsgálódásaim nem szintaktikai vagy szövegtani jellegűek. Az is tény, hogy a GyS.-ban egyetlen ige sem található, igeképzők viszont igen.

A szövegek és a szövegek képzőinek irodalma

A vizsgált négy nyelvemlék közül csak kettő rendelkezik átfogó monografikus feldolgozottsággal. 1953-ban jelent meg B. Lőrinczy Éváé: A Königsbergi töredék és szalagjai mint nyelvi emlék, illetve Bárczi Géza hetvenes években tartott egyetemi előadásainak jegyzetei alapján 1982-ben állította össze E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése című munkát. Benkő Lorándnak Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei című 1980-as monográfiája mind a négy nyelvemléket tárgyalja, s benne a szerző igen alaposan elemzi (többek között) a szövegemlékek jeleit, ragjait és különböző tőtípusait, a képzők részletes elemzését azonban nem tekintette feladatának. Csupán néhány oldalas a képzőkről szóló alfejezet, mely elsősorban a szekunder képzőket vizsgálja. (Természetesen a Benkő-monográfia egyéb fejezeteiben szintén találunk képzőkre is vonatkozó okfejtéseket.) A Bárczi-monográfia sajnálatos módon csonka maradt, s az elemzésből már hiányzik a HB. utolsó mondatának és a Könyörgés szövegének az elemzése. Hiányzik továbbá az emlék nyelvi szintenkénti elemzése (ahogy a TihAl.-ban szerepelt), így a szöveg képzőiről az egyes szavak tárgyalásánál tudhatjuk meg Bárczi véleményét, valószínűnek tarthatjuk azonban, hogy – amennyiben lehetősége lett volna rá – elkészítette volna a HB. és K. összes derivátumának gyűjteményét és közös elemzését. A B. Lőrinczy-féle KT.-feldolgozás már több mint ötvenéves, s a megjelenése óta eltelt időszakban sok új etimológiai és képzővizsgálati eredmény is született, így a KT. derivátumait is érdemes ismét elemezni.

Elsőként és eddig kizárólag Benkő kutatta 1980-as monográfiájában egységes nyelvtörténeti szemlélettel ezt a négy nyelvemléket, s arra az eredményre jutott, hogy e szövegek mind kronológiailag, mind archaikus nyelvállapotokra nézve elég élesen elhatárolódnak későbbi emlékeinktől (ÁrpSzöv. 10, 14–5, 19). Benkő szerint e négy szöveg keletkezési korát illetően közelebb áll egymáshoz, mint a másolataikat tartalmazó anyakódexek: a legkorábbi HB. és K., illetve a legkésőbb keletkezett GyS. között maximum száz év telt el, éppen ezért – véleménye szerint – ezen emlékek nyelvisége szinkroniáknak kezelhető. A B. Lőrinczy Éva (valamint Jakubovich és Pais) által a XIV. század közepére keltezett KT.-et Benkő 1200 körülre datálja a szöveg helyesírása és nyelvi állapota alapján, Kniezsával és Mészölyvel egyetértve. Kniezsa archaikusnak tartja a KT. helyesírását, Mészöly pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a KT. nyelve milyen közel áll a HB. és K. nyelvi állapotához (Kniezsa 1952: 84–5; ÓmSzöv. 150). Benkő szerint tehát e négy szövegemlék az Árpád-kor utolsó harmadában keletkezett, tág időhatárokkal a XII. század utolsó negyedének kezdetétől a XIII. század közepéig, második harmadáig: HB. és K. (XII. sz. utolsó negyede/1195 k.), KT. (XII. sz. vége–XIII. sz. eleje/1350 k.), ÓMS. (XIII. sz. közepe/1300 k.), GyS. (XIII. sz. közepe/1310–20 k.) sorrendben (ÁrpSzöv. 26, 28).

A kutatás módszere

Nyelvtörténeti korok szinkrón módszerű vizsgálatának a lehetőségei igen korlátozottak. A vizsgálat eredményessége igen nagy mértékben függ a rendelkezésünkre álló anyag mennyiségétől. Az ősmagyar korból nem maradt ránk nyelvi adat, a korai ómagyar korszakból pedig csupán néhány szórványemlék, és a jelen elemzés korpuszát képező szövegemlékek. A kódexek korát megelőző időszakból túlságosan kevés szö-

veggel rendelkezünk ahhoz, hogy a képzők gyakoriságára, produktivitására, jelentéseire érvényes megállapításokat tehesünk.

Kiss Jenő (1970: 211) két képző (az *-at/-et* főnévképző és a mozzanatos *-m* ige-képző) XIX. századbeli állapotát akarta megvizsgálni: produktivitásuk foka, gyakoriságuk és stílusértékük szempontjából. Kiss konklúziója a következő volt: „a képzőminősítés mindegyik szempontja föltételezi a nyelvi rendszer (a nyelvi anyag) viszonylagos teljességét, mivel pedig forráanyagunk e követelményt távolról sem elégti ki, a vizsgált képzők minősítése nem végezhető el.” (Vö. még Benkő 1967: 56.)

Az adott korra vonatkozó nyelvi kompetenciával dönthető el, hogy egy képző produktív-e, és amennyiben igen, mely funkcióiban. Az is csak adott korra vonatkozó nyelvi kompetenciával dönthető el, hogy egy képzett szót esetlegesen már tőszóként érzékelnek a beszélők (tehát a szóvég képző volta elhalványult, a képző elavult), és az is, hogy egy adott tőnek, illetve képzőnek mik a pontos jelentései, mely más nyelvi jelekkel állnak szinonim, illetve antonim viszonyban (Laziczius 1942: 96). Egy képzőnek meghatározott korpuszbeli nagyobb gyakorisága, megterheltsége a képző produktivására vallhat, de a köztük levő összefüggés nem szükségszerű: a gyakoriság utalhat a produktivásra, de nem bizonyítja azt (l. Szabó 1961: 52–3). Amennyiben nem állapítható meg egy képző produktív vagy improduktív volta, úgy természetesen az sem, hogy mely funkcióiban produktív. Korlátozott nyelvi anyag esetén a képzők gyakorisága sem terjeszthető ki az egykori nyelvállapotra.

A szövegek képzőinek kigyűjtése tehát nem fogja a szövegmélekek keletkezési idejének produktív képzőit feltárni, mert ezen feladat elvégzése nem lehetséges – a nyelvi kompetencia hiánya miatt. Ennek következtében nem tudhatjuk, mely képzők voltak produktívak.

A dolgozatban vizsgált négy nyelvemlék igen távol esik a mai magyar szinkroniától, nem rendelkezünk igazi nyelvi kompetenciával egy 7-800 évvel ezelőtti nyelvállapotra vonatkozóan. „Nagyon kell vigyáznunk arra, hogy ne vetítsük vissza mai nyelvi kompetenciánkat régebbi korok nyelvi állapotára” (Forgács 1994: 19).

Elviekben tehát – keletkezési idejük és nyelvállapotuk alapján – lehetséges a négy korai szövegmélek vizsgálata szinkrón módszerrel, a nyelvi elemek közül azonban éppen a képzők esetében jelentkezik leginkább az a probléma, hogy egy korpuszban nemcsak az aktív képzők találhatók meg, hanem a lexémák a már passzívává vált képzőket is őrzik.

A nyelvi anyag tulajdonságaitól függ, hogy milyen jelenségeket tudunk vizsgálni, és a nyelvi adatok mely jellemzőiről tudunk érvényes megállapításokat tenni. A teljes nyelvi rendszert feltételező szinkrón módszer használhatatlansága esetén – s mint azt fentebb láttuk, jelen vizsgálat is ide tartozik – egy-egy nyelvi elemről elsősorban a későbbi korok nyelvi adatainak diakrón vizsgálatával juthatunk információkhoz. Ezen módszer felhasználásával tud a történeti nyelvészet megállapításokat tenni a korai ómagyar korszak képzőinek produktivásáról, gyakoriságáról, funkcióiról. A nyelvemlékek betűkkel leírt szövegeként maradtak ránk, már olvasatuk is rekonstrukció eredménye. Az egyes morfémák, lexémák pontos jelentése, funkciója, szinonímiájuk, poliszemiájuk szintén későbbi nyelvállapotokkal való összehasonlítás révén ismeretes.

A lexémák etimonjainak tárgyalása, a vizsgálat alapját képező elemzett korpusz elkészítése

Korántsem egyszerű feladat 7-800 éves szövegek szavairól eldönteni, hogy képzettek-e, vagy sem; annak ellenére, hogy rendelkezünk modern etimológiai szótárral (EWUng.). Az EWUng.-nak ugyanis nem az volt a feladata, hogy bizonyos szavakat adott képzők mögé soroljon. Minél távolabb haladunk az időben, értelemszerűen annál több a bizonytalan vagy ismeretlen eredetű szó. Kutatásom elején két csoportra szándékoztam bontani a potenciális derivátumokat: egy biztos etimológiájú és egy bizonytalanabb eredetű csoportra. Ez a kategorizáció azonban lehetetlennek bizonyult. Ezek a potenciális derivátumok ugyanis egy bizonyossági skálán helyezkednek el. Igen sok tényezőtől függ, hogy egy szó derivátumnak tekinthető-e, s minden egyes szó különböző számú feltételnek tesz eleget különböző mértékben. Így szinte minden szó egyedi – nem lehetett csoportokat létrehozni. Ezért a szövegek 528 szóelőfordulását – a vizsgálatom alapját képező korpuszban – vagy képzett szónak minősítettem (azaz olyanak, amiről valószínűbb, hogy származék-, mint tőszó), vagy nem. Igyekeztem egységes kritériumrendszerrel tekinteni a potenciális derivátumokra. E célból újra és újra megvizsgáltam a lehetséges képzéseket, míg végül döntöttem arról, hogy – ezen vizsgálat erejéig – képzővel ellátottként kezelek-e egy lexémát, vagy sem. Egy szó képzett volta annál biztosabb lehet, minél több teljesül az alábbiakból: töve fennmaradt önálló lexémaként vagy más képzővel továbbképezve, azaz képzőszembenállást mutat. Nehezebb az etimologizálás, amennyiben a feltételezett derivátum elszigetelt az adott nyelv rendszerében. A képzőket tekintve pedig könnyebb az azonosításuk, amennyiben gyakoribb, produktívabb, testesebb, ma is jól azonosítható a valószínűsített képző – hangalakja és funkciója is. Ezeken kívül az esetlegesen képzett szavaknak meg kell felelniük az adott kor derivátumai által mutatott morfofonológiai struktúrának, valamint szemantikai kritériumoknak.

Újabb etimológiai eredmények, illetve más szempontok alapján lehetséges bővíteni – esetleg szűkíteni – az általam képzett szóként elfogadott szóhalmoz elemzését. Éppen ezért a disszertációban minden olyan szót közlök etimológiájával együtt, mellyel kapcsolatban valaha felmerült esetleges képzett volta. Azt is tartalmazza a dolgozat, hogy egy konkrét szót miért fogadtam el, illetve miért nem fogadtam el képzettnek. Olyan szót, amelynek sem alapszava nem ismert, sem képzőszembenállást nem mutat, vagy legalább feltehető töve valamelyik alapnyelvre nem rekonstruálható, nem fogadtam el derivátumként. Ebből adódik, hogy sok olyan lexémát, amelyben az EWUng. képzőt valószínűsít, nem tekinthettem képzettnek. Hiszen valószínűsíteni lehet és kell egy etimológiai szótárban, az én célom azonban egy meghatározott korpusz szavaiban található képzők összegyűjtése volt, így megalapozottabb igazolásra volt szükségem ahhoz, hogy egy magyar képzővel megegyező hangot képzőként tudjak elfogadni. XII–XIII. századi szövegekről lévén szó, elsősorban primer képzőkkel kell számolnunk – melyek általában egyetlen konzonánsból állnak, így sokkal nehezebb elkülöníteni egy tőszót egy képzettől, mint testesebb formánsokkal való képzés esetében. Hangsúlyozom, hogy természetesen nem csupán azok lehetnek képzett szavak, amelyeket ezen vizsgálat keretében elfogadtam derivátumként a szövegek lexémái közül, ugyanakkor az elfogadottakról lehetett viszonylag megnyugtatóan bizonyítani képzett voltukat.

Az alapnyelvi primer képzők tárgyalási módja

Az elemzés során a képzőket egyrészt nem a szokásos deverbális és denominális verbum-, illetőleg nomenképzés négyes osztályozásában csoportosítottam, másrészt nem jelentésük, hanem hangalakjuk felől közelítve meg a formánsokat. E tárgyalási keretben jobban ábrázolhatók primer képzőink eredetbeli összefüggései, mivel ez egyben rendszerbeli összefüggéseik fontos tényezője is. Ez az osztályozás sem nélkülözi a szakirodalmi előzményt: Györke (1934) hasonlóan járt el. A primer képzők funkcióinak fokozatos elkülönülése – az ige- és névszóképzés, valamint a deverbális és a denominális képzés – más tárgyalási rendben nem követhető nyomon. A szövegelemek feltehető derivátumainak elemzése közben igazolódott, hogy a kialakított keretek között könnyebb és átláthatóbb a derivátumok tárgyalása, mivel több képzésnél nem lehetett megállapítani a képző pontos jelentését, csak magát a képzőt. A derivátumok alapszavának szófajisága is komoly nehézséget okozott. Az igekepzések harmadánál, a névszóképzések hatodánál nem lehetett egyértelműsíteni a bemeneti szófajt, ezért a négyes képzőfelosztás használata esetén a képzett szavak többsége sehova sem lett volna besorolható.

A szövegekben valószínűsíthetően szereplő primer képzők

A táblázat az ősmagyar korra rekonstruált összes primer képzőt tartalmazza, alájuk sorolva a négy szövegelem minden képzettként minősített szóalakját – tehát nem csak a szótári szavakat. (Ahol egy adat sem található, az a képző valószínűsíthetően nem szerepel a korpuszban.) A számadatok a képzések számát jelölik: például a *kinzotviatwl*, a *kynzathul* és a *kynzaſſal* három különböző szóalakot (és két szótári szót) eredményez, azonban csak egyetlen -z igekepzős képzésről van szó, mert a tő (*kínoz*) azonos. Az alternánsok oszlopában az egyes képzőknek a négy nyelvemlékben található alakváltozatait tüntettem fel.¹

	Funkció	Altern.	Nyelvi adatok	db
-p	igekepző			–
	névszóképző			–
-t	igekepző		HB.: <i>tíluoa</i> , <i>keaffatuc</i>	2
	igekepző műveltető	-t -at/-et	HB.: <i>terumteve</i> (ige), <i>terumteve</i> (igenév), HBK.: <i>mente</i> , HB.: <i>iorgoffun</i> , <i>vezeffe</i> , HBK.: <i>tumetívc</i> , KT.: <i>ýmletí</i> , <i>illethet</i> , ÓMS.: <i>werethul</i> , <i>kynzathul</i> , <i>kynzaſſal</i>	9
	igenévképző	-t -tt	HB.: <i>tíluvt</i> , <i>odut</i> , <i>choltat</i> , GyS.: <i>mundut</i> , HBK.: <i>unutte</i> , KT.: <i>ſciluttet</i>	6

¹ Jelölésmagyarázat: HB. és K. – a Halotti beszéd és a Könyörgés; HB. – a Halotti beszéd; HBK. – a Könyörgés. Csak így sikerült elkülönítenem, hogy mely adatok fordulnak elő mindkettőben, melyek csak az egyikben vagy csak a másikkban.

	Funkció	Altern.	Nyelvi adatok	db
	névszóképző	-t -at/-et	HB.: <i>intetvinec, ildetuitvl, kinzotviatwl</i> , KT.: <i>chudaltus</i> , GyS.: <i>Chudalatuf</i> , KT.: <i>kezetuitul</i> , ÓMS.: <i>hullothya, olelothya, fuha zatum</i> , GyS.: <i>ielenetuiben, arulatia, Nemzetui, vadulatia, fugadatia</i>	13
-d	igeképző	-d -ad/-ed	HB.: <i>munda, munda</i> , GyS.: <i>mundut</i> , HB.: <i>feledeve, Engede, Wimagguc, vimagguc, uimaggonoc, uimagguc, vimagguc</i> , HBK.: <i>uimaggomuc</i> , HB.: <i>uimadfagucmia, kegiggen</i> , ÓMS.: <i>Kegug gethuk</i> , HB.: <i>ovdonia, ovga, ildetuitvl</i> , KT.: <i>kezetuitul, maradhaffun</i> , ÓMS.: <i>maraggun, fepedyk, epedek, arad, farad</i> , GyS.: <i>fugadatia</i>	14
	névszóképző	-d	HB.: <i>mend</i> (összesen 9-szer), HBK.: <i>mend, feged</i> , ÓMS.: <i>fyodumtul, fyodum, urodum, uro dum, egge dum</i>	5
-k	igeképző			–
	névszóképző	-k	HB.: <i>turchucat, lelic ert</i> , HBK.: <i>lilki ert</i>	2
-g	igeképző	-g	HB.: <i>iorgoffun</i>	1
	névszóképző	-g	HB.: <i>vilagbele</i> , HBK.: <i>vilag</i> , KT.: <i>wylagnoc</i> , ÓMS.: <i>vylagum tul, Vylag, uila ga, wylag</i> , ÓMS.: <i>viragnac, uiraga</i> , HB.: <i>Horogu vec, bovduq</i> , GyS.: <i>bbodug</i> , ÓMS.: <i>ygoz</i>	5
	névmásképző	-g	ÓMS.: <i>engumet</i>	1
-m	igeképző			–
	névszóképző	-m	ÓMS.: <i>urumemtuul</i>	1
-n	igeképző			–
	névszóképző			–
	névmásképző	-n	HB.: <i>mend</i> (összesen 9-szer), HBK.: <i>mend</i> , GyS.: <i>vnun, Vnun</i>	3
-r	igeképző	-r	HB.: <i>keferuv</i> , ÓMS.: <i>keferu en, egyre</i> , KT.: <i>efmeriuc</i> , GyS.: <i>Habrofagben</i>	4
	névszóképző			–
-β	igeképző	-β	HB.: <i>tiluvt</i>	1

	Funkció	Altern.	Nyelvi adatok	db
-β -γ	igenévképző	-β -ǫ ~ -ǫ̃ -á ~ -é -ű, -ő, -ó	HB.: <i>uolov</i> , GyS.: <i>walacnok, walaknok, walaknok</i> , HB.: <i>keferuv</i> , ÓMS.: <i>keferu en</i> , HB.: <i>iarov</i> , ÓMS.: <i>fyrou</i> , GyS.: <i>Habrofagben, eleeknek, ehezeu, figeu</i>	8
	névszóképző	-β, -ǫ̃	HB.: <i>chomuv, eleve</i> , ÓMS.: <i>kunuel</i>	3
	névmásképző	-β, -ǫ̃ -ű, -ő	HB.: <i>mív, miv, wt</i> (összesen 4-szer), <i>w</i> (összesen 5-ször), <i>w neki, ív</i> , HBK.: <i>uvt, w, wt</i> , KT.: <i>evt, evt, ev</i> , HB.: <i>tiv</i> , HBK.: <i>tiv</i> , GyS.: <i>vnun, Vnun</i>	3
-z	igeképző	-z	HB.: <i>kinzotviatwl</i> , ÓMS.: <i>kynzathul, kynzaffal</i> , HBK.: <i>helhezie</i> , ÓMS.: <i>erzem</i> , GyS.: <i>ehezeu, Nemzetuí</i>	5
	névmásképző	-z	HB.: <i>oz</i> (összesen 4-szer), <i>ez</i> (összesen 3-szor), <i>ozvc, ozchuz</i> , HBK.: <i>ez</i> (összesen 4-szer), KT.: <i>ez, Ez, ozut, oz</i> , ÓMS.: <i>ez</i> , GyS.: <i>oz</i>	2
-sz	igeképző	-sz	ÓMS.: <i>fuha zatum, thez</i>	2
	névszóképző	-z	ÓMS.: <i>ygoz</i>	1
-s	igeképző			–
	névszóképző	-s	HB.: <i>muncaf</i> , HBK.: <i>Scerelmef</i> , KT.: <i>chudaltus</i> , GyS.: <i>Chudalatuf</i> , ÓMS.: <i>ezes, efes, ezes, ezes</i> , GyS.: <i>keguffege, uarafanac, tíftef, scidalmof</i>	8
-j	névszóképző			–
-χ	igeképző	-χ	HBK.: <i>helhezie</i>	1
-l	igeképző	-l	HB.: <i>Hadlaua</i> , KT.: <i>fcolanoc, chudaltus, ýmletí</i> , GyS.: <i>Chudalatuf</i> , ÓMS.: <i>olelothya, hyul, hioll, wklel ue</i> , GyS.: <i>arulatia, vadulatia</i>	10
	névszóképző	-l	HB.: <i>halalnec, halalál, halalut, halalut, halalnec</i> , ÓMS.: <i>halal, halallal, halal</i> , GyS.: <i>halalanoch</i> , ÓMS.: <i>ualallal</i>	2

	Funkció	Altern.	Nyelvi adatok	db
-a	névszóképző			
-e				–
-i				

Magából a dolgozat tárgyát képező négy nyelvemlék (szükségszerűen) zárt korpuszból nem állapítható meg a képzők jelentése. (Éppen ezért – és a szakirodalom nagyszámú vitás kérdése miatt – a fenti táblázat a primer képzőknek csak a szófajmeghatározó funkcióját tartalmazza. Véleményem szerint az EWUng. teljes lexéma-állományára vonatkozó vizsgálatom – l. lentebb – végeztével a primer képzők – elsősorban az igeképzők – funkciójának részletesebb meghatározása kevésbé ingoványossá válhat.) Figyelembe kell venni, hogy azon képzők (valamint tövek és derivátumok) jelentése szintén sokat változhatott, melyek ma is aktívak. A legproblémásabb a gyakorító és a mozzanatos funkció megállapítása – szemben például a műveltető funkció elkülönítésével.

Fabó Kinga egy tanulmányában az alábbiakat állítja: „A gyakorítás – mozzanatoság szembeállítása semmivel sem motivált. Sem az nem világos, hogy milyen disztinktív jegy alapján történt, sem az, hogy valójában mi áll szemben mivel. [...] sem a gyakorító, sem a mozzanatos elnevezésű képzőcsoport nem homogén halmaz.” „Az egyes képzőknek nincs semmilyen egységes jelentésük.” (Fabó 1989: 32, 43.) Morfológiai és szemantikai vizsgálatai elsősorban a mai nyelvre irányulnak, de a primer képzők felé is kiterjeszti vizsgálatát. Fabó (1989: 4) mindössze 10 olyan igepárt talált, melyben a tartós -g-vel képzett tag opponálható a mozzanatos -n-nel képzettel. Úgy gondolom, mindenképpen érdemes lenne – amennyire lehetséges – a gyakorítóknak és a mozzanatosnak tartott primer képzőket Fabó szempontjai alapján is megvizsgálni. „Ugyanazokat az igéket egyik szerző mozzanatosaknak, másik gyakorítóknak tartja” – fogalmazza meg a -d képzős igékkel kapcsolatban Abaffy (1973a: 15) is.

A négy szövegemlékben 528 szóelőfordulás található, melyből 223 képzettként valószínűsíthető. A 223 képzett szóalak 138 szótári szónak felel meg.

	Szóelőfordulás	Ebből képzett	%	Szótári szó	Ebből képzett	%
HB. és K.	276	108	39	132	60	45
KT.	71	24	34	53	20	40
ÓMS.	133	60	45	92	46	50
GyS.	48	31	65	45	28	64
Összesen	528	223	42	! 269	! 138	51

A HB. és K. 132 szótári szóból áll, a KT. 53-ból, az ÓMS. 92-ből, a GyS. pedig 45-ből. A négy nyelvemlékben összesen azonban csak 269 szótári szó fordul elő, mivel több lexéma többszörösen is szerepel. (Ezért szerepel a 269 előtt felkiáltójel.) A négy nyelvemlékben 138 képzett szótári szót valószínűsíthetünk. A HB. és K.-ben 60-at, a KT.-ben 20-at, az ÓMS.-ban 46-ot, a GyS.-ban 28-at, mely összesen 154-et eredmé-

nyezne, 8 lexéma azonban két nyelvemlékben is szerepel (a *keserű*, a *kegyelem* és a *kegyed* a HB. és K.-ben és az ÓMS.-ban, az *ő* a HB. és K.-ben és a KT.-ben, a *való* és a *boldog* a HB. és K.-ben és a GyS.-ban, a *fogva* szó a KT.-ben és az ÓMS.-ban, a *csudálatos* a KT.-ben és a GyS.-ban); 4 lexéma pedig három szövegben is megtalálható (a *világ* és az *ez* szavak a HB. és K.-ben, a KT.-ben és az ÓMS.-ban, az *az* a HB. és K.-ben, a KT.-ben és a GyS.-ban és a *halál* a HB. és K.-ben, az ÓMS.-ban és a GyS.-ban). Így a szövegek 154 szótári szava a négy nyelvemléket együttesen tekintve 138 különböző szótári szót eredményez.

Összességében szemlélve a négy nyelvemléket: a szótári szavaknak 51%-a képzett. A GyS. százalékosan több képzett szava inkább stiláris különbségként értékelhető a főnevek felsorolászerű halmozása miatt (a nyelvemlék 28 képzett szavából 9 *-ság/-ség* képzős főnév).

A négy szövegmélek szótári szavait tekintve 112 primer képzős és 58 szekunder képzős képzést lehet elkülöníteni. Összesen tehát a korpusz feltehető képzett lexémáiban 170 képzés állapítható meg.

A korpusz szótári szavaiban 177 képzés található, ez azonban ténylegesen csak 170 képzést jelent, mivel hét szópárban azonos az alapszó, például a HB. *kinzotviatwl*, az ÓMS. *kynzathul* és *kynzaffal* adatai három különböző szóalakot eredményez, de egyetlen *-z* ige képzős képzésről van szó, mert a *tő* (*kínoz*) azonos. A másodlagos képzés az egyik esetben igét: *kínoz* + *-at(ik)*, a másikkban főnevet (*kínoz* + *-at* > *kínzat*) hozott létre – így az azonos többlől két derivátum keletkezett. A HB. *terumteve* igealakjában és *terumteve* igenevében a *-t* képzős képzés azonos. A HB. *munda*, *mundoa* igealakjaiban és a GyS. *mundut* igenevében; valamint a HB. *ovdonia* igenevében és *ovga* igealakjában a *-d* ige képzős képzések azonosak. A KT. *maradhaffun* és az ÓMS. *maraggun* igéiben, valamint a HB. és K. *βimád* (HB.: *Wimagguc*, *vimagguc*, *uimaggonoc*, *uimagguc*, *vimagguc*, HBK.: *uimaggomuc*) igéjében és a HB. *uimad/fagucmia* főnevében szintén a *-d* képzővel képzett alapszó azonos. A HB. és K.: *w* (összesen 6-szor), *wt* (összesen 5-ször), *w neki*, *ív*, *uvt*, a KT.: *ev*, *evt* (össz. 2-szer) és a GyS.: *vnun*, *Vnun* névmásaiban pedig a *-β* névmásképző azonos.

A négy nyelvemlék 138 képzett szótári szava nem felel meg a 170 képzésnek, hisz a nyelvemlékekben kétszeres és háromszoros képzések is jelentkeznek – s ez növeli a képzések számát.

	2×-es	3×-os
	képzések száma	
HB. és K.	12	–
KT.	4	1
ÓMS.	8	–
GyS.	10	3
Összesen	! 33	! 3

A szövegmélekek kétszeresen képzett lexémáinak száma 34, a háromszoros képzéseké 4. A HB. és K.-ben 12, a KT.-ben 4, az ÓMS.-ban 8, a GyS.-ban 10 kétszeresen képzett lexémát találunk, ami összesítve csak 33-at eredményez, mivel egy lexéma (a *keserű*) a HB. és K.-ben és az ÓMS.-ban is előfordul. A KT.-ben egy három-

szorosán képzett lexémát találunk, a GyS.-ban hármát, a HB. és K.-ben és az ÓMS.-ban pedig egyet sem. Ez a négy nyelvelméket tekintve azért jelent mindössze hármát, mivel a *csudálatos* lexéma a KT.-ben és a GyS.-ban is előfordul.

A nyelvelmékek kétszeresen képzett szavai: HB.: *mend* (9-szer, és 1-szer a HBK.-ben), *terumteve* (igenév), *tiluvt*, *keferuv* (és ÓMS.: *keferuen*), *iorgoffun*, *ovdonia*, *uimadfagucmia*, *ildetuitvl*, *kinzotviatwl*; HBK.: *Scerelmef*, *helhezie*, *iochtotnia*, KT.: *kezdetuitul*, *maradhaffun*, *ýmletí*, *illethet*; ÓMS.: *olelothya*, *kynzathul* (és *kynzaffal*), *fu hazatum*, *ygoz*, *turuentelen*, *huztuzwa*, *wklel ue*; GyS.: *keguffege*, *ehezeu*, *mundut*, *tonohtuananac*, *arulatia*, *Nemzetuí*, *vadulatia*, *fugadatia*, *artotlonfaga*, *fcidalmof*.

A háromszorosan képzettek: KT.: *chudaltus* (és GyS.: *Chudalatusf*); GyS.: *Habrofagben*, *vnun* (és *Vnun*).

Elemzésemben egy mássalhangzósként kezelem a nyelvelmékek primer képzőit, mivel a négy nyelvelmélek derivátumainak elemzése által csak a műveltető *-at/-et* és a főnévképző *-at/-et* képzőket lehet megalapozottan VC-ként rögzült formánsként kezelni. A *-d* igeképző pedig (szintén alsó nyelvválású előhangzóval/megelőző tővégi vokálissal bővülve) *-ad/-ed* formájúvá szilárdulásának végső szakaszában lehetett a szövegek keletkezésének idejében.

A négy szövegmélek lexémáiban 69 igeképzős, 68 névszóképzős, 24 igenévképzős és 9 névmásképzős képzés található. Primer képzőkkel a szótári szavakat tekintve 49-szer találkozunk igeképzőként, 40-szer névszóképzőként, 14-szer igenévképzőként és 9-szer névmásképzőként. A primer és a szekunder képzők nagyjából azonos arányban alkottak igéket és névszókat. A primer képzős képzések között 44% az igeképzés és 36% a névszóképzés, a szekunder képzős képzések között pedig 35% az igeképzés és 48% a névszóképzés aránya. Szekunder képzőkkel a szótári szavakat tekintve 20-szor találkozunk igeképzőként, 28-szor névszóképzőként és 10-szer igenévképzőként.

Alapnyelvi eredetű primer képzők a HB. és K., a KT., az ÓMS. és a GyS. szövegében

Az ősmagyar korra rekonstruált primer képzők közül szinte mindegyik hozhatott létre igéket és névszókat is: a *-p*, *-t*, *-d*, *-k*, *-g*, *-m*, *-n*, *-r*, *-l*, *-sz*, *-s* képzők *verbum-* és *nomenképző*ként is funkcionáltak. A *-z-t* igeképzőként szokták kezelni, azonban névszókat is alkotott, az *-sz* allomorfiaként. Ezen képzők esetében éppen ezért valószínűleg pontosabb volna primer képzős igeképzésről és primer képzős névszóképzésről beszélni.

Igeképzők

A négy szövegmélekben összesen 49 igeképzés található primer képzőkkel a szótári szavakat tekintve. Az igeképzők – a képzések száma szerinti csökkenő sorrendben:

<i>-d</i>	<i>-t</i>	<i>-l</i>	<i>-z</i>	<i>-r</i>	<i>-sz</i>	<i>-g</i>	<i>-β</i>	<i>-χ</i>	<i>-p</i>	<i>-k</i>	<i>-m</i>	<i>-n</i>	<i>-s</i>
14	11	10	5	4	2	1	1	1	–	–	–	–	–

A korpusz lexémáiban a *-p*, a *-k*, az *-m*, az *-n* és az *-s* igeképzőként nem találhatók meg. Leggyakrabban a *-d*, a *-t* és az *-l* képzők szerepelnek. Éppen ez a három igeképző valószínűsíthető többfunkciósaként. A *-d-t* gyakorító-kezdő jelentésűnek tartja a szakirodalom, azonban a derivátumok jelentését nehéz elkülöníteni. (L. Borbás 2004:

120) A *-t* 11 képzéséből 7 a már *-at/-et* alakváltozattal állandósult műveltető funkcióval alakult, 2 *-t* hangalakkal, szintén műveltető funkcióval, egy *-t-s* mozzanatos jelentéssel, egy *-t* hangalakkal pedig onomatopoeitikus ige képzője. Az *-at/-et* hangalakúakat azért nem választottam el a *-t* képzőtől, mert az *-at/-et* pusztán alakváltozata a *-t*-nek, ugyanúgy primer képző.

Az *-l*-t gyakorító, mozzanatos és műveltető funkciókkal rekonstruálják. A szövegekben mindhárom funkcióval valószínűsíthető, sőt honosító képzőként is szerepel.

A *-β* és a *-χ* morféákat visszaható ige-képzőknek tekinti a szakirodalom, a *-z*, az *-r*, az *-sz* és a *-g* képzőket pedig gyakorító funkciójúaknak.

Névszóképzők

A szövegelemekben összesen 40 névszóképzés található primer képzőkkel, a szótári szavakat tekintve. A névszóképzők – a képzések száma szerinti csökkenő sorrendben:

<i>-t</i>	<i>-s</i>	<i>-d</i>	<i>-g</i>	<i>-β</i>	<i>-k</i>	<i>-l</i>	<i>-m</i>	<i>-sz~-z</i>	<i>-p</i>	<i>-n</i>	<i>-r</i>	<i>-j</i>	<i>-a</i>
13	8	5	5	3	2	2	1	1	–	–	–	–	–

A korpusz lexémáiban a *-p*, az *-n*, az *-r*, a *-j*, és az *-a/-e/-i* névszóképzőként nem található meg, ezáltal a *-p*, a *-j* és az *-a/-e/-i* egyetlen képzettként elfogadott szóban sem szerepel, mivel a *-p* a korpuszban, a *-j* és az *-a/-e/-i* pedig egyáltalán nem képzett igeiket. Névszóképzőként leggyakrabban a *-t* és az *-s* szerepel. A *-t* névszóképzőként a nyelvelmékekben már minden származékban a megelőző alsó nyelvállású tővégi vokállissal rögzült formában szerepel (a primer *-t* új alakváltozataként). A valamivel való ellátottságot kifejező *-s*, a kicsinyítő *-d*, valamint a *-g* is igen gyakori a többi képzőhöz viszonyítva.

Igenévképzők		Névmásképzők			
<i>-t</i>	<i>-β ~ -γ</i>	<i>-g</i>	<i>-n</i>	<i>-β ~ -γ</i>	<i>-z</i>
6	8	1	3	3	2

A *-t* igenévképző azonos a *-t* ige- és névszóképzővel, hosszú *-tt-s* alakváltozata is megtalálható a korpuszban. A *-β* igenévképző azonos a *-β* névszóképzővel.

A primer képzők korpuszon belüli megterheltségét nézve: a *-t* magasan kiugrik 30 képzésével, a *-t*-t követő legmegterheltebb formánsok az alábbiak: *-d* (19) > *-β* (15) > *-l* (12). Azonban a *-β* már főleg vokalizálódott hangalaki változataiban szerepel, így a *-β* nagy megterheltségéről ténylegesen nem beszélhetünk.

Megjegyelhető, hogy azok a képzők gyakoribbak a szövegekben, amelyek a nyelvtörténet során tovább maradtak produktívak, másrésről viszont épp azokat lehet tovább produktívabbnak rekonstruálni, amelyekre több nyelvi adat van. A tovább produktív képzőknek világosabb a jelentésük, így könnyebben felismerhetők a származékaik is, éppen ezért homályosabb funkciójú képzővel képzett esetleges derivátumok tőszavakként vagy képzettként való elemzésére gyakran nincs elég bizonyíték.

A *-p*, *-t*, *-d*, *-k*, *-g*, *-m*, *-n*, *-r*, *-l*, *-sz ~ -z*, *-s* primer képzők igeiket és névszókát is képeztek (a *-t* igenevet is). Ezek a képzők valószínűsíthetően azonos eredetűek, azaz diakrón szempontból poliszémek (tehát álhomonimák), azon kor szinkroniája szempontjából ho-

monimák először, amelyben a nyelvi tudat már nem érezte egy formánsnak őket, ennek idejét azonban nem tudhatjuk.

A *-d*, a *-t* és az *-l* képzők az igeképzés funkcióján belül is többjelentésűek. A többi igeképző sem homogén jelentésű igecsoportot hoz létre, talán csak nehezebben ragadhatók meg a funkcionális különbségek, illetve az irradáció hatása, mint az említett három képzőnél.

A névszóképzésben részt vevő primer képzők is számos különböző jelentésű derivátumcsoportot hoznak létre. A primer képzőkről elmondható tehát, hogy polyszémek.

Kontextustól elvonatkoztatva sok azonos, illetve hasonló, a primer képzőknek tulajdonított funkcióról mondható el, hogy szinonimák. Ellenben nem a szinonimitás eredeti értelmében, ezek a képzők ugyanis többnyire nem szerepelhetnek ugyanazonok a töveken, hogy így alkossanak szinonim származékokat.

A *-g*, a *-z* és az *-n* névmásképzőkről valószínűsíthető, hogy az azonos hangalakú primer képzőktől eltérő az eredetük, vagyis valódi homonimák. A visszaható *-β*, a névmásképző *-β ~ -γ*, valamint az igenévképző és denominális nomenképző *-β ~ -γ* valószínűsíthetően eredetében is három különböző képző, tehát homonim formánsok. Az igenévképző és a nomenképző *-β ~ -γ* azonban bizonyára álhomonimák.

Esetlegesen valódi homonima lehet a **-γ > -g* igenévképző és a *-g* névszóképző, valamint az **-m* igenévképző és az *-m* névszóképző. (L. bővebben Borbás 2004: 98–9.)

Deverbális és denominális képzések

A szakirodalomban hagyományosan a képzők elsődleges osztályozási alapja a szófaji jelleg – már Budenz 1884-es Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana óta. D. Bartha azonban határozottan rávilágít arra, hogy „alig van olyan képzőnk, mely ne szerepelhetne mind a két szófaji kategóriához tartozó alapszóhoz csatolva” (Szóképz. 18). Az, hogy a rendszerezésben külön csoportba soroljuk a deverbális és a denominális képzőket – pusztán gyakorlati céllal történik, fogalmazza meg D. Bartha, az áttekinthetőség kedvéért, anélkül természetesen, hogy „egy pillanatra is megfelelkezni legtöbb deverbális és denominális képzőnk eredeti azonosságáról, vagy arról a tényről, hogy újabb képzőink használatában is bekövetkezhet analógiás fejlődés útján a kettős kategóriában működés” (Szóképz. 19). (D. Bartha és Szegfű külön tárgyalja a névszóképzőknél a deverbális és a denominális képzést – de az ő összeállításai a négy szövegemlék keletkezését követő korszak[ok]ra is vonatkoznak, amikor már adekvát lehet az alapszó szófajisága szerinti szétválasztás. D. Bartha a TNyt.-ben az igeképzők tárgyalásánál elhagyja a bemeneti szófaj szerinti szétválasztást, de az azonos képzők különböző funkcióit ő is külön tárgyalja.)

Nem lehet egyetérteni azzal az állítással, hogy „az ősmagyar korban újonnan keletkezett képzők már vagy csak deverbális, vagy csak denominális származékokat képeztek, tehát határozottan szétvált a deverbális és a denominális képzés” (l. Sárosi 2003: 146; ugyanígy: Szegfű 1991a: 226 és mások). Szegfű kivételként csak a *-ság/-ség* képzőt említi. A fenti kijelentést a vizsgált korpusz szekunder képzős derivátumai is cáfolják.

A primer képzőket valószínűleg nem az jellemzi, hogy igei vagy névszói tőhöz járultak, hanem funkciójuk a tő jelentésétől függ (a tő jelentésében pedig szerepe van szófajiságának), ezért csak közvetve lényeges a tő szófajisága. (Ugyanez már nem mondható el a derivátum szófajáról.) Éppen ezért nem látszik indokoltnak és célszerűnek az alapnyelvi eredetű képzőket deverbális és denominális képzésmódú kategóri-

ákba sorolni. Egyrésztől azért nem, mivel így egy képzőt két helyen tárgyalnánk, másrésztől azért nem, mert primer képzős származékszavaink jelentős részénél nem is tudjuk egyértelműsíteni az alapszó szófaját: tövük önálló lexémaként gyakran nem mutatható ki (fiktív tő), esetleg igenévszói (avagy ambivalens) töről van szó. A jelen dolgozatban vizsgált származékszavak esetében is az igeképzések harmadánál, a névszóképzések hatodánál nem lehetett egyértelműsíteni a bemeneti szófajt.

A deverbális és a denominális „képzőfunkció” nagy valószínűség szerint csak etimológiai (a derivátum szempontjából), és nem funkcionális kategória. Amennyiben minden primer képző ténylegesen képezhetett igei és névszói alapszóból is, akkor e tény nem lehetett osztályozó szempont. „A finnugor nyelveknek éppen egyik legjellemzőbb sajátága, hogy nincs szigorú határvonal a denominális és a deverbális szóképzés között” (Gombocz 1931: 5–6).

Igeképzések

	Deverbális	Denominális	Bizonytalan/ismeretlen tő
-t	10	–	1
-d	5	1	8
-g	1	–	–
-r	–	1	3
-β	1	–	–
-z	2	3	–
-sz	1	–	1
-χ	–	1	–
-l	3	4	3

A korpusz képzett szavainak csoportosításánál jeleztem, hogy mely képzéseket számítottam deverbálisnak, melyeket denominálisnak. A harmadik kategóriába soroltam a bizonytalan és az ismeretlen tövek mellett a „nem valódi” képzések problematikája részben tárgyalt két jövevény- (*enged, vádol*) és két onomatopoeitikus igét (*kiált, sēped*) is.

A 49 primer képzős igeképzés közül 23 deverbálisként, 10 denominálisként valószínűsíthető, 16 (azaz 33%) alapszavának szófaja pedig teljes bizonyossággal nem állapítható meg.

D. Bartha (1991: 79) szerint az ősmagyar és a korai ómagyar korban lényegesen nagyobb – legalább kétszer – a deverbálisan, mint a denominálisan képzett igék száma. A korpuszbeli derivátumok alapján ez alátámasztható, azonban □gyelemben kell venni, hogy a bemeneti szófaj szerint nem meghatározható igeképzés száma is majdnem akkora, mint a deverbális képzésé.

Névszóképzések

	Deverbális	Denominális	Névmási alapszó	Bizonytalan/ismeretlen tő
<i>-t</i>	13	–	–	–
<i>-d</i>	1	3	1	–
<i>-k</i>	–	2	–	–
<i>-g</i>	–	1	–	4
<i>-m</i>	–	–	–	1
<i>-n</i>	–	–	–	–
<i>-β</i>	–	3	–	–
<i>-sz~-z</i>	–	1	–	–
<i>-s</i>	–	7	–	1
<i>-l</i>	2	–	–	–

A 40 primer képzős névszóképzés közül 16 deverbálisaként, 17 denominálisaként valószínűsíthető, 1 alapszava névmási, 6 (azaz 15%) alapszavának szófaja pedig teljes bizonyossággal nem megállapítható.

Az igenevek természetesen igei alapszavúak, a névmásképzőkkel képzett névmások alapszava névmási.

A korpusz szükségszerűen kicsi, így az egyes képzők deverbális vagy denominális használatára általánosítások nem tehetők. Az azonban mindenképpen megjegyzendő, hogy milyen nagy százalékban nem lehetett megállapítani az alapszó szófaját.

Produktivitás és gyakoriság

Az ősmagyar és a korai ómagyar korszakra rekonstruált képzők közül ma már csak az *-s*, illetve *-ás/-és* főnév- és melléknévképző, az *-ó/-ő*, *-ú/-ű* főnév- és melléknévképző, az *-ó/-ő* folyamatos és a *-t/-tt* befejezett melléknévi igenévképzők produktívak. (Az *-i* nomen possessi képző – pl. HB. *munhi* [münyi] – csak primernek tűnik, valójában szekunder; az *-i* lativusragból értékelődött át.) Az ige képzők közül pedig a *-z*, az *-l*, a *-g* és az *-n* > *-an/-en* termékenyek. A primer képzők döntő többsége (34-ből 26) tehát ma már nem produktív. A primer képzők kialakulásának és többségük produktivitásának korszakára nincs nyelvi kompetenciánk, sőt az utóbbi ezer évet leszámítva nyelvi adataink sem. Ezekre az időkre vonatkozóan minden nyelvi jelenségről csak hipotetikusán beszélhetünk.

A primer képzős származékszavak egy része elhomályosult, morfológiai tagolhatóságuk megszűnt, a mai nyelvérzék a képzőt általában már a tő részeként érzékeli. Sok derivátum alapszava önálló lexémaként nem él tovább a nyelvben, ezáltal mind az alapszónak, mind a képzőnek a jelentése ismeretlenné lett. A korán improduktívvá vált primer képzők mindig az abszolút tő után közvetlenül helyezkednek el (első képzőként), esetleg le is zárják az abszolút tövet, azaz a tő produktivitása megszűnt, és többé nem vesz fel más képzőket. A primer képzők jelentős része képzőbokok első tagjaként, illetve továbbképzett lexémákban maradt ránk.

Fontosnak tartom egy olyan vizsgálat elvégzését, amely a primer képzők nyomait, megőrződését kutatná a mai nyelvben. Az elemi képzőkről nemcsak legrégebbi, ránk maradt emlékeink tanulmányozásával szerezhető érdemi információ, hanem a

mai lexika tanulmányozásával, belső rekonstrukcióval is. (Szakdolgozatommal – Borbás 1996 – ezen az úton próbáltam meg elindulni az -r képzővel kapcsolatban.) Céloknak tekintem az EWUng. teljes lexémaanyagának megvizsgálását, az összes primer képzős derivátumként valószínűsíthető lexéma összegyűjtését. Ezen vizsgálatról többféle eredményt várok. Egyrészt a derivátumok mai nyelvéllapotbeli száma alapján közelítő következtetéseket lehetne levonni az adott képző egykori gyakoriságára, produktivitásának idejére (a szótó etimológiáját is nézve) és mértékére. (Az igei gyűjtés jelenlegi eredményei szerint leggyakoribb primer igeképzőink a mai magyar köznyelvi lexikon igeiben az alábbi növekvő gyakorisági sor szerint léteznek: -s < -r < -d < -n < -g < -l < -z < -t.)

Véleményem szerint a primer képzőkkel foglalkozó szakirodalom problémájaként jelentkezik, hogy az egyes képzők improduktívvá válásának idejéről többnyire (indoklás és nyelvi adat nélküli) túlzott határozottsággal nyilatkozik, például: egyik képző az ősmagyar kor folyamán, egy másik az ősmagyar végére, egy harmadik pedig a korai ómagyarra (stb.) vált improduktívvá.

Ezeken túlmenően arra is válasz várható, hogy egy képző a deverbális-denominális verbum-, illetve nomenképző szerepek közül melyeket töltötte (tölti) be. A primer képzők szakirodalmi (szükségszerűen) mindig csupán néhány derivátum elemzéséből következtetett adott képző funkciójára, jelentésére. Az EWUng. nagyságrendekkel több primer képzős derivátumot tartalmaz, ezért a képzők jelentésének, polyszemitásának árnyaltabb meghatározása is lehetővé válhat.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1973a: A képzők osztályozásának problémáiról, in *Adalékok a magyar nyelv életrajzához* (ELTE Nyelvtudományi dolgozatok 14), Budapest, 7–18.
- ÁrpSzöv. = Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélekei*, Budapest, Akadémiai.
- Bárczi Géza 1982: *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*, Budapest, Akadémiai.
- D. Bartha Katalin 1991: Az igeképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 60–103.
- Benkő Loránd 1967: Nyelvtörténet és mai nyelv, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 41–67.
- Borbás Gabriella Dóra 1996: *A CVCV/R/ morfofonetikai szerkezetű igék. Az -r képző*, szakdolgozat, ELTE BTK, Budapest.
- Borbás Gabriella Dóra 2004: *Árpád-kori szövegmélekeink képzőinek rendszerszerű elemzése*, doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest.
- Budenz József 1884: *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*, Budapest, MTA.
- EWUng. = Benkő Loránd Hrsg. 1992–97: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Fabó Kinga 1989: A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 31–48.
- Forgács Tamás 1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* 34, 17–22.

- Gl. = Berrár Jolán–Károly Sándor 1984: *Régi magyar glosszárium*, Budapest, Akadémiai.
- Gombocz Zoltán 1931: Nyelvhelyesség és nyelvtudomány, *Magyar Nyelv* **26**, 1–11.
- Györke József 1934: *Die Wortbildungslehre des Uralischen, Primäre Bildungssuffixe* (Bibliotheca Hungarico-Estica 15), Tartu.
- A. Jászó Anna 1991: Az igenevek, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 319–51.
- Kiss Jenő 1970: A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatáról, *Magyar Nyelv* **66**, 210–3.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, Akadémiai.
- Laziczius Gyula 1942: *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések*, Budapest, MTA.
- B. Lőrinczy Éva 1953: *A Königsbergi töredék és szalagjai mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémiai.
- ÓmSzöv. = Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Sárosi Zsófia 2003: Morfématörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 129–72, 352–71.
- Sipos Pál 1991: A névmások, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 353–75.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 188–255.
- Szóképz. = D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- TihAl. = Bárczi Géza 1951: *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémiai.
- VégSz. = Papp Ferenc szerk. 1969: *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*, Budapest, Akadémiai.

AZ ÁLJELZŐI MELLÉKMONDATOK A KÖZÉPMAGYAR KORBAN

DÖMÖTÖR ADRIENNE

1. Bevezetés

Az álvonatkozó mellékmondatok a nem mondatrészkifejtő tagmondatok közé tartoznak: vonatkozó formában nem valódi vonatkozó tartalmakat fejtenek ki. Két típusuk van: az áljelzői és a mondatfejes mellékmondatok. Az áljelzői szerkezetben a vonatkozó mellékmondat grammatikailag a főmondatbeli alaptaghoz kapcsolódik, a jelzői mondat szerkezet jegyeit mutató kapcsolat azonban formális, mivel a mellékmondat egyik tipikus vonatkozó funkciót sem viseli, azaz az alaptagnak sem korlátozó, sem nem-korlátozó jellemzését nem adja. A mondatfejes szerkezetben a vonatkozó mellékmondatnak formális mondatrészi alaptagja sincs; a mellékmondat a főmondat egészéhez kapcsolódik. Egy-egy példán szemléltetve a kétféle típust: áljelzői: „és fel tamaßtá az veßes ßelet: *ki fel emeli az ű habait*” (SzékZs. 113b); mondatfejes: „A’ Tatárok, a’ Murán, jégen által jüvének, és Dráva Muraközt kétfzer rablák el, *ki lén Januariufnak 30. és Februariufnak 2. napján*” (Pet. X3b).

Az áljelzői szerkezetek, annak ellenére, hogy a(z) utalószó nélküli minőségjelzői szerkezetek nyelvi köntösét viselik – a mellékmondatoknak főnévi természetű alaptagja és a minőségjelzői mellékmondatokra jellemző kötőszava van –, számos típusukban formai jellemzőkkel is megragadhatók. Ezek a következők. A mellékmondat állítás voltának megerősítése: „therek balint Eeothweos varath Megh zallatha Peokrÿ Lajos ellen, kjth megis vethete” (Mart. 4); „lattya szemeivel szem közt ülni az Lova Nyakán emlétet Masasné, kit a fatens meghis akart jobb kizel verni” (1730: Bosz. 230). A mellékmondat magyarázó tartalmának kifejezése magyarázó kötőszóval vagy a vonatkozó kötőszó után álló *is*-sel: „gyakorta egy szóbann is töb tekintetek vannak, a mely szónak *tudniillik* egynél töb jegyzési vannak” (Apác. 135); „Néha nagy Alatlanság vagon és tart lok ideig az apró Gyermekeken: melly-*is* vagy Forrózáftól, vagy Has-fájáftól (...) vagon” (Pax 394). A mellékmondat célhatározói jellegének jelölése kötőmóddal: „mynekwnk egy zobat es kamorat adot kybe *lakyunk*” (1544: MNy. 51: 361); „az ö ßent fiat ez földre le bochatna, hogy kic [=kit] Abrahamnac ö nemzetlégebö, emberi nemzetert ö aldozatra *adna* (Batizilsac L2a). A mellékmondati ige ideje a főmondatiénál későbbi időt jelöl: „Kösönöm, io Clytemnestra, ill nagi hozzam valo szerelmed, kiert visontag szeretettel *lesek* hozzád” (MagyEl. 795); „e’ Világra *fülettenek* (...) Ádám, Sámuel, Imre, én Kata és Farkas, kik Ötön még Isten’ Kegyelmeböl Életben *vagyunk*” (BKata 7). A mellékmondatban időhatározó hangsúlyozza az időviszonyokat: „attol ßületec e’ moßtani Andras kiral’, kinec pinzeuel, es tanaczual *oßtan* a’ giermec iuta ez orßagnac birodalmara” (SzékVil. 185a); „Az Bakÿt zolgaiba brizlo ferenczet, Es kwnowÿt mihalt meg fogatā. (...) kiket *az wtan* az en vrā el bochatata” (Mart. 8). A mellékmondat felszólítás (a felszólító mód a jövőre irányulást is kifejezi): „en meg nem zolgalhatom az .kmed ez hozÿam valo zeretetÿt ÿo akaratÿat ef kod vyfeleßet kÿnek az vr ÿltentel *vegge* kmed ÿvtalmat” (1542: MNy. 48: 227); „de Io Istenewnk wolt, (...) kinek tiztessegh es dichewsseg *adassek* Minderekre” (Mart. 31). (További példák lentebb, a jelentésviszonyok tár-

gyalásánál.) Más esetekben azonban a mondat jelentése – saját morfológiai kitevő nélkül – árulkodik arról, hogy nem minőség-, hanem áljelzői a szerkezet: „Ees az hws ky efek zařawol, mellÿet a roka nagy kacřagaffal fel kapa” (PFab. 14b); „iutanak egÿ erdewbe holot talalanak egÿ zamart” (uo. 58b).

Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar kor közepesen gyakori mellékmondatfajtái közé tartoznak (a TNYT. készülő középmagyar kori kötetének törzsanyagban 205 adattal).¹ Számuk az ómagyar korhoz viszonyítva jelentősen megnövekedett, és a középmagyaron belül századról századra fokozatosan nő, ami a szerkezet életképességét mutatja a közvetlen latin befolyástól függetlenedő nyelvhasználatban is.²

2. Jelentésbeli jellemzés

Az áljelzői mellékmondatok rejthetnek mellérendelő (kapcsolatos, ellentétes vagy magyarázó) jelentést, alárendelő (célhatározói) tartalmat, és mutathatnak ezektől eltérő, függetlenebb, külön mondatba kívánckozó tartalmakat. Az alábbi sorravétel rendjében a középmagyar kori gyakoriság szempontja érvényesül.

2.1. Mellérendelő tartalom

A mellérendelő tartalommal rendelkező szerkezetek az áljelzői mellékmondatok leggazdagabb tartományát alkotják.

2.1.1. Az áljelzői mellékmondatok leggyakrabban a *k a p c s o l a t o s* mellérendelő mondat szerkezet szinonimájaként állnak. (Így volt ez a kései ómagyarban is.) Azáltal, hogy alárendelő forma – a tagmondatok közötti szorosabb kapcsolat – hordozza a mellérendelő tartalmat, a gondolatok továbbfűzésének dinamikusabb módja jön létre, mint a kapcsolatos mondat szerkezetekben. Nem ritkán a változatosságot szolgálja, s akár egy mondaton belül is szerepelhet a kapcsolatos mellérendelt tagmondattal párhuzamban: „Az Ruth az Boaz aratoi vtán ßedegetuén árpa feieket, neki esmeretibe iut, *kit az Boaz nagy emberféges beßédeckel fogad*, és ő vele iol téßen” (KárÓT. 1. 240b); „A’ Hayduk azon údóben egyben gyúlének, és az Elzéki Váraft meg vévék, *kitt föl dulván és praedalván föl égetének*” (Pet. X1a). Bibliafordítások párhuzamos részeiben nem kivételes, hogy az egyikben áljelzői szerkezet található, míg a másikban kapcsolatos mellérendelő megoldás szerepel. A latin szerkezet tartalmazhat kapcsolatos és áljelzői viszonyt is: „kewetek ewtet nagy fok feregek *kyket mÿnd meg gyögÿta*” (PÚT. 23b) ~ „fokan követékötet, és mind meggyógyítá őket” (Káldi 911, hasonlóan a többi fordításban, valamint a latinban is: *secuti sunt eum multi, et curavit eos omnes*); „Válaßátoc azért, attyámfiái ti közzületek het férfiakat, kinec ió bizonfágoc légyen, kic ßent lélecek tellyefec legyenec és böltféféggel, *kikre bizzuc ezt ez dolgot*.” (KárÚT. 2: 109, hasonlóan Káldinál, valamint a latinban is: *Considerate ergo, fratres, viros ex vobis boni testimonii septem plenos Spiritu sancto et sapientia, quos constituamus super hoc opus*) ~ „válaßátok tú közzületek het tókilletes iamborfágu firfiat / kik tell’efek legenek ßent lilekuel / eş bölczefíguel / eş azokra hagğuk ez ßolgálatnak gongát” (SÚT. 170a).

¹ A törzsanyag, amelyből a statisztikák készültek, és amelyre a jelen tanulmány többször is hivatkozik, 600 000 betűhelynyi korpuszt fed le. Az adatgyűjtés azonban ennél lényegesen nagyobb, 3 000 000 betűhely fölötti szövegmennyiségre terjedt ki.

² Az ómagyar korra vonatkozó viszonyítások alapja: Dömötör Adrienne: Az áljelzői mellékmondatok, in Benkő Loránd – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/2: A kései ómagyar kor*, Budapest: Akadémiai, 1995, 678–9.

A középmagyar korban (mint ahogy más korokban is) az áljelzői mellékmondat a leggyakoribb esetben – szorosabb vagy tágabb – időbeli rákövetkezést fejez ki: „egy kwta ala Zallanak, *holot (...) monda nekj a roka*” (PFab. 62b); „tűz teuet valaſta *kiket meg terhele*” (Batizilisc L3a). A felszólítást tartalmazó mellékmondatok is ezek közé tartoznak: „Épit egy zászlócskát Kezem ő elméjével *Kit kövessen bátran Lelkem fáradatlan*” (1631 e.: Rim. 13); „keverj húz gram tízta cinobriumot, *mellyből gyakran egy kis kéfs hegyére valót adgy-bé néki*” (Isp. 32). Az egymás utániságot ritkábban időhatározó is hangsúlyozza: „Papa warassanakis ewrressere Es oltalmara zaz gialogot Igiere adatnj, *kiket Nem sok Idew Mulwan meg adata Ew Nğa kewniergessemre*” (Mart. 28); „Ezt a’ Papa meg atkoza, es le vetee az Imperatorlagbol, *ki oftan hazaiaba hala meg*” (SzékVil. 179a); „egy egeret fogott, mely eger *annak utanna keziben maczkava lott*” (1665: Úsz. 691).

Az időbeli rákövetkezést kifejező áljelzői mellékmondatok a leginkább egyes történeti – vagy egyéb, eseményeket elbeszélő – művekben sűrűsödnek meg; például egyes krónikákban, Károlyi bibliájának a könyveket bevezető tartalmi összefoglalóiban, Pesthi fabuláiban (Heltaiéiban nem). Nem feltétlen velejárói egyik műfajnak sem, hiszen mindenkor a szerző választásán múlik, kapcsolatos mellérendelt vagy áljelzői alárendelt tagmondatot szerkeszt-e, illetve, hogy milyen arányban váltogatja a kettőt. Azonos műfajú művek egyforma nagyságú, esetlegesen kiválasztott metszetét megvizsgálva a következőket láthatjuk: Székely István Világkrónikájának részlete elsöprő többségben áljelzői mellékmondatokat tartalmaz, míg parallel típusú kapcsolatos mellérendelést csak alig (10 ezer betűhelynyi szövegben 30 : 6 az arány). Pethő Gergely Krónikájának ugyanekkora részletében kiegyensúlyozottabb az áljelzői mellékmondatok és az ennek megfelelő kapcsolatos mondat szerkezetek aránya (19 : 23). Heltai Krónikájának egységnyi részletében ugyanakkor mindössze egyetlen áljelzői mellékmondat van.

Az egyes szereplők megszólalását – idéző mondategységként – bevezető áljelzői mellékmondat nagyon gyakran időbeli rákövetkezést fejez ki az előző tagmondat hoz képest; a jelenség különösen a bibliafordításokra jellemző: „Legottañ alattomba egğ nihãñ’ firfiakat ßerzinek / *kik ű ellene ezt mondanãk*” (SÚT. 170a); „Méne azért az aßony ember az ő napához, *ki monda*” (KárÓT. 1. 242a). Igen sokszor az ilyen tagmondatok önálló mondategészbé kerülnek, tehát a szöveg szintjén jelennek meg.)

Olykor a kapcsolattal szinonim áljelzői mondat szerkezetekben nem feltétlenül rákövetkezés, hanem cselekvések egymás mellettisége, időbeli érintkezés fogalmazódik meg: „az utólfó két eſztendõmben kerestem én többet 15000 az az tizenõt ezer forintnál (*mellynek 11000 forintjat tsak egy embertõl uõttem*)” (Ments. A1a–b); „jó lzerentsémnek el-mellözését Idvezült Édes Anyám igen lajnállotta, *mellyre nézve alattomban egyet értet Biró Sámuelné Dániel Klára Afzfzonyjal*” (BKata 9).

2.1.2. Az áljelzői mellékmondatok ritkábban (enyhe) ellentétes mellérendelő tartalmat hordoznak (miként a kötőszó nélküli és a kapcsolatos kötőszóval szerkesztett mellérendelő mondat szerkezetek is megtehetik ezt): „az igaz lftenec efmeretire tanit, maga negyfeget tamazt elõnkben, *mely felõl Christus foħa czac egy ßoual sem emlekezett*” (Dávid A4b); „vti költfegben akar raitunk venni fl 30, *kit foħa ennek elõtte nem attunk*” (MNY. 49: 498).

2.1.3. Magyarázó tartalom is megjelenhet az áljelzői mellékmondatokban (ahogyan a kötőszó nélküli és a kapcsolatos kötőszóval szerkesztett mellérendelő mondat szerkezetek is rejthetnek ilyen viszonyt): „Fundamentomok az elsőeknek, tudni illik az Ariánusoknak merő hiteltől vaklág, *kik az nyilván való íráfoknak nem akarnak hinní*” (Alv. 7–8); „elég léfzen egy Gróf Andrórul nevezetesen emlékezni, *kiről (...) a’ több hasonlónknak katonás téteményeit (...) az Olvasó böven fel-érheti*” (Kárt. 4).

A (kifejtő-)magyarázó tartalmú áljelzői mellékmondatok egy típusának alaki kitevője is van: a vonatkozó kötőszóhoz kapcsolt *is*. (Az *is* megjelenése a korszak más-fajta áljelzői mellékmondataiban kései és ritka jelenség.) A szerkezet a XVII. századtól mutatkozik, és a XVIII. században válik gyakoribbá. Az *is* használata kétféleképpen valósul meg. Egyrészt megjelenik olyan mellékmondatokban, amelyek nélküle nem-korlátozó minőségjelzőiek is lehetnének; a szövegalkotó éppen ennek segítségével tudja jelezni, hogy nem jellemezni, hanem magyarázni kíván: „itt most Metalurgiát tanulok, a mellyis facit ad intimiorem Chymiae cognitionem” (1715: Peregr. 128); „gróf Haller László kezdett Engemet magának kéretni (...) *kit-is* Gyermekségétől fogva (...) igen fzeretett” (BKata 9). Máskor viszont az *is* funkciója csupán nyomatékosítás: azokban a mellékmondatokban, amelyek nélküle is világosan áljelzőiek volnának (egy-egy szerzőnél többnyire szavajárásként vissza-visszatérően; így például Bethlen Kátánál, Csúzy Zsigmondnál, a Méhes kert c. munka fordítójánál, de nem ritkán levelekben, periratokban is): „es Budara uinek bennünk, (...) holottis ugian azon nap Estuere, egi io szabasú Boltott adanak Zallassúll” (Wath. 549); „parancsolni méltoztatnék Felséged ezen nemes Nograd és Honth vármegyéknek, *kik is* nagy örömmel megh cselekszik” (1707: RádLev. 318); „Isten (...) Édes Atyánkat (...) kifzollította ez árnyék Világból Szebenben, *ki-is* temtetett-el Keresden” (BKata 7). Az *is* háromféle írásmódja – egybe, kötőjellel, külön – minden bizonnyal a vonatkozó kötőszóhoz való tisztázatlan státusára utal.

Valódi kifejtő–magyarázó kötőszók felbukkanása ugyanebben a helyzetben ritkább, de nem szokatlan: „választott a’ végre egy ifiú, és még gyenge Török rab leányt, *ki tudni illik (...)* a’ Grófnéjának mint szolgáló leány szolgálna” (Kárt. 6–7); „Az kereztien embernek Chrifus piros veréuel felteth erdemè ellen, *ki vgianis* annalkúl haßontalan: elléég h bizonfágot allatnac” (BalCamp. 77).

A magyarázatot tartalmazó szerkezetek egy másik típusában a mellékmondatban egy szó fordítását, jelentését, metanyelvi magyarázó azonosítását adja meg a szerző (a kategóriát névmagyarázó szerkezetnek hívhatjuk). Tudományos értekezésekben különösen gyakori ez a forma: „awagý az folyáfolknak *kýth deakul Meatusfolknak Neweznek* ézwe fwleféyerth, az ýnas rezeketh az teftben, bantýa” (OrvK. 486); „A’ belsô és mélly Fô-fájáfnak féfzke vagyon az agyvelôt bétakraó [!] hártýában, *mellyet agy-kérnak-is hínak*” (PaxC. 1). (Az OrvK. idézett mondatában a két többes számú főnév közé ékező egyes számban álló kötőszó sajátos egyeztetése is felhívja a figyelmet a metanyelvi vonatkozásra: *kit* = ‘ezt a szót’.) Bármely más műfajban is előfordulhat a tájékoztatás, ismeretterjesztés szándékával: „Pentecostes indulank ely innet Vduarhelről, *mely hiuattatik Szekel Vduarhelnek*” (1590: SzOkl. 116); „S-ha ez az végezés, *kit Fátumnak hínak*, Nem czélozná rendit szerelem dolgának” (Gyöngy. 155). A Biblia szövegében is szokásos: „Elfew Simon, *ký mondatýk Peternek*” (PÚT. 18a) ~ „Elfőnek newe Simon *ki Peternek hiuattatik*” (SÚT. 14b); „te Czefafnak *hýwattatol*, mely kewnek *magýaraztatýk*” (PÚT 184b) ~ „te Cefafnak *hiuattatol iouendõre / mell*

mağarazua ezt tiði / kù” (SÚT 127b) ~ „te Czufálnak hívattatol. *melly Péternek magyaráztatik*” (Káldi 985).

2.2. Alárendelő tartalom

Ritka jelenség, hogy az áljelzői mellékmondatokban alárendelő tartalom fogalmazódik meg; ezekben az esetekben a célhatározós mondat szerkezetek szinonimájaként áll. (A jelenség, egészen kivételesen, a kései ómagyarból is adatható volt.) Például: „mynekwnk egy zobat es kamorat adot *kybe lakyunk*” (1544: MNy. 51: 361); „Mind az által martalekot talasz neki, *kin ragodgyec*” (Örd. 94).

A szerkezetek ezen típusát – a latin nyelv immár jobbára közvetett hatásán túlmenően – többféle jelenség gazdagíthatja. Az ide tartozó tagmondat kapcsolódhat egy „valódi” célhatározói mellékmondatához: „Az bölc hadnagyoc nagy lóuést téßnec Trombitac Doboc lipok ßönöngnec Kőz nép ßozatot hogy ne ercienec *Kiből hafonlas gonoz ne kőuetkőznec*” (TKr. Y1a); állhat a függő idézet és a célhatározói mellékmondat átfedését mutató értelmezési tartományban: „Onnan kőueteket magátul bocháta, *Kik mennyenek Zrinihez Sziget várába*” (Szig. O1b); összekeveredhet a valódi célhatározói mellékmondat: „En adig az tarsasagal edeneket szerzek, *kibe hog mar az tagokat vizsuek vtanad*” (MagyEl. 799).

2.3. Függetlenebb tartalmak

Szintén a ritkábbak közé tartoznak azok az áljelzői mellékmondatok, amelyekben az eddigieknél függetlenebb: kötőszó nélküli, önálló mondatba illő tartalmak fogalmazódnak meg. A mellékmondat általában a főmondatához csatolt kérést, megjegyzést, kérdést vagy pedig citátumot vezet be: „haza Mene Constantinapolba, Io falka hadaual sok Nieressegel, Minekewnk Nag Niomorwssaginkra es wezzewdelmewnkre *kýbowl az vr Isten az ew zerelmes zent fiaiert zabadechon meg*” (Mart. 14); „czak valami uezedelmet ne ielentene, *kitül Isten oltalmazon*” (MagyEl. 800); „meg-hólt vala, a' kereft-fának oltarán édes údvzettőnk a' Kriřtus Jéřus; *kinek-is, miért akarta fel-nyittatni řzent őldalát, Longinus-által az Atya Iften?*” (Csúzy 12); illetve: „őzuő vettiuk mind az kettőnek az mi fel Nevelefunkben valo řzorgalmatofagat; *melj felől az philosophianak talaloia az Arifto~les ezt mongia*” (Jegyz. 80); „Más Melfter fogott tehát a' múnkához *kiről Simonidesnek illyetén verře került kezünk közē*” (Ép. 581).

3. Szerkezeti jellemzés

Az áljelzői szerkezetekben az alaptag szófaja és a kötőszóhasználat alapján véve megegyezik a valódi minőségjelzői mellékmondatokéval, a főmondat azonban mindig utalószó nélküli, a mondatrend pedig általában kötött főmondat + mellékmondat. A metanyelvi azonosító mellékmondatok azonban olykor beékelődnek főmondatukba, mint például Balassi szövegében is a fordítói magyarázatok: „A Presbyter (...), *(kin mi Papot řoktunc erten)* az Görögőknél femmit nem egiebet hanem vén es őregh embert iegiez” (BalCamp. 78); „A Sacramentum *(kiuel mi a' řentfegheket neuezzűc)* ő nalloac akar mely titkos es el reitet dolghot téßen” (uo).

A felsoroltak az áljelzői alárendelések korszakoktól független, általános szerkezeti jellemzői. A középmagyarban a kötőszóhasználat kívánkozik közelebbi vizsgálatra.

3.1. A kötőszóhasználat

A kötőszóhasználat területén a kötőszóállomány – ezen belül a használat tendenciái – és a kötőszók előtagosodásának korabeli állapota vizsgálandó.

3.1.1. Az áljelzői mellékmondatok középmagyar kori kötőszókészlete a minőségjelzői mellékmondatokénál szűkebb körű. A főnévi vonatkozó névmások közül az *(a)ki* és az *(a)mely* van jelen, továbbá szórványosan megjelennek a *hogy ki* kötőszókombináció és a határozószói vonatkozó névmások. (Az áljelzői mellékmondatokban nem szerepel a minőségjelzői szerkezetekben felbukkanó *(a)mi*, *(a)melyik* és *(a)minemű*.)

3.1.1.1. A főnévi vonatkozó névmások használata az alptag +személy/–személy jelentésjegyével függ össze. A +személy jelentésjegyű alptagokhoz a *ki* kapcsolódik; ettől csak azok a szerkezetek térnek el, amelyekben a kötőszó jelzőül áll (l. a *mely* kötőszónál).

A –személy jelentésjegyű alptagok melletti *(a)ki*/*(a)mely* használati aránya általában nem különbözik lényegesen a minőségjelzői szerkezetekben tapasztalható arányoktól. Azonban az *(a)ki* megfogyatkozása a XVIII. századra itt látványosabb eredményt mutat: a XVIII. századi törzsanyag áljelzői mellékmondatai között –személy jelentésjegyű alptag melletti *(a)ki*-re már nincs is adat.

Ugyanúgy, mint a minőségjelzői mellékmondatokban, a legkorábbi adatoktól kezdve a *mely* kötőszó jellemzi (személyre vonatkozóan is) azokat a szerkezeteket, amelyek mellékmondatában az alptagul álló szó(k egyike) megismétlődik – amelyekben tehát a kötőszó jelzői funkciót is kap: „mel fýzetes auag *fumma*ja tezen hat zaz forýntoth *mely fûmat* meg kel adnunk w nekiek” (1580: MNy. 45: 333); „Molnár Ferenczné éýel *Fatensre* reia ment boszorkánj képpében, *melj fatens* azon njomas után, megh könnyjebeduén, személlje szerént látta Molnár Ferencznét elötte állanný” (1677: Bosz. 1: 378, 379). Ez a fajta szerkezet elsősorban – de nem kizárólag – levelekben, perszövegekben jelenik meg; többször egyszerű ismétlésként, nyomatékosításként; sokszor egy-egy szövegalkotó jellemző sajátosságaként. Máskor, amikor az alptagtól megszűbbre kerül a mellékmondat, az ismétlés a megértést segíti; általános nyelv szokás azonban nem volt, hogy az alptag nagyobb távolság esetén feltétlenül megismétlendő: nem ritkán a főmondatból 3–4 tagmondatnyira leszakadva sem kerül ki emlékeztetőül még egyszer az alptagul álló szó.

A –személy jelentésjegyű alptag melletti *(a)ki* és *(a)mely* kötőszók részesedése a törzsanyagban a korszak egészében

XVI–XVIII. század	
<i>(a)ki</i>	38,1%
<i>(a)mely</i>	61,9%

A –személy jelentésjegyű alaptag melletti *(a)ki* és *(a)mely* kötőszók részese­dése a törzsanyagban századonként

(100% = a kétféle kötőszó együttesen vett előfordulási száma az adott században)

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.
<i>(a)ki</i>	68%	33,3%	0%
<i>(a)mely</i>	32%	66,7%	100%

3.1.1.2. A *hogy ki* kötőszó­kombináció erősítheti az áljelzői mellékmondat célhatározói jelentését: „vthi keolchegwñknekis gongiat vi­felhete k. *hogy kiuel* eo Fellegett Megh találhatnank” (1588: MNy. 46: 272.); állhat azonban másféle (*hogy* kötőszóval nem jellemezhető) mondatkapcsolatban is: „Leua ala indulattya hamar lön Balallí Menyhartnac *hogy ki* nagy buara lön” (TKr. c3a).

3.1.1.3. A határozószói névmási kötőszók közül a határozók gyakorisági rendjéből következően a helyhatározóiak szerepelnek sűrűbben: „iutanak egy erdewbe *holot* talalanak egy zamart” (PFab. 58b); „onet Somoguarba *hoa* megien wolt kochikon” (Mart. 7); „Ot letünkben nagy Orþág gyülefe vólt, *ahól* az Lengyel Vraknak s’Nemefeknek þín népét meg láttuk” (Szezs. 22).

3.1.2. Az áljelzői mellékmondatokat az egész korszak során túlnyomó többségükben az előtag nélküli kötőszók jellemzik. Az *a(z)*- előtagos változatok részese­dése nagyságrendekkel kisebb, mint a minőségjelzői mellékmondatokban (l. ott); *vala*- előtagos forma pedig nem használatos. A XVI. században csak egészen kivételesen nyilvánul meg az előtagosodás; a folyamat a XVII. századra némileg előrelép, a XVIII. századra azonban alapvetően nem változik a XVII. századi kép. A metanyelvi azonosító mellékmondatok kötőszava az egész korszakban minden esetben előtag nélkül áll: „Vadnak erdei vad ökrei, *kiket* Vrok­nak is þoktak hini” (Szezs. 10); „Szerez­z e’ végre Cubium magot, *mellyet* a’ Patikában Cubebének hínak” (PaxC. 9).

Az előtag nélküli és az *a*- előtagos kötőszók szerkezeteti formai változatokként állnak egymás mellett; ugyanazon szerzők ugyanazon műveiben, akár egy mondaton belül is kötetlenül váltakozhatnak: „kiuinek, az Taborban, rutt Se­bess allapattall, *holott* az Barbell be köttuen (...) uarta uala be az Vallamon ualo sebet” (Wath. 549) – „es az maradekall az Belső Warban szorulank, *az Holott* (...) meg adak az Varast” (uo. 548); „Nagy alázatossággal vettem az estve nékem transponált Mgos Groff Úr levelét, *a melyből* (...) fáradozását, (...) joakarattját értek (...) *melyeket* (...) az igaz Isten az ő Felsőge ditsőségét munká­lodoknak jutalmával (...) jutalmaztasson meg” (Peregr. 245).

Az előtag nélküli és az előtagos kötőszók aránya a törzsanyagban a korszak egészében

XVI–XVIII. század	
előtag nélkül	87,8%
<i>a(z)</i> - előtaggal	12,2%

Az előtag nélküli és az előtagos kötőszók aránya a törzsanyagban századonként
(100% = az adott század teljes kötőszóállománya)

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.
előtag nélkül	96%	81,5%	84,6%
a(z)- előtaggal	4%	18,5%	15,4%

4. Az áljelzői mellékmondatok írásbeli jelölése

Mint a fejezetben idézett adatokból látható, az áljelzői mellékmondatot tartalmazó szerkezet írásjelezése általában nem különbözik más vonatkozó szerkezetekétől (a mellékmondat előtt általában vessző van vagy semmi). Olykor azonban (a korszak bármelyik századában) a szövegalkotó egyéb írásjellel – zárójelzéssel, pontosvesszővel – jelzi, hogy nem valódi jellemzés, hanem kiegészítés következik: „mikor el hagiuan az embereknek az βolasban valo βokafokát es ertelmeket, (ki az ighenec elete) az ighec ellen vetekednek” (BalCamp. 78; a latin eredetiben vesszők között van a mellékmondat); „Pernyeszi Uram magva szakattán (: kit Isten távoztasson :) Redei Laszlo és Juliára szallanak” (1715: BLev. 1126); „hogy azok-által, az Ifteni malafztok bővségi reánk ki-áradgyanak; mellyek-is, mint-egy kézen-fogva vezérelnek-bé az örök életben” (Csúzy 3). Ugyanakkor azonban, ahogyan grammatikai felépítésük sem különíti el az áljelzői szerkezeteket a minőségjelzőiektől, éppen így írásjelezésük sem; annál is kevésbé, mivel a minőségjelzői mellékmondatok előtt is előfordulhatnak a vesszőtől különböző írásjelek.

AZ IDÉZETT FORRÁSOK JEGYZÉKE

- Alv. = Alvinci Péter 1633: *Posztilla*, Kassa.
- Apác. = Apáczai Csere János 1655: *Magyar enciklopédia 1*: Logika. Kiadása: Deme László – Molnár József szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.
- BalCamp. = Balassi Bálint 1595e./1607: Campianus Edmondnak Tíz okai. Kiadása: Eckhardt Sándor szerk. *Balassi Bálint összes művei II*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- BatiziIsac = Batizi András 1554–1555: Izsák pátriárkának szent házasságáról való széphistória, in *Hoffgreff-énekeskönyv*, Kolozsvár.
- BKata = Bethlen Kata 1700–1759: Gróf bethleni Bethlen Kata életének Maga által való leírása. Kiadása: Szádeczky Kardoss Lajos szerk. *Széki gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése*, Budapest, 1922.
- BLev. = *Bethlen Miklós levelei*. Kiadásuk: Jankovics József szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- Bosz. 1. = Boszorkányperek, 1529–1768. Kiadásuk: Schram Ferenc szerk. *Magyarországi boszorkányperek 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- Csúzy = Csúzy Zsigmond 1725: *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*, Pozsony.
- Dávid = Dávid Ferenc 1569: *Első része [... a] prédikációknak*, Gyulafehérvár.
- ÉnPann. = Ének Pannónia megvételéről. Kiadása: Szilády Áron szerk. *Régi magyar költők tára I*. Budapest, MTA, 1877.
- Ép. = Molnár János 1760: *Régi jeles épületek*, Nagyszombat.

- Isp. = Csapó József 1771: *Kisgyermekes ispotálya*, Nagykároly.
- Jegyz. = *Iskolai jegyzetkönyv*. Kiadása: Mészáros István szerk. 1976: *Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról = Nyelvtudományi Értekezések 90*, Budapest, Akadémiai.
- Káldi = Káldi György 1626: *Szent Biblia*, Bécs.
- KárÓT, KárÚT. = Károlyi Gáspár 1590: *Szent Biblia* (Ó- és Új Testamentum), Vizsoly.
- Kárt. = Mészáros Ignác 1772: *Kártigám*, Pozsony.
- MagyEl. = Bornemisza Péter 1558: *Tragodia magyar nyelven az Szophoklész Electrájából*. Kiadása: Kardos Tibor szerk. *Régi magyar drámai emlékek I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- Mart. = Martonfalvai Imre 1555, 1585: *Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótöredéke és emlékirata*. Kiadása: E. Abaffy Erzsébet–Kozocsa Sándor szerk. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1986.
- Ments. = Misztótfalusi Kis Miklós 1698: *Mentség*, Kolozsvár.
- MNy. = A Magyar Nyelv számaiban megjelent vegyes levélanyag.
- OrvK. = *Orvosi könyv, 1577 k.* Kiadása: Varjas Béla szerk. Kolozsvár, 1943.
- Örd. = Bornemisza Péter 1578: *Ördögi kísértetek*. Kiadása: Eckhardt Sándor szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- PaxC. = Pápai Páriz Ferenc 1690: *Pax corporis*, Kolozsvár.
- Peregr. = *Peregrinuslevelek 1711–1750*. Kiadása: Bujtás László–Hoffmann Gizella szerk. Szeged, 1980.
- Pet. = Pethő Gergely 1645: *Rövid magyar krónika*. Kiadása: Bécs, 1702.
- PFab. = Pesti Gábor 1536: *Ezopus fabulái*, Bécs.
- PÚT. = Pesti Gábor: 1536: *Új Testamentum magyar nyelven*, Bécs.
- RádLev. = Ráday-levelek. Kiadásuk: Benda Kálmán–Esze Tamás–Maksay Ferenc–Pap László szerk. *Ráday Pál iratai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955–61.
- Rim. = *Rimay János versei*. Kiadásuk: Eckhardt Sándor szerk. *Rimay János összes művei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- SÚT. = Sylvester János 1541: *Új Testamentum magyar nyelven*, Újsziget.
- SzékVil. = Székely István 1559: *Krónika ez világnak jeles dolgairól*, Krakko.
- SzékZs. = Székely István 1548: *Zsoltárkönyv*, Krakko.
- Szeps. = Szepsi Csombor Márton 1620: *Europica varietas*, Kassa.
- Szig. = Zrínyi Miklós 1651: *Szigeti veszedelem*, in Zrínyi Miklós: *Adriai tengernek syrenája*, Bécs.
- SzOkl. = Székely oklevelek. Kiadásuk: Demény Lajos–Pataki József szerk. *Székely oklevéltár*. Új sorozat I. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1983.
- TKr. = Tinódi Lantos Sebestyén 1554: *Krónika*, Kolozsvár.
- Úsz. = Perszövegek. Kiadásuk: Varga Endre szerk. *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.
- Wath. = Wathay Ferenc 1605: *Önéletírás*. Kiadása: Bisztray Gyula–Klaniczay Tibor–Nagy Lajos–Stoll Béla szerk. *Régi magyar költők tára XVII/1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.

AZ ÍROTT ÉS BESZÉLT NYELV VISZONYÁHOZ EGY ÚJONNAN FELFEDEZETT NYELVEMLÉK KAPCSÁN

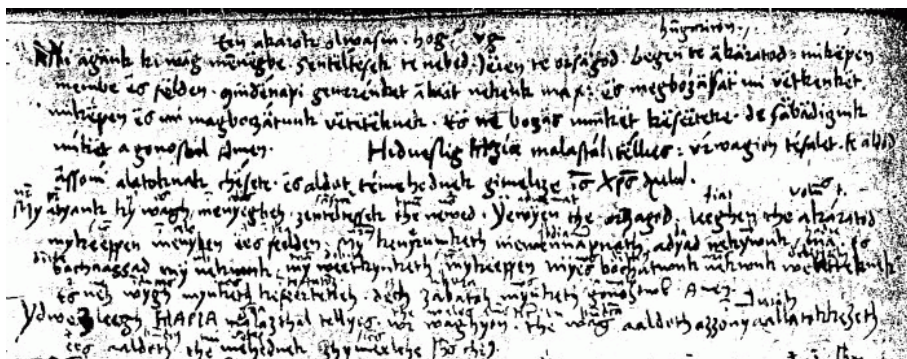
HAADER LEA

1. A kutatók és így a szakirodalom is egységes abban, hogy a nyelvi változások színtere a mindennapi beszélt nyelv. A frissebb írásokból Herman Józsefet idézem: „A változásnak egyetlen, de szinte korlátlanul sok lehetőséget nyújtó *locusa* marad: ez a folyó, tényleges nyelvi kommunikáció. A nyelvi elemek bármilyen jellegű módosulása csak a közlési aktusban résztvevők nyelvi aktivitásában jöhet létre” (2002: 402). E felismerés nyomán a beszélt nyelv vizsgálata – az újabb időkben egyre inkább – történeti aspektusból is fontos kutatási területté vált. Bár a régebbi nyelvtörténeti korok kommunikációjának színtereit általában is csak nagy nehézségek árán és csak igen töredékesen lehet rekonstruálni, a különböző korok még ezen belül is eltérő mértékben tűnnek alkalmasnak ilyesfajta vizsgálatokra. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy minél későbbi egy kor, ebből a szempontból annál több eredménnyel kecsegtethet. A magyarra nézve beszélt nyelvi vizsgálatok főként a középmagyar korról kezdődően vannak; kiemelendők itt Gergely Piroska (2002) és Pusztai Ferenc (1999) idevágó tanulmányai. A szövegtípusok, amelyekben az élőbeszéd nyomai az írott nyelven átsütnek, s amelyeket az említett tanulmányok vizsgálnak, elsősorban a jogi iratok kategóriájába tartoznak: boszorkányperek, törvénykezési és városi közgyűlési jegyzőkönyvek, számadáskönyvek, továbbá ilyenek még a misszilisek; a vizsgálatok pedig a szó- és kifejezőkészséget teszik elemzés tárgyává. A szóbeliség és írásbeliség elhatárolásában azonban – kutatóktól függően – más nyelvi szintek fontossága is előkerül: így a fonológiai-fonetikai, a morfológiai, illetőleg a szintaktikai-textológiai szinté is (Betten 1990: 326). Azt is hangsúlyozni kell azonban, hogy az írott és beszélt nyelv különbségei ellenére sok jelenség mindkettőn keresztülhúzódik (Betten 1990: 325).

Rátérve most már a címben jelzett új nyelvemlékre, az ún. MünchEml. Müncheni emlékre (MünchEml.), ez első látszatra éppen nem tűnik ideálisnak az egy nyelven belüli beszélt–írott nyelvi kettősség vizsgálatára. (A MünchEml.-kel kapcsolatos részletes tanulmányok és az emlék fényképmásolata időközben megjelent a MNy.-ben: Sarbak [2005: 147–61] és Haader [2005: 161–78], ezért az emlékekkel kapcsolatban itt most csak a legalapvetőbb tudnivalókat közöljük.) A bő egy lapnyi magyar szöveg a Bajor Állami Könyvtár egyik görög kéziratának vendégszövege. A 114recto–114verso lapokon helyezkedik el, a 8. ívfűzet utolsó, beíratlan lapján, két nagyobb szövegegység között. A scriptor Johannes von Grafing bencés szerzetes a bajorországi ebersbergi monostorból, aki korának híres humanistájával, Johannes Reuchlinnal állt hosszú ideig kapcsolatban, tanítványa és könyvtárának használója volt. A kódexbe beírt évszámok alapján a kézirat egészének keletkezését 1495 és 1517 közé lehet tenni; a magyar szövegek is nagyjából megfelelnek a 16. sz. eleji nyelvállapotnak. A MünchEml. összesen hat különböző szövegegységből áll, ezekből azonban hármát kétszer is leírt a scriptor. A sorrend a következő: Ave sanctissima Maria (imádság); Pater noster – Ave Maria; Pater noster – Ave Maria; Credo; Nyelvemester; Magnificat; Ave sanctissima Maria. Az utolsó három szövegegység elhelyezése a helyszűke miatt bonyolult: a scriptor elhatároló vonalakat alkalmazott szétválasztásukra.

Mint már utaltam rá, a MünchEml. a címben jelzett szempontból sem korát, sem jellegét tekintve nem tartozik az ideális vizsgálati anyagok közé. Aránylag korai, ómagyar kori, s ráadásul a benne szereplő szövegek (a nyelvmester kivételével) szakrális (részben talán ritualizált) szövegek, imák, tehát semmiképpen sem azok a típusok, amelyeknél az ember a beszélt és írott nyelv elkülönítésének megjeleníthetőségét várná. Szakrális szövegek esetében az írásbeli és szóbeli regiszterek összehasonlításához a Goody által (1998: 194–196) alkalmazott séma – amely szerint az írásos kommunikációt számos más mellett a nominalizáció térhódítása (a beszédbeli verbalizációval szemben), a hosszabb szavak használatának tendenciája, a kevesebb személyes névmás, bonyolult szintaktikai és szemantikai struktúrák előnyben részesítése, igeneves szerkezetek alkalmazása jellemzi – nem használható. És mégis, mindezek ellenére a szövegemlék alkalmas effajta vizsgálatra.

A MünchEml. két Miatyánkot és két Üdvözlégyet tartalmaz, mégpedig páronként összekapcsolva az imádságokat (Miatyánk – Üdvözlégy), úgy, ahogy azt szokás volt, és máig szokás mondani. Ez a két páros egymástól több szempontból jelentősen különbözik.

A fényképmásolatra nézve feltűnik, hogy az első blokk latin megfelelő nélküli, a második viszont az egyes szavak fölött latin értelmező jellegű fordítás-sal is el van látva. Az első imapáros szavai fölött ezzel szemben hangszúlyjel-ek vannak (németes hangsúlyozást tükrözve), míg a második fölött ilyenek nem találhatók. Az első Pater noster – Ave Maria együttes elé, a lap legtetéjére a scriptor egy „beszédes” bejegyzést illesztett, amely így szól: *Een akarok o l w a s n i . hog? vg.* Ez arra való utalás, hogy ami ezután következik, az hangzó szöveggként, szinte korabeli fonetikai átírásként működik a számára. Már előre kimondhatjuk: az első imapáros a beszélt nyelvben használatos változatot, míg a második az írott nyelvit jeleníti meg.

2. A Pater nostereket összevetve: az első szembevetendő különbség a hangjelölést, a fonológiai-fonetikai szintet érinti. Mutatóul az alábbi két sorban az első és a második változathoz néhány vers áll; a felső sor az első, az alsó a második Miatyánk szövegéből van:

Mi ägänk ki wäg mēnēgbe. Sentēltesek te nebed. İēien te orsägod.
My atyank ky wagh menyegbeh zenteltessek the newed Yewjēn the orzagod

A következő táblázat a MünchEml.-ben levő két Pater noster hangjelölését hasonlítja össze:

MAGÁNHANGZÓK			MÁSSALHANGZÓK		
fonéma	graféma		fonéma	graféma	
	I. vált.	II. vált.		I. vált.	II. vált.
a	ä, a	a	cs	cz, z (?)	ch
á	ä	aa	gy	g	g(h)
e	ë, e	ee (<i>feelden</i>)	j	i	y
é	ë	ee	ny	n	ny
í	i	y	s	s	s
ö	–	ew	sz	s	z-, -s-
u	w	w	ty	–	ty
ü	–	u, w	v	v-, w-	w-, -w-

Az első változat hangjelöléséből világosan kitetszik, hogy az imádságot német (bajor-osztrák) anyanyelvű személy vetette papírra. Ennek a hangjelölésnek számunkra az a legnagyobb érdeme, hogy biztonsággal utal arra: a *szöveg a beszélt* nyelvi regiszterbe tartozik. (Az ómagyarrá nézve talán állíthatjuk, hogy ez a bizonyosság csak úgy adatik meg, ha a lejegyző nem anyanyelvű.) Maga a szöveg erősen illabiális, *ö* és *ü* fonéma nem fordul elő benne. További sajátosságai: többször található benne mássalhangzó-rövidülést intervokalikus helyzetben: *Sentëltesek*, *Mindënapî*, *mîkëpen* (két esetben is); szóvégi zöngétlenedést: *abiät* [adjad], *megbozässät*; előfordul hangcsere: *nebed* [neved]; hasonulás: *membe*; zöngésülés: *generenket* [kenyerünket]. Ebben az első Pater noster-szövegváltozatban nem használatos a hangérték nélküli *h*. Jellegetes viszont az umlaut alkalmazása. Hogy ez csak jelölés volt-e (mint az *ÿg* szóban), vagy takart-e nyelvállásfokok közötti közeledést is, nehéz megítélni. Az umlauttal ellátott magánhangzók (*a*, *e*) nyíltsági foka a német nyelvtörténet során is változott, a középfelnémet korban az *ä* nyíltság tekintetében közelített az *ë*-hez (Mettke 2000: 34). Megléte azonban kétségtelenül német lejegyzőre vall.

A második Pater noster hangjelölése egészen más. Ebben a kódexekből ismerős, írott nyelvi megoldásokat látjuk. Ebben a Miatyánkban a mássalhangzók intervokalikus helyzetben nem rövidülnek meg: *zenteltessek*, *mykeuppen* (két esetben); nincs szóvégi zöngétlenedés: *adyad*, *bachaassad*; általános a hangérték nélküli *h*: *the*, *weetykyneth*, *neh*, *menyegbeh*, *mynketh* (kétszer), *wygh*, *keseertetreh*, *dech*.

Az első Pater noster-szöveg, a beszélt nyelvi változat további olyan *m o r f o - l ó g i a i - s z i n t a k t i k a i* jelenségeket is felmutat, amelyek az ómagyar kor folyamán egyre gyakoribbá váltak, tehát a későbbi nyelvéllapotok felé mutatnak, nyelvi változást tükröznek. Ezek közé tartozik az igekötő-használat.¹ A Miatyánk első változatában bőségesen található igekötőt: *ës megbozässät mi vëtkenkët. mîkëpen ës mi magboczüntunk vëtetëknëk... de säbädiczmk mîkët a gonostwl*, a kódexváltozatokból ellenben vagy teljesen hiányzik, vagy csak elvétve fordul elő. A *gonosz* előtti névelő

¹ Az összevetés a továbbiakban az ómagyar kódexekben található valamennyi – összesen kilenc – Pater noster-szövegre kiterjed; hogy mely kódexekről van szó, az alább idézett versből kiderül.

szintén nincs meg egyetlen más variánsban sem. Okvetlenül megjegyzésre méltó még a *sābādīcīzm* és a *zabatah* kettőssége. Az első, beszélt nyelvi változatban az *-ít* képzős ige felszólító módú alakjának máig érvényes alakját látjuk már, míg a második szöveg az archaikusabb *oχ (ah)* változatot tartalmazza. Ezt az írott nyelvi alakok konzerválták (a kódexvariánsok közül e tekintetben egyedül a SzékK. kivétel). Figyelemre méltó kettősség mutatkozik ebből a szempontból az ÉrsK. egy adatpárosában: a Pater noster szövegét közlő sorban az archaikus *zabadoh* áll, a közvetlenül utána álló szövegmagyarázatban viszont már *zabadyczon* van (165).

A MünchEml. első és második Pater nostere között van egy – immár a *s z ö - v e g s z i n t e t* érintő – igen fontos eltérés: a beszélt nyelvi Miatyánk szövege megformálására nézve előre, a későbbi korok használatának irányába mutat. Az egyik verset olyan változatban olvashatjuk benne, amely máig használatos, miközben ennek a megformálásnak megfelelő változat nincs a többi szövegvariáns között. Amit itt a scriptor leírt, az bizonyosan az élőbeszédben kialakult, a napi gyakorlatban alkalmazott forma volt:

Mindēnapi generenket abiāt nekenk ma (MünchEml. első változat.)
 My kenyerumketh mennennapnath adyad nekywnk ma (MünchEml. második változat)
 Mi tēfti keñēzōnc felet valo kēñēzēt aggad mūnēkōnc ma (MünchK. 12rb)
 Mū mēdz napi keñēzōnkēt aggad mūnēkōnc ma (MünchK. 68rb)
 mý menýeý kýñerwnket aggyad nekvnk ma (JordK. 370)
 mý kýñerwnket naponkedýat aggyad nekwnk ma (JordK. 563)
 MI keñerōnket mīndōn napýath aggyad nekōnc ma (NagyszK. 347)
 Mý mýnden napý Kýñerwnkōt aggyad nekvnk Ez napon (SzékK. 127)
 Mý kenyerūketh mýnden napýath agyad neekwnk ma (ÉrsK. 164)
 Mý keñerōnket : naponkedied : aggyad : nekōnk : ma (DebrK. 472)
 mý keñerōnkket naponkedýet aggyad nekōnc ma (DebrK. 476; csupán helyesírási eltéréssel a 472-től)
 mýkeñerōnkoth mēnden napýath aggyadh nekōnk maa (PeerK. 279)

A fentiekből következően megállapítható: hangjelölési, grammatikai és szövegformálási érvek szólnak amellest, hogy a MünchEml. első Pater noster változatában nagy valószínűséggel a kor szóbeli gyakorlatában kialakult Miatyánk áll előttünk, német anyanyelvű személy tolmácsolásában. Ettől jelentősen eltér a második változat, amely a kódexek írásbeliségéből származó szövegnek mutatkozik.

3. Az Ave Maria esetében kevesebb a nyom a két regiszter elkülönülésében. Ennek egyik oka, hogy maga a szöveg is lényegesen kisebb. Ebben a korban ez az imádság ugyanis még csak a jelenleginek az első részét tartalmazta, azaz Lk. 1, 28 + 1, 42. versét, s csak később egészült ki a ma használatos ima második részével. A teljes imaszöveg hivatalos liturgikus könyvben először 1525-ben jelent meg egy Ferenc-rendi breviáriumban, Párizsban.

A MünchEml. két Ave Mariájának szövege között csak kicsi és lényegtelen eltérések vannak. Ami azonban a fonéma-graféma viszonyokat, a hangjelölést illeti, az eltérések, akárcsak a Pater noster esetében, meglehetősek.

MAGÁNHANGZÓK			MÁSSALHANGZÓK		
fonéma	graféma		fonéma	graféma	
	I. vált.	II. vált.		I. vált.	II. vált.
a	a	a	cs	cz	ch
á	a	aa	gy	g-, -g, -gi-	gh, ghÿ, -g
e	ë, e	e	k	ch	k
é	e	ee	ly	li	ly
i	i	y	ny	ni	ny
ö	–	–	sz	s	z
u	v-	w-	v	-u-, w-	-w-, w-
			z	s	z

Ha az Ave Maria és a Pater noster első változatának hangjelölését vetjük össze, feltűnik, hogy az *a*-ról eltűnnek az umlautok. Továbbra is a németes jelleget és a beszélt nyelvi regisztert mutatja viszont a zöngésülés–zöngétlenedés: *tefalet*, *aldod* [= áldott]; a mássalhangzó-rövidülés intervokális helyzetben: *chësete*.

A második Ave Maria-változat ismét csak a kódexek írott nyelvi gyakorlatát követi. Ezt a szöveget biztosan másolatnak mutatja, hogy két kifejejtett szó (*the weled*) utólagosan van betoldva a sorközbe.

4. Az, hogy a MünchEml. egész tartalmára, összes szövegegységére nézve a beszélt nyelvi – írott nyelvi kettősség legtisztábban a Pater noster – Ave Maria imapárosban érhető tetten, pragmatikai ügy. A vallásos élet gyakorlatának kiemelkedő fontosságú imaszövegei ezek; nem véletlen, hogy a kódexekben a megfelelő helyeken csupán jelezni szokták, hogy ott hány Pater és hány Ave következik. A szöveg leírására nem volt szükség, mert azt fejből mindenki tudta. Ennek a háttérben természetesen erős szóbeliség áll. Ezen imák teljes szövegű lejegyzéseinek nagyobb része magyarázatos (a bibliafordításokban szereplők természetesen kivételek): az egyes versek után azok részletező kifejtése következik.

Az egyéb szövegegységek közül (elemzésüket l. Haader 2005) szintén hordoz beszélt nyelvi vonásokat az egyváltozatú Magnificat. Ez is napi használatú imádság volt, de szűkebb körben, az egyházi emberek számára: a naponta kötelezően mondandó zsoltó egyik hórájának, a vesperásnak a része. Egyváltozatú a Credo is, szövege azonban még az írott nyelvek között is archaikus, sok íráshibával, ami többszörös másolatot feltételez. Ez az ún. apostoli hitvallás az ünnepi és vasárnapi misék része volt, és mindössze két kódexben (PeerK. és NagyszK.) található meg. Párosan fordul elő, de mindkét változatában írott nyelvű az Ave sanctissima Maria. Kétszeri megjelenése – miközben egyetlen magyar kódex sem tartalmazza – csak valamilyen, a scriptortól származó egyéni kötődéssel magyarázható; valószínűleg Johannes Reuchlinnal van összefüggésben. Végül jellegéből fakadóan is csupán beszélt nyelvi lehet a nyelvmester, amelynek nyelvi és tartalmi sajátosságai, valamint az ómagyar kori egyéb nyelvmesterekkel való egybevetése pragmatikai szempontból nagyon tanulságos.

Azt mondhatjuk tehát, hogy – több más mellett – a MünchEml.-nek az eddig ismert nyelvemlékekhez képest az a legfőbb novuma, hogy korai, ómagyar kori szövegeken mutatja meg: még a legnehezebben változó szakrális szövegeknek is megvolt az

írott változattól eltérő, egykorú beszélt nyelvi formájuk – visszaigazolva a korban folyó nyelvi változásokat, mégpedig nem elsősorban és nem csupán lexémaszinten, hanem ennél lényegesen tágabban: hangjelölési, morfológiai-szintaktikai és szövegformálási szinten is. A mindennapi használatban való csiszolódás, a beszélt nyelviség pedig függvénye volt pragmatikai tényezőknek, a gyakori szóbeli használat igényének-szükségének. Ezt a pragmatikai szempontot a többi szövegegység nyelvisége, a beszélt nyelvi – írott nyelvi skálán való elhelyezkedése is igazolja.

HIVATKOZÁSOK

- Betten, Anne 1998: Zur Problematik der Abgrenzung von Mündlichkeit und Schriftlichkeit bei mittelalterlichen Texten, in Anne Betten–Claudia M. Riedl szerk.: *Neuere Forschungen zur historischen Syntax des Deutschen*, Tübingen, Max Niemeyer, 324–35.
- B. Gergely Piroska 2002: A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben, in Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészlelet*, Debrecen–Jyväskylä, 187–99.
- Goody, Jack 1998: Nyelv és írás, in Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor szerk.: *Szóbeliség és írásbeliség*, Budapest, Áron, 189–221.
- Haader Lea 2005: A Münchener emlék, *Magyar Nyelv* **101**, 161–78.
- Herman József 2002: A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok, in Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris, 389–407.
- Mettke, Heinz 2000: *Mittelhochdeutsche Grammatik*, Tübingen, Niemeyer.
- Pusztai Ferenc 1999: Beszélt nyelv a középmagyarban, *Névtani Értesítő* **21**, 380–6.
- Sarbak Gábor 2005: Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban, *Magyar Nyelv* **101**, 147–61.

HÚZÓLÁNC ÉS/VAGY TOLÓLÁNC, AVAGY ELMÉLET ÉS (RELATÍV) KRONOLÓGIA

HEGEDŰS ATTILA

A magyar hangtörténet-tudomány meglehetősen biztonsággal tárta fel a rövid magánhangzók állományában az ősmagyar és az ómagyar korszakban bekövetkezett elmozdulásokat. Megállapításai alapján (Losonczy 1915–7; Laziczius 1941–3; Kubínyi 1958; Abaffy 1974; összefoglalóan Bárczi 1967) a legfontosabb folyamatok a következők: a tővéghangzók záródása, a szóvégi redukció, az ezzel kapcsolatos labializáció, a tővéghangzók lekopása, az ún. pótlónyúlás jelensége. Ezek és még esetleges további folyamatok (Abaffy 1974: 431) nem egyediek, nem függetlenek, hanem kapcsolatban állnak egymással. Ámde még a leginkább átfogó igényű szintézisből (Bárczi 1967) sem tárul eléink a változásoknak az egész rendszert átrendező, valamely határozott irányba vivő folyamatjellege. Van-e a magánhangzók elmozdulásának kinyomozható oka? S ha igen, akkor lehet-e ez a Kubínyi által megfogalmazott beszédiram-fokozódás, a hangsúlyviszonyok megbomlása? Van-e az elmozdulásoknak kitapintható iránya, s nevezhetjük-e ezt Deme Lászlóval „lazulási folyamatnak” (1968: 18), Benkő Loránnal „akusztikai gyengülésnek” (1988: 149), alkalmazhatjuk-e erre a rendszerre Abaffy Erzsébetnek a mássalhangzók esetében „gyengülésként” megfogalmazott választát (1991: 29)? Beállítható-e és miképpen a felismert folyamatba az ómagyar kori s az egész rövidmagánhangzó-rendszert érintő nyíltabbá válás? Olyan kérdések ezek, amelyeket érdemes újból és újból feltenni.

Ezért hatott az újdonság erejével az első ízben 1984-ben megjelent *A nyelv és a nyelvekben közölt* (Kenesei 1989²: 172–6) átalakulási modell: az *i* ómagyar kor eleji kétirányú fejlődése (*j* > *u*, *j* > *i*) a rendszeren végigvonuló mozgássorozatot indított el. Az *j*-ből alakult *u* és *i* az eredetibb *u*-k és *i*-k mellé fejlődve homonimákat idézhetett elő, s ezt kiküszöbölendő, az eredetibb *i* és *u* képzése eltolódott: az *i* *ü*-vé, illetőleg *ë*-vé, az *u* *o*-vá alakul át. Ezzel természetesen további fejlődéseket idéz elő az eredetibb *o*, *ë*, *ü* helyén. S így tovább. A fejlődéssorozat végére a rendszer „egésze módosul, de rendszer jellegét végig megőrizve” (176), kivész egy hang (*j*) és megjelenik egy (ill. két) új hang: az *ö* (és az *â* ennek kialakulásában egy másik fejlődés, az *â* > *a* labializáció is közrejátszott). Kenesei érdeme a fejlődés rendszerszerű jellegének feltárása, felismerése szerint pedig a fő mozgató elv a nyelvnek a homonímia elkerülése irányába végbement mozgása. Kenesei István a népszerű kiadásban vázolt modellt megismétli egy újabb, immár a bizonyító anyagot is mellékelő közleményben (1995), ahol hangsúlyozza: a minimális fonémakontraszt megőrzésének szándéka a hangeltolódások fő mozgatóereje. A szerző állítása igazolására a következő példákat hozza: *szim* ‘szem’ és *szim* ‘szívni’, *visz* ‘visz’ és *visz* ‘vissza’, *bics* ‘becs(ül)’ és *bics*(ak) ‘kés’. Felállít továbbá egy hangváltozási idősort is, melyben 10 fejlődést mutat be, s ezeket időhatárok közé szorítva 3 fejlődési periódust határoz meg. Az elsőbe az *j* > *i* és *j* > *u* változást sorolja (befejeződik a 12. században), a másodikba az *i* > *ë*, *i* > *ü*, *u* > *o* változást (befejeződik a 13. században) és az *â* > *a* változást teszi (ez a 14. században fejeződik be), és a harmadik időegységbe sorolja az *ë* > *ö*, *ü* > *ö*, *o* > *a* változást (nem foglal állást az *ë* > *e* változás idejét illetően).

A magánhangzók fejlődésének rendszerszerű szemlélete, a folyamatot fenntartó okrendszernek a homonímia elkerülésének elvében való magyarázata, az ómagyar korban az olvasati problémák ellenére is kétségkívül meglevő nyíltabbá válásnak a rendszerszerű fejlődésben megtalált szerepe miatt Kenesei modelljét kétségkívül értékes és megkerülhetetlen magyarázati lehetőségként kell értékelnünk. S míg maga az elmélet rendkívül tetszetős, több ponton kérdéseink merülhetnek fel. Az első az *i*-nek a magyar hangrendszerben elfoglalt helyével kapcsolatos. Ez a hang ugyanis meglehetősen kis megterheltségű fonéma volt (Benkő 1988: 156). Nehéz tehát elképzelni, hogy egy ilyen periférikus helyzetű fonéma eltűnése ekkora átrendeződést okoz. A másik probléma: nem szükségszerű, hogy ha egy hang átalakul, s így egybeesik egy már meglevővel, azt feltétlenül kibillentse és változásra kényszerítse. Egy ellenpélda: a finnugor alapnyelvből örökölt *w*-hoz az ősmagyar kor első felében a hangzóközi *m*-ből is fejlődik *w*. Ám szó sincs arról, hogy az addig meglevő *w* továbbfejlődne, de az *m*-ből fejlődött helyben maradna. Sőt. Ugyanúgy fejlődnek tovább (vö. Bereczki 1998: 71, 75). (További, a részleteket érintő kritikai észrevételeim az *Acta Linguistica* 2002-es évfolyamában olvashatók: 85–94.)

Kenesei a változássor magyarázatára a tolólánc elvét alkalmazta. 1991-ben Abaffy Erzsébet – Bárczi Géza (1962) nyomán – az ősmagyar kori intervokalikus helyzetű zárhangok átalakulását, s ennek az átalakulásnak relatív kronológiáját mutatja be egy ellentétes magyarázó elv, a húzólánc alapján: a három hangtani helyzet (*-p*-, *-pp*-, *-mp*-) közül a „rendkívüli zöngés környezet” (Abaffy 1991: 28) hatására először a zárhangok zöngésülnek (*mp* > *mb*). az így kialakult zöngések asszociációs hatása kiváltja az egyszerű zárhangok zöngésülését (*p* > *b*). A rendszerben így kiüresedett *-p*-helyét a *-pp*-egyszerűsödése tölti be, a hiány mintegy „odaszívja”. Abaffy idézett tanulmányában e ponton megszakítja a folyamatot, s majd a 2003-ban megjelent Magyar nyelvtörténet tankönyvben (Kiss–Pusztai szerk. 2003: 118) fejezi be: a következő fázisban a *b* spirantizálódik (*b* > *β*), majd az itt üressé vált helyre a húzólánc behúzza a *mb*-t (*mb* > *b*).

Abaffy az említett 1991-es tanulmányában nem abszolútálja a húzólánc elvét. Azért is szakítja félbe gondolatmenetét, mert úgy találja, hogy a tolólánc elve is magyarázhatja a folyamatokat: az egyszerűsödő gemináta (*pp* > *p*) odább löki az egyeshangot (*p* > *b*), de ugyanakkor a már zöngésült *mb* is hat erre a kialakult *b*-re, s az réshanggá válik (*b* > *β*). Abaffy itt még eljátszik a modellel, s mivel bizonyító anyaga nincs az ősmagyar kor írástalansága miatt, bármelyik változási menetrend elképzelhető. Meglepő ezek után, hogy az új tankönyvbe már csak a húzólánc-elv-magyarázatot teszi be, s ugyanakkor az ómagyar kori rövidmagánhangzó-változások tárgyalása során Kenesei magyarázati lehetőségét említés nélkül hagyja, még a továbbvezető irodalomban (351) sem említi. Amint a Kenesei bemutatta tolólánc működésével kapcsolatban is voltak fenntartásaink, úgy a húzólánc-elv ősmagyar kori működésével kapcsolatban is vannak ilyenek. Csak egy példa: a magyar mássalhangzó-rendszer sokáig megvolt *zs*, *dzs*, *ty* nélkül is, pedig e hangok zöngétlen, illetőleg zöngés homorgán megfelelőit a rendszer tartalmazta. A *dzs* például egyáltalán nem hiányzott, csak akkor jelent meg, mikor az oszmán-török jövevényszók elterjesztették. Ugyancsak kétségünket erősíti az a tény, hogy Abaffy az idézett írásában az ellentett változás és magyarázó elv lehetőségességét is megengedi, s ezáltal mintegy saját verziójának kritikáját is megadja.

A magyar nyelvtörténeti szakma nem értékelte érdeme szerint e két magyarázatot. Mind Kenesei, mind Abaffy írása visszhang nélkül maradt. Pedig lényeges kérdé-

seink lehetnek e két modell kapcsán: használható-e a két modell a hangváltozások rendszerszerű leírására, többet megértünk-e általuk a nyelvi mozgás dinamikájából? S ha válaszunk e kérdésre esetleg: igen, akkor tovább kell kérdeznünk: melyik modell használhatóbb: melyik a kevésbé ellentmondásmentes. Mindkét szerző kiemeli a helyzet és a környezet szerepét a hangváltozások lefolyásában, s szintén kiemelik a változás rendszerszerűségét is. A rendszerben való gondolkodás tehát mindenképpen pozitívuma e modelleknek. Ugyanakkor azonban mindkét modellben a nyelv mint homogén entitás jelenik meg, egyik modell sem figyel a nyelvi változatosságra. Jeleztem fentebb Kenesei modelljénél, hogy számomra problematikus az indulás: a veláris *j* státusa nem tűnik olyanak, mint ami megrengetteti a rendszert. Ugyancsak megvan az indulás problémája Abaffy modelljében is: az általa „rendkívülien zöngés helyzetnek” jelöltnél (*-mp-*) van zöngésebb is (*-p-*). Azután itt van a homonímia problémája általánosságban és részleteiben is. Általánosságban: ma is van számos homonim helyzet, amelyet a nyelvhasználat nagyon jól tud kezelni a szövegösszefüggés és a szituáció alapján, a megértési nehézség elhanyagolható, a közlés megértése sikeres lesz a homonim alakok ellenére is. Részleteiben: Kenesei ez irányú példái, mint frásomban jeleztem, egyáltalán nem meggyőzőek.

Napjaink szociolingvisztikája a nyelvi változásról azt állítja, hogy a változás mindig a beszélőktől, azok innovációjából indul ki (Bartha 1998: 14). A hangváltozások lezajlása viszont két síkon történik: „egyfelől a változatok és a beszélők azokhoz való viszonyának síkján – ezt lehet fonetikai-szociolingvisztikai szintnek nevezni; másfelől a nyelvi rendszer síkján – ezt lehet fonológiai szintnek nevezni” (Cser 2002: 12). S bár a fonetikai-szociolingvisztikai szint az indító, a folyamatban Cser András szerint érvényesülnek bizonyos rendszerkényszer: labilisabb állapotok stabilabb állapotokká alakulnak a változás folyamatában. Kérdésünk ezek után az lehet, hogy a két szintnek melyik elv felel meg inkább. Úgy találom, hogy a homonímia mint a beszélők számára leküzdendő, megértést nehezítő akadály inkább a tololánc elvét igazolja, míg a húzólánc elvére inkább a rendszerkényszer érvényesülése jellemző.

Bárcai időegybeállításainak alapelve az, hogy a rendszer különböző elemei egyetlen szinkrón metszetben sem eshetnek egybe, lehetnek azonosak, mert akkor azonosan kellene a továbbiakban változniuk. Ez a kiindulás csak abban az esetben abszolútizálható, ha – mint ahogyan fentebb jeleztem – a nyelvet homogén egységnek tekintjük. Amennyiben azonban megengedjük a társadalmi és területi elkülönültség tényét (bármelyik szinkroniában!), akkor meg kell engednünk különböző rendszer- (vagy részrendszer-) mozgásokat is. Az egyenes vonalú levezetések szükségszerűen kell, hogy átadják a helyüket az egyazon időben esetlegesen meglévő, eltérő változatokat megengedő modellnek. Egy ilyen, a szinkroniában többirányú változásokat is megengedő modell vajon a tololánc elvét érvényesítheti-e, vagy a húzóláncét?

A következő folyamatelemzéshez Bereczki Gábor könyvét (Bereczki 2003) használtam, és csak a szó eleji helyzetet elemzem. E szerint az alapnyelvben efféle helyzetben két affrikáta (*cs*, *csj*) és három szibiláns (*sz*, *szj*, *s*) létezett. Az ősmagyar kor folyamán eme öt hangból a változások következtében a korszak végére három maradt (*sz*, *s*, *cs*). Mi történt közben? Egyszerűen csak elveszett két hang? Nem. Azt tapasztaljuk, hogy a szó eleji *sz* és *s* elenyészett, de helyükön megjelenik a korábbi *szj* és *cs*-ből alakult *sz* és *s*. A korábbi *szj* ezáltal eltűnik a rendszerből, de a korábbi *cs* helyén megjelenik a *csj*-ből alakult *cs*. Igen ám, de az egykori *csj*-ből nemcsak *cs*, hanem *szj* és *s* is alakult. Több kérdésre is kell tehát válaszolnunk ezen a ponton: 1. Felfűzhető-e

ez a folyamat egy egyenes vonalú változássorra? 2. Húzólánc vagy tolólánc-elv érvényesült-e?

Bereczki szerint a *csj* háromirányú (*cs*, *szj*, *s*) változása időben elnyúló folyamat: az ugor kortól az ősmagyar kor végéig eltarthatott (*cs*-vel átvett török jövevényszavaink folytatásai a magyarban *cs*-vel is, *s*-sel is megtalálhatók). A *szj* már az ugor korban depalatalizálódott. Az *s* és az *sz* viszont csak a magyarban tűnt el (a *t* szintjén megőrződött az obi-ugor nyelvekben). Megfigyelhető tehát egy bizonyos időbeli eltérés az egyes hangváltozások között, s ez alapján felvázolható egy relatív kronológia, amely a tolólánc elvén alapul. Ha ugyanis kiindulópontként vesszük a *csj* ugor korban elinduló többirányú széthasadását (*csj* > *szj* még az ugor korban [Bereczki 2003. 74], *csj* > *cs* és *csj* > *s* az ugor és az ősmagyar korban), akkor a kialakult hangok (*szj*, *cs*, *s*) a tolólánc elvén keresztül eltolják az adott helyen eddig létező hangokat, s az új hang vagy a meglévő mellé fejlődve, azt mintegy változásra kényszerítve, azzal együtt változik tovább (*szj* > *sz*), vagy az ott levőt odább lökve, a helyét elfoglalva a helyére lép (*cs*). Ezáltal az addigi *cs* hang *s*-sé válik. Az így kialakuló *sz* és *s* pedig a teljes megsemmisülésbe taszítja a szó eleji örökölt *sz* és *s* hangokat. A tolólánc elve valószínűleg széleskörűbben alkalmazható hangtörténeti folyamatok, rendszerváltozások ábrázolására, mint a húzóláncé.

(Természetesen, a most itt felvázolt folyamatábrázolás is elnagyolt és ezáltal mesterkél: nem veszi figyelembe az adott környezetben levő hangok gyakoriságát, az időbeli elnyúlást, a török esetleges hatásait, az ősmagyar nyelvjárások különbségeit. Azt tehát, ami az élő nyelv alapsajáttsága: a többirányú változatosságot.)

HIVATKOZÁSOK

- Abaffy Erzsébet 1974: Szóvégrendszerünk az ő- és az ómagyar korban. A szóvégi redukálódás, *Magyar Nyelv* **70**, 430–40.
- Abaffy Erzsébet 1991: Az ősmagyar fonémarendszer történetéhez, in Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE, 27–30.
- Bárczi Géza 1962: A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez, *Magyar Nyelv* **58**, 1–10.
- Bárczi Géza 1967: Hangtörténet, in Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*, második kiadás, Budapest, Tankönyvkiadó, 95–191.
- Bartha Csilla 1998: Beszélőközpontúság a nyelvi változások magyarázatában, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, 14–20.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki Gábor 2003³: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Cser András 2002: *A zörejhangok gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése*, Piliscsaba, PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszéke.
- Deme László 1968: A magyar nyelv történetéhez – „A magyar nyelv története” kapcsán, *Magyar Nyelv* **64**, 14–23.
- Kenesei István szerk. 1989: *A nyelv és a nyelvek*, második, bővített kiadás, Budapest, Gondolat.
- Kenesei István 1995: Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat, *Magyar Nyelv* **91**, 281–91.

-
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Kubinyi László 1958: Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéséről, *Magyar Nyelv* **54**, 213–32.
- Lazicius Gyula 1941–3: Egy nagy pör felújítása, *Nyelvtudományi Közlemények* **51**, 241–79.
- Losonczi Zoltán 1915–7: Az ö-zés története, *Nyelvtudományi Közlemények* **44**, 373–406.

LEXIKALIZÁLÓDÁS VAGY GRAMMATIKALIZÁLÓDÁS?

A SZÓÖSSZETÉTELEK KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

HORVÁTH KATALIN

1. A dolgozat tárgya, célkitűzése

1.1. Dolgozatomban magyar mellérendelő és alárendelő szóösszetételek bizonyos típusainak létrejöttét vizsgálva arra a kérdésre keresem a választ, hogy a lexikalizálódás és a grammatikalizálódás mint a nyelvtörténeti változások meghatározó folyamatai, illetőleg a megfelelő nyelvészeti fogalmak, a lexikalizáció és a grammatikalizáció¹ hogyan viszonyulnak egymáshoz.

A szakirodalomban megfogalmazott vélemények többsége a két fogalmat egymás mellé rendeli, és szembeállítja őket egymással. A lexikalizáció eredményeképpen szótári egységek: lexémák vagy szóértékű állandósult szókapcsolatok (frazémák, idiómák) jönnek létre; a grammatikalizáció ezzel szemben különböző grammatikai formák: pl. autonóm lexémákból szinnóm grammatikai morfémák (viszonzsavak, toldalékok) kialakulásához vezet (vö. Bußmann 1983: 297; Lehmann 1985: 12; Hopper 1992: 79–81; Himmelmann 2003: 5).

Azaz:

grammatikai formák	→ lexémák	= lexikalizálódás
lexémák	→ grammatikai formák	= grammatikalizálódás

Magyar szerves szóösszetételek meghatározott típusainak elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a két fogalom között nem mellé-, hanem alá-fölérendeltségi viszony van: a lexikalizálódás vizsgált esetei történetileg szervesen függenek össze a grammatikalizálódás egyik fontos altípusával, a szintagmatizálódással, s mindkét folyamat a grammatikalizálódásnak mint több lépéses diakrón változássornak ki-tüntetett esete.

1.2. Az általam vizsgált mellé- és alárendelő szóösszetételek történetileg szó-szerkezetekből vagy elemi mondatstruktúrákból jöttek létre. Olyan szerkezetekre vezethetők vissza tehát, melyeknek elemeit szintaktikai (szintagmatikus) relációk fűzik egybe. A szintagmatizáció fogalmán Balázs János (1966a: 83; 1966b: 17–8) a genfi strukturalista iskola jeles képviselőinek, Ch. Ballynak, A. Sechehaye-nek és F. Mikušnak idevágó kutatásaira támaszkodva „nyelvi jeleknek szintagmatikus kapcsolatokba való rendeződését” értette. A fogalmat én is ebben a tág értelemben használom, beleértve a mellé- és alárendelő nyitott – vagyis azonos disztribúciójú újabb elemekkel bővíthető, illetve felcserélhető – szó szerkezetek létrejöttén kívül a zárt, állandósult szó szerkezeteket, a frazémákat (vö. Keszler 2000: 29, 350), valamint a kéttagú predikatív szerkezeteket, a tömondatokat létrehozó grammatikalizációs folyamatokat is.

¹ A dolgozatban a tényleges nyelvtörténeti folyamatokra a grammatikalizálódás, lexikalizálódás, szintagmatizálódás, frazeologizálódás a megfelelő nyelvészeti fogalmakra pedig a grammatikalizáció, lexikalizáció, szintagmatizáció, frazeologizáció műszavakat használom.

1.3. Itt kell szólnom röviden az anyaggyűjtésről és az elemzés módszeréről.

1.3.1. A vizsgálatba vont összetett szavakat a Magyar értelmező kéziszótárból (1992) gyűjtöttem. Az itt talált közel négyszáz adatnak igyekeztem utánanézni történeti-etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng.), és kiegészítettem régi nyelvi adatokkal a Magyar nyelvtörténeti szótárból. Folyamatosan létrejövő újabb keletű szóösszetételeink természetesen hiányoznak etimológiai szótárainkból, de meg kellett állapítsam azt is, hogy az összetett szavakat a TESz. és az EWUng. általában nagyon esetlegesen jegyzi, sokszor még a szócikkek végén, a származékszavak között sem tünteti fel őket. A gyűjtést ezért kiegészítettem a Szarvas Gábornál (1895) és Hadrovics Lászlónál (1995: 85–113) talált további nyelvtörténeti adatokkal. Így a gyűjtött szóösszetételek száma körülbelül négyszázötvenre bővült.

1.3.2. A vizsgálatot jobbra szinkrón összefüggések alapján, a mai magyar nyelvből kielemezhető morfoszintaktikai és morfoszemantikai relációk felderítésével végeztem. Az így kapott képet azonban mindig összevettem, ellenőriztem a rendelkezemre álló nyelvtörténeti adatok elemzéséből levonható következtetésekkel.

Már a XIX. század végén a Német nyelvtörténeti iskola második nemzedékének képviselői, az újgrammatikusok felismerték, hogy egy nyelvallapot feltárt összefüggéseinek történeti forrásértéke lehet. Benkő Loránd szerint (1967: 46–7) „az a felismerésük, hogy a mai nyelv tényeinek számbavétele nyelvtörténeti úbaigazítást adhat, koraszakos jelentőségű.”

Állapot és folyamat belső összefüggésére pedig Saussure két tanítványa, Bally és Sechehaye mutatott rá először. Az 1920-as évektől kezdve a nemzetközi nyelvtörténeti kutatásokban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy egy adott nyelvallapot tényeiből feltárható rendszerszerű összefüggések messzemenően alkalmasak nyelvtörténeti következtetések levonására is. „A jelen tények megfigyelése még alkalmasabb a múlt magyarázatára, mint a múlt tanulmányozása a jelen magyarázatára” – állapította meg A. Meillet, a francia nyelvtörténeti iskola reprezentánsa 1926-ban (l. Telegdi 1970: 55). R. Jakobson (1972: 184–5) is a nyelvi rendszer dinamikus voltát hangsúlyozta, amelyben „egy változás kezdete és vége eredetileg ugyanahhoz a szinkronikus állapothoz tartozik”. Hazai nyelvészeink közül a téma kapcsán elsősorban Zsilka János munkásságára hívom fel a figyelmet. Szinkronia és diakronia egységének gondolata meghatározta egész elméleti és erre épülő elemző munkáját (vö. pl. 1967: 301–4, 1982: 153–214). De constructione (1982) c. könyvében kifejtette: a grammatika évezredes alapkérdése – a szóosztály, a szó és a szót befogadó struktúra szerves összefüggése – csak a mai nyelvre vonatkozó és a nyelvtörténeti kutatások szintézisében oldható meg.

E jelentős felismerések nyomán vált lehetővé az, hogy a nyelvi változásokat – jelen esetben magyar szóösszetételek kialakulását – a szinkrón rendszerszerű viszonylatok felderítésével is elemezhetjük és értelmezhetjük.

Mielőtt azonban rátérnék a mellé- és alárendelő szóösszetételek kiválasztott típusait képviselő nagyszámú összetett szó vizsgálatára, a téma bevezetéseképpen a kérdéskör tudománytörténetének néhány – általam fontosnak vélt – mozzanatáról szövegek. Azzal a céllal, hogy a vizsgálatból levonható következtetéseket tudománytörténeti keretbe állíthassam.

2. A kérdés tudománytörténetéből

2.1. A grammatikalizáció kérdésköre az 1970-es évektől kezdve – az amerikai, a nyugat-európai és mindinkább a hazai nyelvészeti szakirodalom tanúsága szerint is – a

kutatás középpontjában áll: új szemlélettel, új elméleti keretben művek sora foglalkozik a témával. Az idevonható vizsgálódások azonban – bár maga a műszó még nem létezett – időben jóval korábban kezdődtek meg nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt.

A grammatikalizáció egyes – elsősorban a morfológiát érintő – eseteivel a nyelvészeti historizmus, a német és a francia, majd nyomukban a hazai nyelvtörténeti iskolai képviselői is érdemben foglalkoztak.

A XIX. század első évtizedeiben két német nyelvész: F. Wüllner (1827) és J. A. Hartung (1831) az ókori-középkori lokális elméletet elevenítette fel és gondolta tovább. Az elmélet arra a felismerésre épült, hogy a bonyolultabb, ún. grammatikai esetek (az accusativus, a dativus és a genitivus) egyszerűbb, tényleges térrelációkat, helyviszonyokat kifejező lokális esetekből vezethetők le. A különböző esetek történeti összefüggésének és a „grammatikusabb” eseteknek egyszerűbb esetformákra való visszavezethetőségének gondolata náluk merül fel először.²

2.2. A század második felében az újgrammatikusok teoretikusa, Hermann Paul a nyelvi elemek analógiás összefüggései kapcsán vizsgálta pl. a *trans* prepozíció kialakulását. Megállapította, hogy a *trans* eredetileg a *trare* ‘átlépni’ ige participium imperfectuma volt, ebben a funkciójában szerepel a következő mondatban: *Caesar trans + montem in Italiam venit* ‘Caesar a hegyet átlépve Itáliába érkezett’. Miután azonban ez az ige a nyelvhasználatból kiveszett, a *trans* eredeti szócsaládjából kiszakadt, izolálódott, majd új csoportba, az előljárószók közé került. E változásokkal párhuzamosan az előbbi mondat is átértékelődött: *Caesar + trans montem in Italiam venit* ‘Caesar a hegyen keresztül Itáliába érkezett’. A példával Paul az általa feltárt *elszigetelés* és *újracsoportosulás* (Isolierung und neue Gruppierung) összefüggését szemlélte. De egyértelmű, hogy egyúttal grammatikalizációs folyamatot írt le: egy önálló szó egyik alakjából grammatikai morféma vált (Paul 1898: 96–109, 170–97; l. még: Zsilka 1973: 16–7).³

Paul máig érvényes elemzése arra világítanak rá, hogy az újabb, más elméleti keretben végzett vizsgálódások eredményei korántsem mindig érvénytelenítik az azonos területen végzett korábbi kutatásokéit. Ellenkezőleg: mivel a vizsgált jelenséget újabb nézőpontból látatják, megerősíthetik, kiegészíthetik, továbbvihetik a régebbi eredményeket. A vizsgált összefüggés azt is jól mutatja, hogy autonóm lexémákbló testes grammatikai morféma-kéletkezésének kutatása mindig etimológiai kérdés is.

² A lokális elmélet felismeréseit a magyar szakirodalomban Zsilka János hasznosította és fejlesztette tovább. Nyelvelmélete alapformáiba, a *transzformációs csoportokba* zárt esetek kapcsolatát vizsgálva az esetek és az őket tartalmazó, egymással váltakozni képes szintaktikai sorok szerves összefüggését mutatta ki. A formacsoportok két sora egy-egy tárgyi viszony (belső tárgy, objektív tárgy) körül jön létre: *Mária cukrot szór a süteményre*, illetve *Mária megszórja cukorral a süteményt*. A második sorokat lezáró fejlettebb objektív tárgyak közvetlenül az első sorok lativusi vagy ablativusi helyhatározóiból vezethetők le. Valójában azonban az egymással váltakozni képes *e s e t e k e g y ü t t e s e* függ belsőleg össze egymással: $N_{1-t} + N_{2loc.} \rightarrow N_{1-vel} + N_{2-t}$.

$$\begin{array}{l} \text{Azaz:} \\ [V_{tr.} + N_{1(-t=belső)} + N_{2(loc. direct.)}] \\ \quad \downarrow \quad \searrow \quad \downarrow \\ [V_{tr.} + N_{1(-vel)} + N_{2(-t=acc. obj.)}] \end{array}$$

(Vö. Zsilka 1973: 41–81.)

³ A jelenség szép példája a demotiváció és remotiváció kettős, ellentett folyamatának is: az elem eredeti motívumát elveszti (demotiváció), majd újabb – eredendően tőle független – csoportba kerül, új motívumra tesz szert, remotiválódik.

Antoine Meillet szerint (1926: 130–3) a grammatikai formák kialakulásának minden természetes nyelvben két meghatározó eljárása van. Új grammatikai formák egyfelől az analógia működésekként, másfelől pedig azáltal jönnek létre, hogy egy autonóm szó grammatikai elemmé válik vagy grammatikai szerepet is kap.⁴

2.3. Jan Kuryłowicz 1965-ben⁵ már tágabban értelmezi a fogalmat. Érvényét kiterjeszti azokra a nyelvtörténeti változásokra is, amelyeknek eredményeképpen „grammatikusabb”, azaz korábbi státuszuktól eltérően a strukturáltság magasabb fokát képviselő nyelvi formációk jönnek létre. Definíciójából következően számos más nyelvtörténeti változás is joggal értékelhető és vizsgálható grammatikalizálódási folyamatként: ilyenek pl. a szabad[abb] szórendből kötött[ebb] szórendhez vezető változások, modális jelentéseket kifejező formák megjelenése vagy akár a metonimikus és a metaforikus asszociációkra épülő funkcióváltások, jelentésváltozások is (vö. Hopper 1992: 79–81).

2.4. Az a tény, hogy az egymástól tipológiailag vagy genetikailag jelentősen különböző nyelvekben a grammatikalizáció egyes formái hasonló módon játszódnak le, Theodora Bynon szerint (1997: 14) „azt sugallja, hogy ezek a folyamatok alapvetően kognitív és pragmatikai természetűek, így bizonyos összetevőik egyetemesek”.

Ebből következően nem véletlen, hogy napjaink nyelvészeti irányzatai közül elsősorban a kognitív nyelvészet holista ágának munkássága jelentős e témában (l. pl. R. Anderson 1980; Ch. Lehmann 1985; B. Heine–U. Claudi–F. Hünnemeyer 1991; R. W. Langacker 1991; B. Heine–E. C. Traugott 1991; P. J. Hopper–E. C. Traugott 1993). Magyar vonatkozásban l. elsősorban Ladányi Mária (1998, 2000), Dér Csillának (2000, 2002), Forgács Tamásnak (1999, 2003) a témába vágó dolgozatait.

Az újabb kutatások azt is igazolták, hogy a grammatikalizáció különféle morfológiai esetei gyakran egész sor más (szórendi, mondatfonetikai, szintaktikai, szemantikai) változással járhatnak együtt. A változás egyszerre több nyelvi szintet is érinthet, az elem változása az őt tartalmazó tágabb kontextus, a teljes mondat szintaktikai és szemantikai átértelmeződését vonhatja maga után (vö. pl. Vennemann 1974; Hopper–Traugott 1993).

A 90-es évektől kezdve – elsősorban a Heine–Traugott (1991) illetve a Hopper–Traugott (1993) szerzőpáros munkáiban – a fogalom a szinkrón vizsgálatokban is mindinkább szerepet kap: a grammatikalizációt nem csupán diakrón, hanem szinkrón magyarázó elvnek is tekintik, olyan megközelítési módnak,⁶ mely a nyelv egymással összefüggő jelenségeire mutat rá, és a struktúra és a nyelvhasználat kölcsönviszonyának a vizsgálatát állítja előtérbe.

Állapot és történet, struktúra és evolúció egymáshoz való viszonyának megítélésében szakítanak F. de Saussure közismert – a két szemléletmódot élesen szembeállító – véleményével (l. Saussure 1997: 106: „A két szemléleti mód, tudniillik a szinkronikus és a diakronikus közötti ellentét teljes és nem tűr megalkuvást.”), s a prágai iskola képviselőihez vagy az olasz neolingvistákhoz hasonlóan a szinkronia és a diakronia

⁴ „Ces deux procédés, l’innovation analogique et l’attribution du caractère grammatical à un mot jadis autonome, sont les seuls par lesquels se constituent des formes grammaticales nouvelles” (Meillet 1926: 131).

⁵ „Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status, e.g. from a derivative formant to an inflectional one” (Kuryłowicz 1975: 52).

⁶ „It refers not only to processes observable in language, but also to an approach to language study, one that highlights the interaction of use with structure, and the non-discreteness of many properties of language” (Hopper–Traugott 1993: 1–2).

egységét vallják (l. pl. a „pankronikus nyelvtan” fogalmát a Heine–Claudi–Hünne-meyer [1991: 250–61] szerzőhármás munkájában.)

2.4. A magyar szótörténeti-etimológiai kutatás nyelvünkben is régen felismerte, hogy az ún. testes – leggyakrabban CVC képletű – grammatikai morfémák (elsősorban ragok és képzők) lexémákból keletkeztek. Kialakulásuk tehát grammatikalizálódás eredménye.

Közismert például, hogy a *-ban, -ben; -ból, -ből; -ba, -be* helyhatározóragjaink a *bél* ‘belső rész’ főnévből jöttek létre, így ezek a színnóm grammatikai morfémák egyazon eredetűek a *bél, bent~benn, belső, benső* s az ezekből levezetett autonóm szavakkal (l. TESz. 1: 272–3).

Hasonlóképpen jött létre *-kor* időhatározó-ragunk az ótörök eredetű *kor* ‘idő → időszak’ főnévből, anélkül, hogy autonóm főnévként megszűnt volna létezni. A szó számos régi használata bizonyítja, hogy az *idő* főnévvel tautologikus mellérendelő szó szerkezetben, illetve szóösszetételben is élt (l. a Nyelvtörténeti szótár *idő-kor*, valamint *ideje-korán ~ idején-korán* szócikkeit [NySz. 2: 356–8]). Ezek a grammatikai morfémák a névutói eredetű ragjaink sorába tartoznak. A ragos főnév (a *kor* esetében pl. a *koron*) névutóvá válása (pl. *éjjél koron*), majd a névutó agglutinálódása és rövidülése (*éjjélkor*) jelzik azoknak a lassú, fokozatos változásoknak a főbb szakaszait, melyek – egy hosszabb történeti folyamaton keresztül – a *-kor* időhatározó-rag kialakulásához vezettek (vö. Bárczi–Benkő–Berrár 1978: 407–8; Korompai 1991: 289–93; TESz. 2: 567).

2.5. De ideje rátérnem dolgozatom tulajdonképpeni tárgyára! Közismert, hogy a szerves szóösszetételek két fő típusa (mellé- és alárendelés) történetileg eredendően mellé- vagy alárendelő szó szerkezetekből jött létre (vö. pl. Givón 1971; Telegdi 1977: 118; Bárczi–Benkő–Berrár 1978: 334; Anderson 1980; Keszler 2000: 37, 324; Kiefer 2000: 27; Kiss–Pusztai 2003: 182–3). Kialakulásuk vizsgálata tehát a szintaxisi építéssel érinti, mint a morfológiát: a szerves összetételek a morfoszintaxis tárgyai.

A két fő típus közül először a mellérendelő összetett szavakat vizsgálom. A nagyra meghatározóan jellemző mellérendelő szóösszetételek különböző formáit a hagyományos magyar nyelvészet a következő három csoportba osztotta:⁷ a) kettőztetések (*alig-alig, egyszer-egyszer, már-már, néha-néha*); b) ikerszavak (*irka-firka, csihipuhi, dimbes-dombos, irul-pirul, izeg-mozog*); és c) ún. valódi (tulajdonképpeni) mellérendelő összetételek (*búbánat, eszem-iszom, fűt-fát, perpatvar, rabszolga, sorrend, szólás-mondás, szedett-vedett, szóbeszéd, tejjel-mézzel, úton-módon, úristen, zűrzavar; búskomor, csetlő-botló, dúsgazdag, mézes-mázos, ősrégi, tősgyökeres; csillog-villog, jár-kei, nyal-fal, ront-bont, rúgkapál, sír-rí, sűg-bűg, szán-bán, telik-múlik, tesz-vesz* stb.). Közülük az alábbiakban csak ez utóbbi – két önálló lexéma vagy szóalak lazább vagy szorosabb összekapcsolódásával létrejövő – altípussal foglalkozom.

Mindhárom alosztály tagjaira jellemző az, hogy alapszavaiktól – többé-kevésbé eltérő jelentésük mellett – hangulatukban, stiláris értékükben térnek el: szemléletesség, elevenné, érzelmileg színezetté teszik a nyelvi stílust. Vagy az emocionális erősítés

⁷ A kérdésre vonatkozó gazdag magyar szakirodalom rövid áttekintését l. Horváth: 1998. Néhány újabb nyelvtanunk eltér e hagyományos osztályozástól: Kiefer az ikerszó terminust kiterjeszti, mivel a valódi mellérendelő szóösszetételek megnevezésére is ezt használja (l. É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998: 264). Ezzel szemben a Magyar grammatika az ikerszavakat kiemeli a hagyományos hármás felosztásból, s a ritkább szóalkotási módok között tartja őket számon (l. Keszler 2000: 337–9).

(nyomatékosítás, fokozás) vagy pedig a kicsinyítés, kedveskedés, játékoság kifejezésére szolgálnak Mint a nyelvi ismétlésnek a különböző – alaki és/vagy jelentésbeli – megvalósulásai, fontos kifejezőeszközei a népköltészetnek és az irodalmi nyelvnek is. E formák ősi – az uráli és altáji nyelvekre kiváltképpen jellemző – voltát több kutató hangsúlyozza.

3. Mellérendelő szóösszetételek vizsgálata

3.1. Valódi mellérendelő összetett szavaink kapcsolatos mellérendelő szószervezetekből lexikalizálódtak. Létrejöttük megértéséhez tehát nélkülözhetetlen a grammatikalizáció egy eddig kevésbé kutatott típusának, a szószervezetté válás folyamatának, a szintagmatizációnak a vizsgálata.

A szintagmatizálódás általam vizsgált eseteiben szabad szókapcsolatokból kivétel nélkül kéttagú, állandósult szószervezetek, frazémák jöttek létre. Közülük később jó néhány lexikalizálódott, szóösszetétellé vált. A két folyamat egy történeti változás egymásra épülő két szakaszát képviseli: a szintagmatizálódás (frazeologizálódás) a lexikalizálódás előfeltétele.

Mondatainkban a régiségben meghatározott sorrendben gyakran egymás mellé kerülő, egyenrangú, azonos szófajhoz tartozó, ezért azonos mondatrész-szerepet betöltő, jobbra szinonim (egymást értelmező) vagy antonim (összefoglaló) értelmű, halmozott nyelvi elemek sok esetben – logikai-szemantikai – kapcsolatba léptek egymással: mellérendelő kapcsolatos szószervezetekké fejlődtek (vö. Balázs 1966b: 17–8; Lőrinczi 1992: 853–60; Keszler 2000: 37). Az ilyen elemekből megszületett páros kapcsolatok (vö. Hadrovics 1995: 85–113) állandósulnak, zárt (mindig kéttagú) frazémává válnak. Az azonos disztribúciójú elemekkel tetszőlegesen bővíthető vagy felcserélhető szabad szókapcsolatoktól megkülönbözteti őket az, hogy a bennük szereplő elemek variálhatósága megszűnik, a szintagma egyetlen formában rögzül, kizárólagossá válik, továbbá az, hogy a frazéma jelentése nem azonos a benne szereplő szavak jelentésének pusztá összegével (l. pl. *tej és vaj*, *tej és sajt*, *tej és vaj és sajt*; illetve: *csont és bőr* ‘<valaki> nagyon sovány’, **bőr és szőr*; **csont és bőr és szőr*).

3.2. Jellemző rájuk továbbá az is, hogy egy több szakaszos grammatikalizációs változássoron mehetnek keresztül.

Azaz:

- a) mellérendelő szóösszetétellé válhatnak;
- b) ezek egy része később alárendelő összetett szóvá értékelődhet át;
- c) esetenként a szintagma második eleme grammatikalizálódik: az elsőhöz agglutinálódva speciális grammatikai jelentést képviselő képzővé válik.

3.2.1. A változássor első szakaszában az önálló lexémákból kialakult szószervezet látszólag degrammatikalizálódik: a szintagmatizálódással ellentétes folyamaton megy keresztül: lexikalizálódik. Azaz ismét kategóriát vált, mivel újra lexémává alakul. Ezúttal azonban strukturált egység, mellérendelő (exocentrikus [vö. Kiefer 1998: 263–4, 2000: 523–5] szóösszetétel jön létre, tehát Kuryłowicz definíciójának értelmében a két elem együtt a strukturáltság magasabb fokára jut.

Lazán összekapcsolódó (kötőjellel írandó) vagy teljesen összeforrott (egybeírt) szóösszetételek keletkeznek így. Például: *ág (és) bog* → *ág-bog*, *szégyen és gyalázat* → *szégyen-gyalázat*, *hús (és) vér* → *hús-vér*, *bűvös (és) bájos* → *bűvös-bájos*, *ámul (és) bámul* → *ámul-bámul*, *dúl (és) fül* → *dúl-fül*, *ken (és) fen* → *ken-fen*, *fűr (és) farag* →

fúr-farag, sír (és) rí → sír-rí, jön (és) megy → jön-megy, ország (és) világ → ország-világ, éjjel (és) nappal → éjjel-nappal, jóban (és) rosszban → jóban-rosszban, sebbel (és) lobbal → sebbel-lobbal, végre (és) valahára → végre-valahára. Illetve: bú (és) bánat → búbánat, hír (és) név → hírnév, kín (és) szenvedés → kínszenvedés, per (és) patvar → perpatvar, szó (és) beszéd → szóbeszéd, bús (és) komor → búskomor, dús (és) gazdag → dúsgazdag, rúg (és) kapál → rúgkapál, ma (és) holnap → maholnap, szerte (és) szét → szertesztét, ám (és) bár → ámbár, még (és) pedig → mégpedig stb.

3.2.2. A későbbiekben a valódi mellérendelő összetételek közül jó néhánynál további grammatikai változásokat figyelhetünk meg. A szinonim elemeket egyesítő (tautologikus), teljesen összeforrott – névszói – összetételek (*árvíz, bajjívás, búbánat, cséphadaró, csicseriborsó, felebarát, hadsereg, hírnév, kínhalál, kondorkeselyű, kovakő, kószikla, lucfenyő, micisapka, perpatvar, rabszolga, rénszarvas, szélvész, szóbeszéd, végcél* stb.) a történeti – graduális – folyamat következő fázisában minőségjelzős alárendelő (endocentrikus) összetételekké értékelődhetnek át. E változás során az eredetileg egyenrangú, rokon jelentésű tagokból felépülő – tautologikus (egymást értelmező, magyarázó) – mellérendelő összetett szavakból olyan főnévi jelzős, alárendelő összetételek válnak, amelyekben az előtag az utótaggal megnevezett fogalom egyik alfaját nevezi meg.

Azaz például: *had (és) sereg → hadsereg* [mellérendelő összetétel] → *hadsereg* [alárendelő összetétel: *milyen sereg?*], *kajsi (és) barack → kajszibarack* [mellérendelő összetétel] → *kajszibarack* [alárendelő összetétel: *milyen barack?*], *kova (és) kő → kovakő* [mellérendelő összetétel] → *kovakő* [alárendelő összetétel: *milyen kő?*], ang. *bacon* ‘szalonna’ (és) *szalonna → baconszalonna* [mellérendelő összetétel] → *baconszalonna* [alárendelő összetétel: *milyen szalonna?*] stb.⁸

3.2.3. Nyelvünkben arra is van példa, hogy mellérendelő, kapcsolatos szószervezet második tagjából (szabad morfémájából) szuffixum (grammatikai, kötött morféma) születik. Deverbális verbumképzőink közül kétségtávon ilyen szerkezetben jöhetett létre az ősi, uráli eredetű *hat* igéből a lehetőséget kifejező *-hat, -het* képző.⁹ De meggondolkodtató érvek szólnak amellet is (l. Horváth 2000), hogy *-kál, -kél* gyakorió képzőnk szintén hasonló módon keletkezhetett: a *jár (és) kél~ kel* rokon jelentésű elemeket összekapcsoló mellérendelő szintagma, majd szóösszetétel második eleméből. A magyarban a grammatikalizálódás teljes folyamata ezekben az esetekben a következő – lépésre épülő – lépésekben történik:

- a) rokon értelmű, autonóm lexémák gyakori egymás mellé kerülése, halmozódása (pl. *tud hat, jár kél*)

⁸ E rokon értelmű tagokból álló forrásszerkezetekben – zárójelben – szereplő *és* kötőszó nem feltétlenül jelez tényleges, mai értelemben vett kapcsolatos viszonyt. Sokkal inkább tautologikus elemek halmozódását, együttes előfordulását A nyelvtörténeti adatok azt mutatják, hogy a később összetétellel váló elemek legtöbbször jelöletlenül (kapcsolóelem nélkül) állnak egymás mellett (l. pl. *kw zycla, yar kel, izre porra, dus gazdag, perek patvarok, zoot bezedet, zent kennyanak zent halalanak, zetet vezet*). De gyakran szerepelnek *és*-sel: l. pl. Zrínyinél a *rúg és kapál* (I. Idilium) szerkezetet, továbbá azokat a ma is élő frazémákat, amelyek nem váltak összetétellel (*csont és bőr, ég és föld, ördög és pokol, szégyen és gyalázat* stb.), ritkábban (*a*)*vagy*-gyal is: pl. *frater avagy barát, keresztre vagi zenwedefre* (l. NySz., TESz., EWUng.; vö. még Zelliger 1990: 269–74; Faluvégi 1992: 60–4; Nicoara 2003: 161–3). A TESz. és az EWUng. a belőlük létrejött összetételeket (már amelyiket fölveszi állományába) tautologikus összetételnek vagy tautologikus jellegű magyarázó összetételnek nevezi.

⁹ A kérdés rövid összefoglalását és irodalmát l. Horváth 1999: 162.

- b) szintagmatizálódás: állandósult – mellérendelő – szókapcsolattá válás (*tud [és] hat, jár [és] kél*)
- c) lexikalizálódás: mellérendelő – tautologikus – szóösszetétellé válás (*tud-hat, jár-kél*)
- d) agglutinálódás: az összetétel második elemének kötött morfémává (képzővé) válása (*tudhat, járkél*)
- e) újrastrukturálódás, átértelmeződés: a létrejött szóalak [lexéma + képző] kapcsolatává válik (*tud + hat, jár + kél*)
- f) ezzel párhuzamosan a grammatikai morféma hangsúlyát veszti (*tudhat, járkél*)
- g) illeszkedés: allomorfia kialakulása: a képzővé vált második elem igazodása a szótő hangrendjéhez (*jöhet, járkál*)

4. Alárendelő szóösszetételek vizsgálata

Az alárendelő szóösszetételek közül azt a két, egymással kapcsolatba hozható, jelentéssűrítő altípust vizsgálom, melyek hasonlítást zárnak magukba. Érdekességük és gyakori voltuk ellenére a szakirodalom nem vagy alig vesz róluk tudomást. Nyelvtanaink legfeljebb egy-egy példával illusztrálják őket további osztályozás nélkül (vö. Tompa 1961: 439–42; Rácz 1988: 151–65; Kiefer 1998: 262–88, 2000: 519–67). Röviden, de legalább önálló jelentéscsoportként, több példával szemléltetve, s a két altípust elkülönítve szól róluk Lengyel Klára a Magyar grammatikában (2000: 332).

4.1. A [Nomen + Adjektívum] képletű hasonlítást tartalmazó összetételek

4.1.1. Az elsőként tárgyalt altípusba tartozó összetételek [Nomen + Adjektívum] szerkezetűek: *álomszép, bivalyerős, bűnrossz, cérnavekony, csontszáraz, ébenfekete, farkaséhes, fűzöld, habkönnyű, halálsápadt, jéghideg, kávébarna, kökénykék, kőkemény, makkegészséges, marhanagy, méregerős, méregdrága, mézédés, mustársárga, napmeleg, nádszálvékony, szálfagegyenes, tükörfényes, tűzforró, vajpuha, vérvörös, villámgyors* stb.

Ez a típus látszólag egy főnévet és egy melléknevet egyesítő nominális tömondatból közvetlenül levezethető:

mondat	→	szóösszetétel
Az álom szép	→	álomszép
A tükör sima	→	tükörsima
A méreg erős	→	méregerős
A farkas éhes	→	farkaséhes
A tűz forró	→	tűzforró

Ám tényleges használatuk azt mutatja, hogy a forrásszerkezet alánya és állítmánya összetételként kiterjed valami másra (pl. *valami/valaki álomszép*): azaz az összetételek állítmányok lehetnek [Nomen + Adj_{comp.}] szerkezetű mondatokban vagy jelzők [Adj_{comp.} + Nomen] struktúrájú jelzős szerkezetekben:

A kislány álomszép	→	álomszép kislány
A víz tükörsima	→	tükörsima víz
A paprika méregerős	→	méregerős paprika

A gyerek farkaséhes → farkaséhes gyerek
 Az étel tűzforró → tűzforró étel

4.1.2. Ezekben a mondatokban, illetve szintagmákban az összetett melléknevek hasonlítást sűrítenek magukba, jelentésüket tekintve egyenértékűek egy-egy szóláshasonlaltal, a szerkezetek hasonlító alárendelő összetett mondatokká alakíthatóak, illetőleg azokból vezethetők le:

A kislány szép, mint az álom
 A víz sima, mint a tükör
 A paprika erős, mint a méreg
 A gyerek éhes, mint a farkas
 Az étel forró, mint a tűz

(L. Az ismert Grimm-mesében Hófehérke jellemzését is: „Bőre fehér, mint a hó, ajka piros, mint a vér, haja fekete, mint az ében.”)

Fónagy Iván (1975: 270) aszindetikus hasonlatnak nevezi ezeket az összetételeket, melyekben a hasonlat mintegy a szemünk láttára sűrűsödik össze fogalmat megnevező összetett jellé.

A hasonlított (viszonyított) főnév a főmondat, a hasonló (viszonyító) főnév pedig a *mint* kötőszót követő – mindig hiányos – alárendelt mondat alanya. A főmondatban szereplő melléknév mindkét mondat állítmánya, s a hasonlót és a hasonlítottat összekapcsoló közös jelentésjegyet, a tertium comparationis képviseli. A fő- és mellékmondat között fok-mértékhatározói hasonlító viszony van: *a gyerek farkaséhes* ↔ *olyan éhes ~ annyira éhes, mint a farkas* ‘nagyon – farkas módra – éhes’.

Mivel a forrásmondatok alanya és állítmánya között sok esetben egyértelmű tartalmi – asszociatív – viszony van, a főmondat állítmányaként megjelenő melléknevet a használatban gyakran távolra mutató melléknévi mutató névmás helyettesítheti:

A kislány olyan, mint az álom ⊃ Az álom szép
 A hús olyan, mint a vaj ⊃ A vaj puha
 Arca olyan, mint a rózsza ⊃ A rózsza piros

Az ilyen esetekben a mellékmondat állítmányi hasonlító viszonyban kapcsolódik a főmondathoz.

4.1.3. A fenti példákból jól látható, hogy a lexikalizáció ezen esete a mellérendelő szóösszetételeknél bonyolultabb – egymásra épülő – szerkezetekre, a szintagmatizálódás bonyolultabb formáira épül. Az összetételhez egymásból levezethető struktúrák több lépéses változássora vezet el. Megértésükhöz fontos annak megállapítása is, hogy a [Nomen + Adjektívum] felépítésű forrásszerkezetekben a melléknévi állítmányok az alannal kifejezett fogalmak állandó, lényegi tulajdonságait nevezik meg: *az ég kék, a fű zöld, a kávé barna, az éj fekete, a méz édes, a rózsza piros, a jég hideg, a tűz forró, a cérna vékony, a tükör fényes, a tündér szép* stb.

Az ezekhez hasonló primér szintaktikai struktúrákban fedezte fel Walter Porzig, a mezőelméletek egyik jeles német képviselője az 1930-as években a nyelv legkisebb, a dolgok lényegéből fakadó, ősi szintaktikai összefüggéseit (l. Porzig elméletében az elemi jelentésmező [elementares Bedeutungsfeld], illetve a lényegi jelentésvonatkozás [wesen-

hafte Bedeutungsbeziehungen] fogalmát). Ezekben az elemi mondatokban az alannyal kifejezett egész, továbbá az állítmányban megjelenő lényegi tulajdonságot megnevező rész között tényleges, anyagi érintkezés, azaz metonimikus összefüggés van.

Ez a tartalmi összefüggés nyilvánvalóan fontos ahhoz, hogy a forrásszerkezetekből szóértékű szóláshasonlat, azaz állandósult szókapcsolat (frazéma), majd hasonlítást kifejező szóösszetétel jöhessen létre. Nem minden ilyen – egész-rész viszonyt magában rejtő – elemi szerkezet válik frazémává, így összetett szóvá sem. Ebben feltehetően a használat gyakorisága és a hírérték¹⁰ mértéke a döntő, de szerepet játszhatnak véletlen mozzanatok is. A megvalósulás lehetősége azonban adva van, s a költői nyelvben sokszor létre is jönnek azok a formák is, amelyek a standardból hiányoznak.

Például *A fény fehér* elemi mondatból nem jött létre a *fehér, mint a fény* szóláshasonlat vagy a *fényfehér* szóösszetétel. De pl. Ady ismert versében szerepel a *fehér fény* szintagma:

Oszlik lelkemnek barna gyásza,
Nagy, *fehér fényben* jön az Isten,
Hogy ellenségim leigázza.

(Ádám, hol vagy?)

Szennay Ilona Világvirág című versében¹¹ pedig megszületik a *fényfehér* szóösszetétel is: „Lassulva | színeire bomlik | piros lesz | mint a tűz | zöld | mint a fű | kék | mint az ég | gyorsulva | újra | *fényfehér*”.

4.2. A [Nomen + Nomen] képletű, hasonlítást tartalmazó összetételek

4.2.1. A jelentéssűrítő, hasonlítást magukba foglaló szóösszetételek második típusa [Nomen + Nomen] szerkezetű:

aranyszív, aranyhaj, babaarc, bársonybőr, bogárhát, bogárszem, botfűl, csillagszem, darázsderék, deszkamell, eperajak, ébenhaj, fapofa, hernyótalp, kőkényszem, kőszív, lapátkéz, oroszlánszív, pléhpofa, pókhas, sasszem, szálfatermet, vajszív stb.

Belőlük -ú, -ű melléknévképző segítségével kivétel nélkül melléknevek képezhetők: *aranyszívű, bogárszemű, bogárhátú, csillagszemű, eperajkú, hernyótalpú, kígyótermészetű, kőszívű, lapátfülű, rókaelkű, szálfatermetű, tuskólábú* stb.

Ezek a melléknevek jobbra emberi tulajdonságokat jelenítenek meg. Mintegy külső vagy belső tulajdonságaira bontják az embert, azáltal, hogy testrészeit olyan állatokhoz, dolgokhoz hasonlítják, melyekhez a megjelenített tulajdonságok szervesen hozzátartoznak. Például: *oroszlánszívű* ‘nagyon bátor’ \supset *az oroszlán bátor*; szóláshasonlatként: *bátor, mint az oroszlán*. Főnévi formában pedig metonimikus – a pars pro toto elvre épülő – beszélő nevek (becenevek, ragadványnevek) lehetnek: pl. *Aranyszív, Csillagszem, Nyuszifül, Pókhas* stb. Ezek a megnevezések hasonlóak a *Csupaszem, Csupaháj, Málészáj* stb. népmesehősök neveihez.

¹⁰ Hírérték: az egybevetett jelenségek közötti szemantikai távolság mértéke.

¹¹ Szennay Ilona 1999: *Izsóplevelek*, Budapest, Tinta, 45.

4.2.2. Ezek a szóösszetételek tehát látszólag közvetlenül két főnév összekapcsolásával jönnek létre: *baba + arc* → *babaarc*, *kő + szív* → *kőszív*, *csillag + szem* → *csillagszem*. Az analógia működésének következtében a már meglévő összetételek mintájára e típus számos egyede bizonyára így is keletkezik (vö. pl. Hogg 1980). Valójában azonban a következő [Nomen + Nomen] képletű, hasonlított (viszonyított) és hasonló (viszonyító) szórendű predikatív szerkezetekből vezethetők le:

mondat → **szóösszetétel**

Szeme csillag	→ csillagszemű
Bőre bársony	→ bársonybőrű
Keze lapát	→ lapátkezű
Szíve kő	→ kőszívű
Termete szálf	→ szálfatermetű

Ezek a – szerkezetük szerint eleminek látszó – tőmondatok azonban azonosságot kifejező teljes főnévi metaforák, amelyek egyenértékűek a következő hasonlatokkal:

Szeme olyan, mint a csillag	→ csillagszemű
Bőre olyan, mint a bársony	→ bársonybőrű
Keze olyan, mint a lapát	→ lapátkezű
Szíve olyan, mint a kő	→ kőszívű
Termete olyan, mint a szálf	→ szálfatermetű

Ezek az alárendelő összetett mondatok állítmányi hasonlító mellékmondatot tartalmaznak. Ha a szerkezetet kiegészítjük a metaforát, illetve a hasonlatot érvényessé tevő – a tertium comparationis-t adó – melléknevekkel, a mondatstruktúra átalakul: a főmondat és a mellékmondat viszonya fok-mérték határozói, hasonlító viszonyvá válik:

Szeme olyan <i>fényes</i> , mint a csillag
Bőre olyan <i>puha</i> , mint a bársony
Keze olyan <i>széles</i> , mint a lapát
Szíve olyan <i>kemény</i> , mint a kő
Termete olyan <i>egyenes</i> , mint a szálf

Egyúttal kiviláglik az is, hogy a hasonlítást tartalmazó, mondatsűrítő szóösszetételek két típusa belsőleg függ össze egymással, mivel egymásra épül: e második típus teljes főnévi metaforát alkotó forrásmondatai részösszefüggéseként magukba zárják az előző típusú összetétel szerkezeteit:

Szeme kökény → kökényszem ↔ szeme kék, mint a kökény → kökénykék → a kökény kék

Az egymásra épülő két összetéletípus szépen példázza a metonimikus és a metaforikus relációk összefüggését: a metaforikus relációk, mint összetettebb formációk, magukba foglalják a metonimikus kapcsolatokat. Erre az összefüggésre a

grammatikalizáció külföldi szakirodalmá is nyomatékosan felhívta már a figyelmet (vö. pl. Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991: 70–113).

5. A szintagmatizálódás nyelvi feltétele

5.1. A szóösszetétellé váló, mindig kéttagú mellé- és alárendelő szó szerkezeteknek a létrejöttét vizsgálva felmerülhet a következő kérdés: miért szerepelnek szokásosan egymás mellett bizonyos nyelvi elemek, s ennek következtében mi az oka annak, hogy az ilyen elemekből létrejövő – kezdetben szabad szókapcsolatnak látszó – szintagma állandósul, frazémává válik? A kérdést általánosabban megfogalmazva: mik a nyelvi feltételei a grammatikalizálódás vizsgált eseteinek: bizonyos – sokszor együtt szereplő – szavak szintagmatizálódásának, illetve frazeologizálódásának?

A XX. század első felében Saussure genfi tanítványai, Ch. Bally és A. Sechehaye foglalkoztak a mondat történeti fejlődésének kérdéskörével. Szerintük a nyelvfejlődés korai szakaszaiban az első közlemények, a még komplex, osztatlan tudattartalmakat kifejező ősmondatok, egytagú mondatszók, monorémák voltak. Később két-két monoréma szintagmatikus kapcsolatba lépett egymással: dirémák (szó szerkezetek, illetve elemi mondatok) jöttek létre (vö. Bally 1944: 102–3; Sechehaye 1950: 19–24; Balázs 1966b: 17–8).

5.2. A szintagmatikával foglalkozó nyelvészek a szó szerkezeteket felépítő elemek közötti grammatikai (szintaktikai) viszony meglétében látják a szintagma fogalmának lényegi jegyét.¹² A mellérendelő szó szerkezetekben a két egyenrangú tag logikai-grammatikai kapcsolatban van egymással, az alárendelő szintagmák elemei között pedig hierarchikus ez a viszony: a determináns az alaptagnak (a fejnek) alá van rendelve (vö. pl. Berrár 1957: 71; Keszler 2000: 349; Kiefer 2000: 526–9).

Ám nemigen találni példát arra, hogy a nyelvészek a fenti kérdésre keresnek a választ. Általában a mondat történeti munkákban sem merül fel az a kérdés, hogy mi az oka nyelvi elemek szintaktikai kapcsolódásának, mik a szintagmatizálódás, illetve frazeologizálódás föltételei. Ugyanakkor vannak olyan vizsgálódások, születtek olyan dolgozatok is, melyek a felvetett kérdésre próbálnak feleletet találni.

5.3. A kérdést pszichológista alapon megközelítve Pais Dezső (1951: 142–3) az állandósult szókapcsolatok létrejöttének legfontosabb feltételét, „a nyelv életének egyik legerősebb mozgatójára”-ban, a gyakori ismétlésből fakadó megszokásban, reflexszerűségben látta. Az ismétlés legkülönbözőbb formáinak kétségkívül meghatározó szerepe van a nyelvek életében, ám a szintagmatikus kapcsolatok kialakulására ez a magyarázat mégsem ad kielégítő választ. Nyitva marad ugyanis az a kérdés, hogy miért ismétlődnek egyazon sorrendben bizonyos nyelvi elemek, melyek között éppen az ismétlődés következtében alakul ki szorosabb – grammatikai – viszony.

5.4. Más kiindulásból jutott fontos felismerésre Balázs János. Nyelvi jelek szó szerkezetté válásának föltételeit vizsgálva (1966a: 79–98) mutatott rá arra, hogy „igen fontos, de eddig viszonylag kevés figyelemre méltatott körülmény, hogy szintagmatikus kapcsolatba csupán azok a nyelvi jelek kerülhetnek, melyeknek mind-egyike ugyanarra a designatumra (= situatumra) vonatkozik.”

Ez a lényeges gondolat – Balázs is utal rá – már a középkori skolasztika nyelvfilozófiai, logikai-szemantikai munkáiban is felmerült. Az – Aquinói Szt. Tamás,

¹² „A szintagmát a szavak szintaktikai kapcsolódása hozza létre. [...] A szintagmák fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, létrehozható nyelvi egységek” (Keszler 2000: 349).

Ockham vagy Jean Buridan által kifejtett – ún. szuppozícióelmélet értelmében egy kijelentésben szereplő mindkét terminusnak (a logikai alanynak és állítmánynak) ugyanarra a szuppozítumra kell vonatkoznia (vö. Buridan 1966: 2–15; Altrichter 1981). „Nem lehet kétséges – állapítja meg Balázs – hogy ugyanez a követelmény nemcsak a logikai alanyra és állítmányra, hanem mindenféle szintagmatikus kapcsolat tagjaira is föltétlenül vonatkozik.” Majd alább: „[...] kimondhatjuk, hogy két monorémából (M_1 és M_2) csak akkor szerveződhet szintagma értékű diréma, ha ezeknek akár explicit, akár implicit formában jelzett situatuma (s_m) azonos volt, vagyis $(M_1)_{s_m} + (M_2)_{s_m}$. [...] Ez a megállapítás azonban nemcsak diakronikusan, hanem – természetesen – szinkronikusan is érvényes” (Balázs 1966a: 83, 86; B. J. kiemelései).

5.5. A dolgozatban elemzett magyar mellé- és alárendelő szóösszetételek alapjául szolgáló szintaktikai szerkezetek vizsgálata kivétel nélkül igazolja a Balázs János által kifejtett gondolatot.

5.5.1. Ha a mezőelméletek eredményeit is figyelembe véve vizsgáljuk a mellérendelő szintagmákat, azt állapíthatjuk meg, hogy az érvényes struktúra két elemének valamilyen – pl. szinonimikus (*csalás és ámtítás, por és hamu, szegény és gyalázat, tény és való, tücsök és bogár, jár [és] kel, sír [és] rí, sűrög [és] forog, búvös [és] bájos*), antonimikus (*ég és föld, élet [és] halál, tűz és víz, boldog [és] boldogtalan, előre [és] hátra, föl s alá, jön [és] megy*) vagy fogalmi (*csont és bőr, fű [és] fa, ország [és] világ, ördög és pokol, síppal [és] dobbal, szőröstül [és] bőrstül, kígyót [és]békát, süit [és] főz*) – mezőösszefüggésben kell lennie egymással.

A mellérendelő szintagmák vizsgált típusában a szintagmatizálódás oka tehát az elemek között kimutatható tartalmi (szemantikai) kapcsolat. És ez a tartalmi viszony tette lehetővé azt is, hogy ezek a magyar nyelvre meghatározóan jellemző ősi szószervezetek állandósuljanak, szóértékű frazémává váljanak, majd többségükből később összetett szavak keletkezzenek.

5.5.2. Ugyanezt a gondolatot erősíti meg az alárendelő szószervezetek vizsgált két – egymásra épülő – altípusához vezető forrásstruktúrák elemzése is.

Fentebb láttuk: a *bűnrossz, bivalyerős, cérnavekony, csontszáraz, éjfelete, jég-hideg, kristálytisza, napsárga, pehelykönnyű, tűzforró* stb. összetételek alapjául szolgáló [N + Adj] képletű forrásstruktúrákban az alannal kifejezett egész és az állítmánnyal megnevezett rész között tényleges anyagi érintkezés, azaz metonimikus összefüggés mutatható ki.

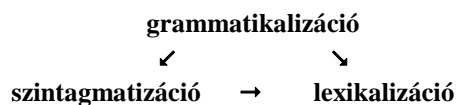
Az összetettebb altípust képviselő *angyalarc(ú), aranyhaj(ú), bársonybőr(ű), bogárhát(ú), deszkamell(ű), fűrészfog(ú), krumpiorr(ú), lánglelk(ű), lánctalp(ú), pók-has(ú), szálfatermet(ű), számárfül(ű), tojásfej(ű)* stb. összetételek forrásmondattai [N + N] szerkezetű teljes főnévi metaforák. Bennük két főnév (két különböző egész) lép asszociatív kapcsolatba egymással, a közöttük lévő hasonlóság alapján. Míg az előző altípusban egy egész és saját része között mutatható ki tartalmi összefüggés, itt a két főnevet felépítő jelentésmozgatók között van(nak) azonos(ak): a metaforizálódás a közös jegy(ek) – a tertium comparationis – alapján jön létre. Egyértelműen igazolható tehát, hogy szintagmatizációhoz (s ezen belül a frazeologizációhoz) a nyelvi elemek tartalmilag megalapozott viszonyai vezetnek.

6. Összefoglalás

6.1. Dolgozatomban magyar szóösszetételek kialakulását vizsgálva a következő kérdésre kerestem a választ: vajon a feltárt nyelvtörténeti folyamatok a lexikalizálódás vagy a grammatikalizálódás esetei közé sorolhatók-e.

A vizsgálatból azt a következtetést vontam le, hogy a lexikalizáció egy több lépéses változássorban a szintagmatizációt követően megy végbe. A szerves szóösszetételek elemzett altípusai szintaktikai struktúrákat (szintagmákat, elemi mondatokat) sűrítenek magukban, így létrejöttük csak ezekből a szerkezetekből érthető meg. A gyűjtött nyelvi anyag kétségtelenül igazolja T. Givón híressé vált, sokat idézett gondolatát: „a ma morfológiája a tegnapi szintaxisa” (1971: 413). Az elemzések azt mutatják, hogy a grammatikalizáció és a lexikalizáció fogalma nem egyenrangú és nem állítható szembe egymással: a lexikalizáció a grammatikalizáció egyik fontos altípusa, és belsőleg függ össze a szintagmatizációval, a grammatikalizáció másik kitüntetett esetével.

A három fogalom egymáshoz való viszonya tehát a következő:

6.2. Választ találtam arra a kérdésre is, hogy mi az oka nyelvi elemek állandósult szókapcsolattá válásának, mi a nyelvi feltétele a szintagmatizációnak, illetve frazeologizációnak. A szóösszetételek forrásszerkezeteinek elemzése arról győzött meg, hogy a vizsgált altípusok mindegyikében az elemek tartalmilag megalapozott különböző viszonyai vezetnek szintagmatizációhoz, majd ezt követően gyakran lexikalizációhoz.

6.3. A nagyszámú forrásszerkezet vizsgálatának köszönhetően vált világosabbá, megfogalmazhatóvá számomra a szó szerkezetek és az állandósult szó szerkezetek (= frazémák) közötti különbség. A közöttük lévő azonosság és különbség ugyanis a szakirodalomban általában nem kellőképpen világos, az egymással összefüggő két kategória egyértelmű kritériumok alapján nem különül el.

Saussure-nek a nyelvi rendszer (langue) két síkjára vonatkozó megállapításait (l. 1997: 142–51) figyelembe véve, miszerint a nyelvi jelek vagy szintagmatikus (lineáris) vagy pedig asszociatív (memoriális) kapcsolatban vannak egymással, a következőket mondhatjuk: a szó szerkezetek elemei csak szintagmatikus (in praesentia) relációban vannak egymással, az állandósult szó szerkezetek elemeit ezzel szemben a szintagmatikus kapcsolat mellett asszociatív (in praesentia) reláció is összefűzi. Kétségtelen ugyanis, hogy a frazémák olyan szintagmák, azaz lineáris kapcsolatok, melyeknek tagjai fel is idézik egymást (vö. még Horváth 2005: 338–42).

6.4. A hasonlítást tartalmazó alárendelő szóösszetételek elemzése arra is rávilágított, hogy a bemutatott két altípus nem független egymástól, közöttük logikai és feltehetően történeti kapcsolat is kimutatható: a metonimikus összefüggésre épülő [N + Adj] szerkezetű altípus beépül a bonyolultabb struktúrájú, teljes főnévi metaforát megvalósító [N + N] képletű altípusba.

6.5. Végezetül még egy megjegyzés: a fenti szóösszetételek nemcsak szintaktikai szerkezetekből (szintagmákból vagy tőmondatokból) jöttek létre, tehát a forrásstruktúrákat megszüntetve őrzik magukban, hanem alapelemeikkel szemben minden

esetben nyomatékosító, fokozó szerepűek (vö. pl. *búbánat, dúsgazdag, csillog-villog, üt-ver*, illetve *hófehér, mézédés, meseszép; oroszlánszívű, csillagszemű, bársonybőrű*), azaz lexikai jelentésükhöz grammatikai-modális jelentésmozzanat is társul.

HIVATKOZÁSOK

- Altrichter Ferenc 1981: Buridan és a név-reláció antinómiája, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **13**, 5–34.
- Anderson, Stephen R. 1980: On the development of morphology from syntax, in Jacek Fisiak szerk.: *Historical morphology*, The Hague, 51–69.
- Balázs János 1966a: Szintagmatizálódás és lexikalizálódás, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 79–98.
- Balázs János 1966b: Jel és jelölési érték, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **4**, 5–30.
- Bally, Charles 1944: *Linguistique générale, linguistique française*, Bern, Francke, 102–5.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1978: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 333–9.
- Benkő Loránd 1967: Nyelvtörténet és mai nyelv, Adalékok a nyelvi szinkronia és diakronia viszonyához, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **5**, 41–67.
- Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I, A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest. Akadémiai, 284–318, 523–52.
- Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai, 853–60.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Buridan, John 1966: *Sophisms on Meaning and Truth*. Ford.: Th. K. Scott, New York, Appleton – Century – Crofts, 2–15.
- Bußmann, Hadumod szerk. 1983: *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag.
- Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, Budapest, Osiris.
- Dér Csilla 2000: A grammatikalizálódás elhatárolása más nyelvi változásoktól, in Földi Éva – Gadányi Károly szerk.: *Vox Humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE Fonetikai Tanszék, 137–43.
- Dér Csilla 2002: Bemerkungen zur Grammatikalisierung als Erscheinung des Sprachwandels, *Acta Linguistica Hungarica*, **49/2**, 149–78.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Budapest, Akadémiai.
- Faluvégi Katalin 1992: Kő + szikla = köszikla? in Kozocsa S. Géza – Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 60–4.
- Forgács Tamás 1999: Bóvítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1: Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, 23–44.
- Forgács Tamás 2003: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben, *Magyar Nyelv* **99**, 259–72.

- Fónagy Iván 1975: Hasonlat, in *Világirodalmi lexikon* 4, Budapest, Akadémiai, 259–72.
- Givón, Talmy 1971: Historical syntax and synchronic morphology: an archaeologist's field trip, in *Papers from 7th Regional Meeting of Chicago Linguistic Society*, 394–415.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia*, Budapest, Akadémiai, 85–113.
- Hartung, J. A. 1831: *Ueber die Casus, ihre Bildung und Bedeutung in der griechischen und lateinischen Sprache*, Erlangen.
- Heine, Bern–Ulrike Claudi–Friederike Hünemeyer 1991: *Grammaticalization: a conceptual framework*, Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Himmelman, Nikolaus P. 2003: *Lexicalization and grammaticization: opposite or orthogonal?* http://www.linguistics.ruhr-uni-bochum.de/~himmelman/lx_vs_gram_nh.pdf
- Hoenigswald, Henry M. 1960: *Language change and linguistic reconstruction*. Chicago.
- Hogg, Richard M. 1980: Analogy as a source of morphological complexity, *Folia Linguistica Historica* 1–2, 277–84.
- Hopper, Paul J. 1992: Grammaticalization, in: William Bright szerk.: *International Encyclopedia of Linguistics* 2, New York–Oxford, Oxford University Press, 79–81.
- Hopper, Paul J.–Elisabeth C. Traugott 1993: *Grammaticalisation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Horváth Katalin 1998: Állapot és folyamat a mellérendelő szóösszetételek vizsgálatában, in Zoltán András szerk.: *Nyelv – stílus – irodalom, Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE, Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék, 258–63.
- Horváth Katalin 1999: Grammatikalizálódás és szófejtés, Hozzászólás *-hat, -het* képzőnk keletkezéséhez, in Kugler Nóra–Lengyel Klára szerk.: *Ember és nyelv, Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*, Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 160–4.
- Horváth Katalin 2000: Mellérendelő szóösszetételek szerepe grammatikai morféimák kialakulásában. Hogyan keletkezhetett *-kál, -kél* gyakorító képzőnk? in Földi Éva–Gadányi Károly szerk.: *Vox Humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE Fonetikai Tanszék, 215–21.
- Horváth Katalin 2005: Szintagmatikus kontra asszociatív viszonyok? A két nyelvi sík egységéről, in Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 338–42.
- Jakobson, Roman 1972: A szinkronia és a diakronia egysége, in *Hang – Jel – Vers*, Budapest, Gondolat, 177–85.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 37–9; 331–9; 349–59.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 519–67.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1988: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Akadémiai, 222–61.
- Korompai Klára 1991: A névszóragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest. Akadémiai, 284–318.

- Kurylowicz, Jan 1975: The evolution of grammatical categories, in *Esquisses linguistiques* 2, Munich, 38–54.
- Ladányi Mária 1998: Jelentésváltozás és grammatikalizálódás – kognitív és szerves nyelvészeti keretben, *Magyar Nyelv* 94: 407–23.
- Ladányi Mária 1999: Poliszémia és grammatikalizálódás, in Gecső Tamás szerk.: *Poliszémia, homonímia*, Budapest, Tinta Kiadó, 124–34.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Concept, Image, and Symbol, The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin–New York.
- Lengyel Klára 2000: A szóösszetétel, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, 321–36.
- Lehmann, Christian 1985: Grammaticalization, Synchronic variation and diachronic change, *Lingua e Stile* 20.
- Lőrinczi Réka 1992: Összetett szavak és szoros szókapcsolatok, in *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai, 853–60.
- Meillet, Antoine 1926: *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, Champion.
- Nicoara Anita 2003: Kettős kifejezések a Példák Könyvében, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 3, *Magyar és finn-ugor jelentéstörténet*, Szeged, 151–64.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Pais Dezső 1951: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához, *Magyar Nyelv* 47, 135–54.
- Paul, Hermann 1898: *Prinzipien der Sprachgeschichte*, dritte Auflage, Halle, Max Niemayer, 96–109, 170–97.
- Porzig, Walter 1934: Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen, in *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 58.
- Saussure, Ferdinand de 1997: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, (ford.: B. Lőrinczy Éva), Budapest, Corvina.
- Sechehaye, Albert 1950: *Essai sur la structure logique de la phrase*, Paris, Champion.
- Szarvas Gábor 1895: Keressétek az igazságot! *Magyar Nyelvőr* 22, 440–8; 493–8; 539–47.
- Telegdi Zsigmond szerk. 1970: *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*, Budapest, Tankönyvkiadó, 53–92.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III, Budapest, Akadémiai.
- Tompa József szerk. 1961: *A mai magyar nyelv rendszere* I, Budapest, Akadémiai, 421–58.
- Vennemann, Theo 1974: Restructuring, *Lingua* 33, 137–56.
- Wüllner, Franz 1827: *Bedeutung der sprachlichen Casus*, Münster.
- Zelliger Erzsébet 1990: Mellérendelő összetett szavak az ősmagyar és a korai ómagyar korban, in Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária szerk.: *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára*, Budapest, ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 269–74.
- Zelliger Erzsébet 1991: A szóösszetétel, in *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 526–8.

Zsilka János 1967: A diakrón és szinkrón sík összefüggéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 301–4.

Zsilka János 1973: *A nyelvi mozgásformák dialektikája*, Budapest, Akadémiai.

Zsilka János 1982: *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*, Budapest, Akadémiai.

DRÁMAVIZSGÁLAT A FELSZÓLÍTÓ MÓDÚ IGEALAKOK KETTŐSSÉGÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. A *várj* : *várjál*, *lakj* : *lakjál*, *várd* : *várjad* típusú alakpárok tagjai közötti választással és annak történeti változásával először az E. Abaffy Erzsébet születésnapjára összeállított emlékkönyvben szereplő írásomban (Horváth 1998) foglalkoztam. Igaz, akkori vizsgálódásom elsősorban leíró jellegű volt: korpuszát nyolc mai (pontosabban az 1980-as évekből való) dráma alkotta; az adatok statisztikai elemzése pedig főként arra kívánt felelni, hogy a rövidebb és hosszabb felszólító alakoknak a nyelvhasználatbeli aránya és viselkedése összhangban van-e a szakirodalom megállapításaival. A korpuszvizsgálat a lényegyet tekintve igenlő válaszhoz vezetett, azzal a kiegészítéssel, hogy az általános igeragozásban számottevően gyakoribbak a hosszú alakok, mint a határozottban. – A szinkrón felmérés diakrón kitekintésre is alkalmat adott, hiszen eredményeit összehasonlíthattam azokkal, amelyekre a történeti grammatikai szintézisben E. Abaffy Erzsébet (1992: 209–10, 221–2) a kései ómagyar korra nézve jutott. A két korszak közötti változásként az általános ragozásban az iktelen és ikes paradigmáknak a rövid felszólító formák dominanciájához vezető kiegyenlítődését, míg a határozottban a hosszabb alakok erős visszaszorulását és a rövidebbek előtérbe kerülését figyelhettem meg.

A diakrón eltérés felvetette azt a kérdést, mikorra alakulhatott ki a rövidebb és hosszabb formáknak a maihoz hasonló aránya. Ennek a felderítését kíséreltem meg a II. szegedi nyelvtörténeti konferencián tartott előadásomban (Horváth 2001). Támpon-tul a közép- és újmagyar időszak határozónájához tartozó nyolc minorita iskoladrámából állítottam össze szövegmintát, s azt vettem össze a mai drámakéval. – Ami az általános ragozást illeti, a XVIII. századi korpuszban az iktelen igék csoportjában csak kivételképpen fordult elő egy-két hosszú felszólító forma. Az ikes igék adatai között ugyanakkor 78%-os volt a hosszú alakok részesedése: ebből egyrészt az következik, hogy az újmagyar kor kezdetén még kétségtelen volt a szabályos ikes alakok dominanciája, de már a rövid formák behatolását az ikes ragozásba sem mondhatjuk jelentéktelennek; másrészt természetesen az, hogy az ikes igék körében a rövid alakok a középmagyar kor után kerültek fölénybe. – A határozott ragozást tekintve már a minorita iskoladrámákban is a rövid felszólító formák uralkodnak, az ómagyar állapothoz képest megfigyelhető fordulat tehát nyilvánvalóan a középmagyar periódusban játszódott le.

A két szövegminta összevetésének eredményei további kutatásra ösztönöztek, hiszen újabb kérdéseket vetettek fel: Mikor ment végbe a szinkrón metszeteket elválasztó több mint két évszázadon belül az ikes igék körében a rövid alakok dominanciájához vezető fordulat? Mikortól vált viszonylag jelentőssé a hosszabb formáknak az iktelen igék közötti terjedése? Milyen időrendi viszonyban áll egymással az említett kétféle folyamat? – A határozott ragozásban a két metszet között nem történt fordulat; inkább az a feltűnő, hogy a rövidebb és hosszabb alakok aránya (az előbbieik javára) erőteljesen eltolódott. Vajon mikor?

Mostani előadásomban arról számolok be, milyen eredményekre jutottam ezekben a kérdésekben egy harmadik drámakorpusz segítségével.

2. A drámát mint műnemet már az előző két alkalommal is azért választottam, mert a párbeszédes forma kedvez a felszólító módú igealakok használatának. Az pedig az összehasonlíthatóságra gondolva is természetes, hogy ezúttal is kitarítottam korábbi választásom mellett.

Azt tartottam célszerűnek, ha a harmadik szövegmintát olyan időszakból származik, amely mind a minorita iskoladrámákétól, mind az Abaffy-émlékkönyvben feldolgozott művekétől viszonylag távol esik. Főként ezért döntöttem a XX. század eleje mellett. Tagadhatatlanul vonzott azonban az a lehetőség is, hogy figyelmemet (talán másokéval együtt) olyan kor felé fordíthatom, amely eddig nem keltette fel a nyelvtörténészek érdeklődését.

A korpuszt most is nyolc színdarabból állítottam össze. A művek az 1901 és 1916 közötti másfél évtized terméséből valók. Arra törekedtem, hogy műfajuk, témájuk és a közeg, amelyben játszódnak, meglehetősen változatos legyen, és a szerzőgárdában se csak egyféle társadalmi csoport vagy alkotói irányzat jusson képviselethez.

A drámákat teljes terjedelmükben feldolgoztam. Listájukat (keletkezési évükkel és bibliográfiai adataikkal együtt) az írásom végén közölt jegyzék tartalmazza. A szövegben az adatokat a szerző nevével és lapszámmal idézem.

Akárcsak az előző szegedi előadásban, statisztikámból és a hozzá kapcsolódó elemzésből ezúttal is kizártam a *gyere* felszólító igét, mivel nem helyezhető el a rövid : hosszú opozícióban. Ugyanígy tettem a megfelelő igétől elszakadt *megállj* mondat-szóval: „*Megájj*, kódús, tolvaj” (Móricz 59). Szintén kirekesztettem a felmérésből az *isten őrizz*, *ments isten*-féle frazeológiai egységeket (illetőleg igei elemüket). – Nagyobb fejtörést okozott számomra a valódi igealak és a mondatzó között átmenetet képviselő *nézd* forma: „Na *nézd* csak te csúnya, rossz fiú!” (Barta 61); „*nézd* csak, [a szószátyárt] nem bírta mán elvinni az ördög” (Móricz 35). Ez nem szakadt el egészen eredeti jelentésétől, de az háttérbe szorult benne; nem teljesen egyértelmű a pragmatikai funkció sem, ezért a szófaji minősítés kialakításához többoldalú, tüzetes értékelésre volna szükség. Egyelőre megnyugtatóbbnak találtam, ha az efféle *nézd* nem kap helyet a felszólító igealakok sorában.

3. Az ímént ismertetett rostálás után a XX. század eleji drámakorpuszban összesen 1053 olyan adatot találtam, amelyet felhasználhattam a korszakra vonatkozó szinkrón statisztikához, valamint az ezen alapuló diakrón összevetéshez. Ezek a felszólító formák 377 igei lexémát képviselnek; ha az igeekötők okozta különbségektől eltekintünk, akkor 275-öt. (A másik két szövegmintát adatszámait l. Horváth 2001: 57.) Az igeadatok közül 655 (62%) tartozik az általános, 398 (38%) a határozott ragozáshoz. Az általános ragozásúak között 577 (88%) reprezentál iktelen, 78 (12%) ikes igét.

A rövidebb és hosszabb felszólító alakoknak a szövegmintabeli részesedését először az egyéni nyelvhasználati különbségek felvillantásával, majd a tövek és az igeragozás típusaira figyelve, végül a funkciók függvényében mutatom be. Az utóbbi két szemponthoz hozzákapcsolom a másik két drámakorpuszsal való diakrón egybevetést is, hiszen a bevezetőben feltett kérdésekre ettől várható a felelet.

Mind a szinkrón, mind a diakrón összehasonlításokban a különbségeket $p < 0,05$ esetén, vagyis a véletlennek 5%-nál kevesebb esélyt hagyva tekintetem szignifikánsnak. (Az így számottevőnek bizonyult eltérések többsége egyébként a véletlennek 1%-nál is kisebb esélyt engedő próbát is kiállja.)

a) Arról, hogy az egyes **szerek** milyen arányban választották a rövid, illetőleg a hosszú formákat, az 1. táblázat nyújt tájékoztatást.

1. táblázat

Szerzők	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosszú
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú		
Barta	41	–	3	–	44	–	21	–
%	100	–	100	–	100	–	100	–
Bródy	16	1	3	1	19	2	19	11
%	94	6	75	25	90	10	63	37
Gárdonyi	49	–	7	14	56	14	51	–
%	100	–	33	67	80	20	100	–
Herczeg	83	1	3	4	86	5	58	2
%	99	1	43	57	95	5	97	3
Lengyel	81	3	10	2	91	5	51	–
%	96	4	83	17	95	5	100	–
Molnár	71	–	1	6	72	6	43	–
%	100	–	14	86	92	8	100	–
Móricz	79	7	12	–	91	7	53	3
%	92	8	100	–	93	7	95	5
Szomory	129	16	9	3	138	19	76	10
%	89	11	75	25	88	12	88	12
Összesen	549	28	48	30	597	58	372	26
%	95	5	62	38	91	9	93	7

Mind az általános, mind a határozott ragozást tekintve valamennyi szerzőnél a rövid alakok vannak nagy fölényben.

Az általános ragozáson belül ez az egyöntetűség az iktelen igék túlsúlyával magyarázható. – Csoportjukat vizsgálva minden drámában elsöprő a rövid alakok többsége, sőt Barta Lajos, Gárdonyi Géza és Molnár Ferenc művében csakis ezek jelennek meg. A hosszú formák részesedése csupán Szomory Dezső darabjában 10% feletti. – Az icles igék csoportjának képe viszont vegyes. Az írók nagyobb része többnyire (Barta és Móricz Zsigmond kizárólag) a rövid formát alkalmazza, Gárdonyi, Herczeg Ferenc és Molnár viszont a hosszút. Azt mondhatjuk, hogy ebben a tekintetben az utóbbiak nyelvhasználata konzervatívabb a társaikénál.

A határozott ragozású adatok között a drámák felében egyáltalán nincs hosszú forma. Éppen ezért feltűnő, hogy Bródy Sándor darabjában az ilyenek részesedése megközelíti a 40%-ot.

Külön említést érdemel, hogy Barta Lajos sem az általános, sem a határozott ragozásban nem használ egyetlen hosszú alakot sem. A rövid formák kivételtelenségét nyilván az okozza, hogy az icles igék képviselője igen kicsi, ráadásul Barta művében nem bukkan fel az *eszik*, *iszik* igéknek másoknál mindig hosszú formájú felszólító adata.

b) A 2. táblázat egyfelől a **tővégződés** vagy **tőtípus**, másfelől a **ragozásfajta** szerint csoportosítva tárja fel a korpuszbeli arányokat.

2. táblázat

Tővégző- dés, tőtípus	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosszú
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú
<i>b</i>	–	–	–	–	–	–	4	–
<i>d</i>	98	3	31	9	129	12	87	7
<i>dz</i>	–	–	3	–	–	–	–	–
<i>g</i>	12	–	–	–	12	–	18	2
<i>gy</i>	13	5	–	–	13	5	32	2
<i>j</i>	–	–	1	–	1	–	5	1
<i>k</i>	–	–	–	–	–	–	2	–
<i>l</i>	166	–	–	–	166	–	43	2
<i>m</i>	–	–	–	–	–	–	1	–
<i>n</i>	42	–	2	–	44	–	2	–
<i>ny</i>	–	–	–	–	–	–	1	–
<i>p</i>	3	–	–	–	3	–	1	–
<i>r</i>	18	5	1	–	19	5	14	1
<i>s</i>	2	–	–	1	2	1	2	–
<i>sz</i>	–	–	1	–	1	–	–	–
<i>v</i>	–	1	–	–	–	1	3	–
<i>z</i>	63	–	9	2	72	2	49	4
<i>zs</i>	1	–	–	–	1	–	–	–
r. mgh. + <i>t</i>	59	3	–	1	59	4	32	2
h. mgh. + <i>t</i>	14	–	–	–	14	–	10	–
msh. + <i>t</i>	16	–	–	–	16	–	10	2
<i>szt</i>	2	–	–	–	2	–	5	–
<i>tsz</i>	–	–	–	–	–	–	1	–
mgh./ <i>v</i>	6	1	–	–	6	1	2	–
<i>sz/v</i>	34	10	–	17	34	27	48	3
Összesen	549	28	48	30	594	58	372	26
%	95	5	62	38	91	9	93	7

A tővégződés természetesen a felszólító formakét jelenti (a besorolás részleteihez vö. Horváth 2001: 58). Akárcsak a korábbi szegedi előadásban, idő, illetőleg hely hiányában most is le kell mondanom annak a részletezéséről, milyen hatással van a tő végződése vagy típusa a rövidebb és hosszabb felszólító alakok közötti választásra, így csupán egy-két megjegyzésre és példára szorítkozom.

Nem okoz meglepetést a *d*, az *l* és a *z* végződésnek, valamint az *sz/v*-s tőtípusnak a kiemelkedő szerepe. – Az *l* az iktelen igék között az élen jár, míg az ikések körében elő sem fordul. A *d* és a *z* képviselője viszont nemcsak az iktelenek, hanem az ikések csoportjában is jelentős. A határozott ragozásban a *d* végződésé a páлма. – Az

sz/v-s tőtípusban az iktelenek között és (még sokkal inkább) a határozott ragozásban vitathatatlan a rövidebb alakok uralma, de olykor ugyanannak a szerzőnek a nyelvhasználatában is ingadozás figyelhető meg: „ne légy kegyetlen” (Lengyel 131) : „*Legyél szomorú*” (uo. 116); „*Tedd le a kalapod, lelkem*” (Bródy 136) : „*Kató, tegyed ezt nekem el*” (uo. 137). Mint előzőleg már említettem, nincs viszont ilyen kettősség a tőtípus ikes ígéinek viselkedésében: „*Ülj le és egyél*” (Molnár 238); „*Igyál öggyet*” (Gárdonyi 71).

A többi végződés közül a *dz*-t, amely a korábban feldolgozott korpuszokban nem jelent meg, éppen ritkasága teszi érdekessé: „*Ne dörgölődz!*” (Barta 68). Az egyseri előfordulású *zs* egy cigány beszédmódját kívánja tükrözni: „*Ne csiklandozsz!*” (Gárdonyi 70). A *tsz* kapcsolat pedig a következő adat miatt kapott külön rovatot: „*oszt mesd el!* [ti. a csirke nyakát]” (Gárdonyi 52).

A ragozásfajták szerinti **szinkrón összkép** azt mutatja, hogy a rövidebb felszólító alakok részesedése a XX. század eleji korpuszban mind az általános, mind a határozott ragozásban meghaladja a 90%-ot. A kétféle ragozásban megállapított arányok különbsége nem számottevő. – Az általános ragozásúak mindkét csoportjában biztos a rövid alakok többsége, de elsöprőnek csak az iktelenekében mondható, mivel az ikesek körében a hosszú formák részesedése csaknem eléri a 40%-ot. A két csoport arányeltérése tehát szignifikáns.

A **diakrón egybevetés** megkönnyítésére a 3. táblázatban összefoglaltam a három dráma korpusznak a ragozásfajták szerint csoportosított adatait.

3. táblázat

Század	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosszú
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú		
XVIII.	409	3	16	56	425	59	446	86
%	99	1	22	78	88	12	84	16
XX. eleje	549	28	48	30	597	58	372	26
%	95	5	62	38	91	9	93	7
XX. vége	308	73	99	33	407	106	290	16
%	81	19	75	25	79	21	95	5

Megállapítható, hogy az általános ragozású igék körében az iktelenek csoportjában a minorita iskoladrámákhoz képest a XX. század elejére jelentős eltolódás történt a hosszabb felszólító formák javára, noha részesedésük még ekkor is csupán 5%-nyi. További szignifikáns gyarapodással azonban arányuk a század végére megközelítette a 20%-ot.

Az ikes igék körében az újmagyar kor kezdete és a XX. század eleje között nem pusztán arányeltolódás, hanem gyökeres fordulat ment végbe, hiszen a rövidebb alakok kerültek többségbe. A század folyamán azután olyan jelentékenyen nőtt tovább a rövid formák részesedése, hogy az 1980-as évek drámáiban csaknem ugyanakkora fölénybe kerültek, amekkorában a minorita iskoladrámákban a hosszúak voltak.

Az általános ragozású adatok összességét tekintve a XVIII. század és a XX. eleje között majdnem szignifikánsnak mondható mértékben ($0,10 > p > 0,05$) hódítottak maguknak további teret az első szinkrón metszetben is uralkodó rövid alakok. A

XX. századi szövegminták összevetésekor viszont ellentétes folyamatnak lehetünk tanúi: a hosszú alakok számottevő megszorodásának. Az iktelenek és az ikések körében kimutatható, egymással ellentétes tendenciák nyilván azért vezettek ilyen eredményre, mert az első igecsoport jóval nagyobb a másodiknál.

A határozott ragozásban már a XVIII. században is vitathatatlan volt a rövid alakok dominanciája. A XX. század elejére uralmuk számottevő mértékben megerősödött, később viszont nem tapasztalható jelentős változás.

c) A felszólító **funkció** jellege szerint és a felszólítás erejének függvényében adataimat éppen úgy három csoportra osztottam, mint korábbi előadásomban (Horváth 2001: 61–2): kérésfélékre, parancsfélékre és kötómódi alakokra. Az első két típus elkülönítése természetesen igen nehéz, a besorolásból ugyanis nem szűrhető ki a szubjektivitás. (A harmadik csoport megnevezéséhez vö. Kugler 2000: 107.)

A funkciók reprezentánsait itt csak egy-egy példából álló sorral mutathatom be. Mindenütt az iktelen ige – ikes ige – határozott ragozású ige sorrendet követem, rövid és hosszú alakot is közölve: – kérésfélék: „Hát csak *maradj* itt, ha akarsz, Julika” (Molnár 180); „*Adjál* pénzt, ezüstpénzt, akkor táncolok neked...” (Herczeg 18); „*feküdj le* báránykám” (Gárdonyi 13); „de most már te csak *aludjál*, Liliom...” (Molnár 223); „*Mondd*: sajnálsz szegény Ilonádat?” (Herczeg 52); „*Írjad rá*: Nagyságos Nagy István úrnak, helyben” (Bródy 154); – parancsfélék: „*Pukkadj meg*” (Barta 77); „Megyek, megyek csak ne *rángassál*...” (Szomory 22); „*Takarodj* előlem, te koca versfábrica” (Móricz 60); „*Gondolkozzál* Dili – mondd tovább!” (Herczeg 95); „*Hordd el* magad” (Bródy 165); „Vegye, [szerzői utasítás:] (erősebben) *vegyed ki* [a pénzt]!” (Bródy 183); – kötómódiak: „az uradé kell, hogy *maradj*” (Szomory 104); „Miért jöttél fel? Hogy szöveget *verjél be* a falba itt nekem?” (Szomory 25); „Okod van rá, hogy *szomorkodj*” (Lengyel 116); „Hanem azt mondják, hogy a feleségöd valamit adott be neked, hogy ne *igyal*” (Gárdonyi 21); „Ez azért van, hogy mindig *mondhasd*: kuporgatom a pénzt, kivándorlunk Amerikába” (Molnár 201); „Ezért akartál itt maradni magadba, mi? Hogy [a szerelmedet] itt *fogadjad*” (Szomory 73).

Az előző alkalommal a XVIII. századi adatok miatt viszonylag nagy teret kellett szentelnem a *-sza/-sze* elemmel nyomósított alakok szakirodalmának és értékelésének (Horváth 2001: 61–2). A XX. század eleji korpuszban egyetlen ilyen forma akadt: „*Mondsza* csak, magunk között marad, itattál vele valamit?” (Bródy 184). Mint a minora drámák ilyenféle alakjait, ezt is a parancsfélék közé soroltam.

A XX. század eleji korpusz adatainak értékelése után a funkciók képviselője a következőképpen alakult: – általános ragozás: 244 kérésféle (37%), 383 parancsféle (58%), 28 kötómódi (4%); – határozott ragozás: 162 kérésféle (40%), 225 parancsféle (57%), 11 kötómódi (3%). A típusok megoszlása tehát a két ragozástípusban meglehetősen hasonló.

A rövid és hosszú felszólító alakoknak a funkciók szerinti arányait a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat

Funkció	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosszú
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú
kérésféle	193	15	18	18	211	33	151	11
%	93	7	50	50	86	14	93	7
parancsféle	336	9	27	11	363	20	218	7
%	97	3	71	29	95	5	97	3
kötőmódi	20	4	3	1	23	5	3	8
%	83	17	75	25	82	18	27	73
Összesen	549	28	48	30	597	58	372	26
%	95	5	62	38	91	9	93	7

A XX. század eleji szövegmintáról alkotott **szinkrón kép** azt mutatja, hogy a ragozásfajták és a funkciók kombinációit tekintve az általános ragozásban mindhárom szerepben a rövid alakok vannak nagy fölényben. Uralkodásukon csupán egyetlen ponton esik csorba: a kérésfélét kifejező ices igék között a hosszú formák egyensúlyban vannak velük. – Ha az általános ragozású adatoknak a háromféle szerepben mért arányait összevetjük, megállapíthatjuk, hogy mind a kérésfélék körében, mind a kötőmódban szignifikánsan nagyobb a hosszú formák részesedése, mint a parancsfélék között, tehát némi funkciómegoszlás észlelhető. (A kérésfélék és a kötőmódiak összevetése ilyesmiről nem tanúskodik.)

A határozott ragozásban a kérésfélék között éppen akkora a rövid alakok dominanciája, mint az összes ilyen ragozású adatot tekintve. A parancsfélék körében az arány (majdnem szignifikáns eltolódással) még ennél is szélsőségesebb. A kötőmódiak csoportja viszont itt élesen különbözik a másik kettőtől, mivel a hosszú alakok vannak többségben benne.

A funkciókra figyelő **diakrón összehasonlítás** (a másik két drámakorpuszhoz vö. Horváth 2001: 62–3) arról tanúskodik, hogy az általános ragozásban a XX. század eleji szöveg minta sem a kérésféléket, sem a kötőmódot tekintve nem tér el jelentősen a másik kettőtől. A parancsfélék körében viszont kétféle szignifikáns térhódítás is regisztrálható: a XVIII. századi és a XX. század eleji metszet között a rövid alakoké, a XX. századi metszetek összevetésében ellenben a hosszúaké.

A határozott ragozásban a XVIII. századi és a XX. század eleji korpusz között a kérések és a parancsok körében is jelentős a rövid formák aránynövekedése, a kötőmódban viszont erről szó sincs. A XX. századi szöveg minták összevetésében ellenben éppen a kötőmódban jelentékeny a rövid formák térnyerése, míg a kérésfélék és a parancsfélék csoportjában szignifikáns változás nincs.

Ha a diakrón összehasonlítással arra koncentrálnunk, mennyire jellemző az egyes korszakokra a funkciómegoszlás, az általános ragozást tekintve sem a XVIII. századi, sem a XX. század végi anyagban nem fedezhetünk fel olyan jelentős eltérést, mint a XX. század elejiben. A rövid és hosszú formák közötti választásra tehát a funkció jellege az időben középen elhelyezkedő szinkrón metszetben volt a legnagyobb hatással.

A határozott ragozást tekintve a kérésfélék és a parancsfélék csoportjának összevetése szintén a XX. század eleji funkciómegoszlást jelzi a legerősebbnek. A kötő-

módi használat már a minorita iskoladrámákban is kedvezett a hosszú alakoknak, a XX. század elején még inkább, a század végére azonban ez a ritkább funkció idomult gyakoribb társaihoz, azaz a hosszú alak kivételessé vált benne.

4. A XX. század eleji drámapusz vizsgálata és a diakrón összevetések után megkísérelhetek választ adni a bevezetőben feltett kérdésekre.

Az ikés igék körében megfigyelhető fordulat minden bizonnyal a XIX. században ment végbe. Hogy annak melyik szakaszában, az felderítésre vár. Valószínűleg nem a végsőben, hiszen a XX. század elején már kétségtelen a rövid alakok fölénye.

A hosszabb formáknak az iktelen igék közötti terjedése a XX. század kezdete előtt és után is erőteljes volt. Egyrészt párhuzamosan zajlott tehát az ikések körében észlelhető ellentétes folyamattal, másrészt a mérleg nyelvének ottani átbillenése után sem maradt abba.

A határozott ragozásban jelentékeny arányeltolódás a XX. század előtt történt, az idő múltával a tendencia gyengült.

Mostani vizsgálatom a diakrón képet azzal is kiegészítette, hogy az idő függvényében a funkciók változó súlyú szerepet játszottak a rövid és hosszú formák közötti választásban: a három korszak közül a XX. század elején volt a legnagyobb a jelentőségük.

A kérdéskör további kutatásában az újmagyar korra nézve az ikéseket érintő fordulat idejének pontosabb meghatározása látszik a legfontosabb feladatnak. Elméleti szempontból is érdekes lehetne annak a körülménye, miért kedvezett sokáig a kötőmódi használat a határozott ragozásban a hosszú formáknak, és hogy az általános ragozásban miért nem tapasztalható ez. Ami pedig a minorita drámák koránál előbbi eseményeket illeti, leginkább az vár tisztázásra, hogy a középmagyar perióduson belül mikortájt kerülhettek többségbe a határozott ragozásban a rövidebb felszólító alakok.

A SZÖVEGMINTA FORRÁSAI

- Barta = Barta Lajos 1916: *Szerelem*. Színmű négy felvonásban, in *Szerelem és más színművek*, h. n., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955, 39–120.
- Bródy = Bródy Sándor 1907–1908: *A tanítónő*. Falusi életkép három felvonásban, in *A magyar dráma gyöngyszemei 6: Bródy Sándor válogatott drámái*. Sorozatszerk. és vál.: Kerényi Ferenc, Budapest, Unikornis Kiadó, 1996, 127–89.
- Gárdonyi = Gárdonyi Géza 1901: *A bor*. Falusi történet három felvonásban, in *Gárdonyi Géza munkái*, hatodik kiadás, Budapest, Dante-kiadás, é. n., 116 lap.
- Herczeg = Herczeg Ferenc 1901: *Ocskay brigadéros*. Történelmi színmű négy felvonásban, in *Herczeg Ferenc munkái XXIV*. Gyűjteményes [!] díszkiadás. Budapest, [a] Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T. kiadása, 1925, 108 lap.
- Lengyel = Lengyel Menyhért 1909: *Taifun*. Dráma négy felvonásban, in *Taifun* [dráma-kötet], Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984, 87–177.
- Molnár = Molnár Ferenc 1909: *Liliom*. Egy csirkefogó élete és halála. Külvárosi legenda hét képben, in *Színművek*. Vál. és sajtó alá rend.: Benedek Mihály, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989, 169–243.

Móricz = Móricz Zsigmond 1909: Sári bíró. Vígjáték három felvonásban, in *Színművek 1909–1913. Móricz Zsigmond összegyűjtött művei*, h. n., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956, 5–113.

Szomoró = Szomoró Dezső 1912: *Györgyike* [,] *drága gyermek*. Színmű három felvonásban, Budapest, [a] Nyugat Kiadása, 157 lap.

HIVATKOZÁSOK

E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 184–238.

Horváth László 1998: Rövidebb és hosszabb felszólító alakok mai drámákban, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, 81–5.

Horváth László 2001: A felszólító módú igealakok kettősségének történetéhez, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II: Magyar és finnugor alaktan*, Szeged, SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 55–65.

Kugler Nóra 2000: Az igeragozás, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 104–26.

SZEMPONTOK ÉS ESZKÖZÖK A NYELVJÁRÁSKÖZI FOLYAMATOK TÖRTÉNETI NYELVFÖLDRAJZI LEÍRÁSÁHOZ¹

JUHÁSZ DEZSŐ

...nem elégedhetünk meg a nyelvföldrajzi munka során a nyelvjárási góccok, és az izoglossza-kötegekből adódó nyelvjárási határok megállapításával, hanem minden oldalú vizsgálat tárgyává kell tennünk az egyes nyelvjárások közötti kontaktusokat, legyenek azok akár diakronikus, akár szinkronikus jellegűek.” (Hutterer 1963: 155)

1. Tisztelt hallgatóság! A nyelvföldrajzot – ha jelzőket keresnénk rövid bemutatására – többek között vizuális tudománynak is nevezhetnénk, mivel művelésében a „meglátni és megláttatni” mozzanata konkrét értelemben is kulcsszerepet játszik. Amikor erre a konferenciára jelentkeztem, úgy terveztem, hogy a nyelvjárásközi folyamatok nyelvtörténeti jelentőségéről mondom el gondolataimat, és ehhez igazítottam eredeti címválasztásomat is. (Eredeti címem: „A nyelvjárásközi folyamatok mint a nyelvi változások tényezői”.) Hogy időközben módosítottam ezen, annak alapján véve két oka van. Az egyik az, hogy a nyelvjárások között zajló folyamatoknak olyan szerteágazó nyelvtörténeti problematikája van, hogy még vázlatos ismertetésük sem férne bele egy konferencia-előadás szűk kereteibe. A második ok az, hogy beláttam: egyelőre nincs kellőképpen kidolgozva az a fogalmi, terminológiai és prezentációs (főleg kartográfiai) eszköztár, amellyel a kiszemelt és átgondolt nyelvföldrajzi jelenségeket, folyamatokat korrektil, differenciáltan bemutatathatnám és értelmezhetném. Úgy döntöttem tehát, hogy a rendelkezésemre álló időt és alkalmat ezek egy részének bevezetésére, értelmezésére és jelentőségük rövid megvilágítására szánom. Gondolataimmal, javaslataimmal főleg a történeti nyelvföldrajz elméleti és módszertani továbbfejlesztéséhez kívánok hozzájárulni.

2. A nyelvföldrajzot, illetve geolingvisztikát – mint a Magyar dialektológia című könyv megfelelő fejezetében írtam (Juhász 2001: 92) – leginkább térnyelvészetként értelmezhetjük, amelynek lehet nyelvközi (interlingvális) és nyelvjárásközi (interdialektális) vonulata. Mindkét vonulat foglalkozhat szinkrón és diakrón nyelvi kérdésekkel, sőt vizsgálataiba bevonhat nyelven kívüli tényezőket – például a néprajz vagy a településtörténet tudományára támaszkodva. Mint ismeretes, a nyelvföldrajz kiterjeszhető a szociolingvisztika irányába is: a nyelvi jelenségek térbeli megoszlásának ábrázolása kiegészülhet a kutatópotok nyelvhasználatának szociolingvisztikai (pl. életkorbeli, foglalkozásbeli stb.) rétegzettség szerinti bemutatásával (l. Kiss 1999, további irodalommal). Azaz egy komplex leírás akár háromdimenziós is lehet a térbeliség, időbeliség és a humán tényezők együttes vizsgálatával (vö. Juhász 2001: 92, 2002: 149–53).

E komplexitás lehetőségének és jelentőségének messzemenő elismerése mellett a fenti fő szempontokat célszerű néhány aktuális korlátozásnak alávetni:

¹ A tanulmány megírását az OTKA T 049158 számú pályázata támogatta. – Köszönöm Kiss Jenőnek a tanulmány végső változatának kialakításához nyújtott segítségét.

1. Fogalmi és terminológiai rendszeremet elsősorban nem a nyelvközi, hanem a nyelvjárásközi folyamatok leírásához rendelem hozzá, azaz főleg a nyelvjárásföldrajz szolgálatába kívánom állítani.

2. Mivel leendő elemzéseim fő iránya a történeti nyelvöldrajz felé mutat, vagyis a térbeliség és időbeliség szerves összefüggésére épül, csak érintőlegesen foglalkozom a humán dimenzió tényezőivel. Az elvi döntést egy gyakorlati kényszer is megerősítette: a nyelvöldrajzi vizsgálatok nyersanyagát szolgáltató nyelvatlaszok szinte kivétel nélkül a kutatópontok nyelvjárási alaprétéget tárják fel, szociolingvisztikai szempontú rétegvizsgálatokra nem vállalkoznak. Ez azt jelenti, hogy a nyelvatlaszokból levont következtetések nem tekinthetők ugyan szociológiailag tagoltak, de a vidéki lakosság többségét alkotó hagyományörző népesség nyelviségét (a gyűjtés időszakában) nagy vonalakban jól reprezentálják, és a nyelvtörténeti szempontból kiemelt fontosságú archaizmusokat is megkülönböztetett figyelemben részesítik.

3. Fogalmak, terminusok. – Az a nyelvész, aki kutató- és oktatómunkája során több száz vagy több ezer nyelvjárási jelenségtérképet tanulmányoz át, egy idő után megszerzi annak a képességét is, hogy a konkrét nyelvi anyagtól elvonatkoztatva általánosabb konstellációkat és folyamatokat lásson meg, és ezekből további következtetéseket vonjon le. Számomra a sajátos érdeklődésemből adódó folyamatos tájékozódáson és az egyetemi oktatásban már régebb óta tartott nyelvöldrajzi szakszemináriumokon túl *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (Murádin–Juhász szerk. 1995–2004) 11 kötetének szerkesztési és korrigálási munkálatai adták ezt a tapasztalati hátteret. A meglátástól a megláttatásig azonban néha röggös út vezet. Legutóbb a *Magyar dialektológia* c. könyv nyelvöldrajzi fejezeteinek írásakor szembesültem azzal a helyzettel – ami egyébként nemcsak magyar vonatkozásban jellemző –, hogy a források (vagyis az atlaszok) bő és folyamatosan bővülő köre mellett nemcsak a nyelvöldrajzi elemzés módszertana fejletlen, hanem sokszor még a legalapvetőbb terminusaink is hiányoznak a térbeli jelenségek és folyamatok megnevezésére, nem beszélve ezek vizuális megjelenítéséről. A továbblépés érdekében tehát ilyen jellegű alapvetésre is szükségünk van. Várható azonban, hogy ez a terminológia és apparátus csak a térképek rendszeres és módszeres, folyamatos és nagyobb arányú analízise közepette bontakozik majd ki és fejlődik tovább. Az egészséges fejlődéshez persze eszmecserékre és vitákra is szükség lesz.

A terminusalkotás vagy -adaptálás során több szempontot célszerű szem előtt tartani. Törekedni kell például arra, hogy a dialektológia, nyelvtörténet és általános nyelvészet minél több bevett kifejezését hasznosítsuk, az újonnan formáltakat pedig a létezőkhöz tudjuk illeszteni, illetve hogy az egész terminológiai és fogalmi készlet minél koherensebb rendszert alkosson. Az új terminusok vagy azok mintái származhatnak akár más tudományokból vagy a mindennapi szókincsből is, ha elég képszerűek és elég célszerűek, hiszen – amint említettem – a vizualitásnak ez esetben nagy jelentősége van. Egy magyar szakszó lehet a már nemzetközi téren (vagy valamely tekintélyesebb, élenjáró nemzeti tudományban) meghonosodott terminus fordítása, adaptálása. Hasznos továbbá, ha a magyar terminus jól fordítható világnyelvre, vagy létezik nemzetközi szinonimája. – Lássunk tehát néhány fogalmat és terminust a teljesség igénye nélkül!

A) Ha a nyelvöldrajzot, illetve a geolingvisztikát a korábbiakban *térnyelvészet*-ként értelmeztük, joggal vezethetjük be a *nyelvöldrajzi tér* fogalmát és terminusát. A nyelvöldrajzi tér az a nyelvi, illetve nyelvjárási térség, ahol a vizsgálatra kiválasztott

nyelvi folyamatok zajlanak, illetőleg tágabban: az a térség, ahol a folyamatok szempontjából releváns tényezők jelen vannak (a folyamatok keretét adják). A nyelvközi vizsgálatoktól most eltekintve a következő nyelvföldrajzi terekkel számolhatunk:

a) *Régiók fölötti (nyelvterületi) tér*: az egész nyelvterület; magyar dialektológiai vonatkozásban a tíz nyelvjárási régió együttese. Az egész nyelvterületet átfogó történeti nyelvföldrajzi vizsgálatokra főleg a nagy ívű, több korszakot átfogó elemzések során van szükség.

b) *Régióközi (interregionális) tér*: a két vagy több nyelvjárási régiót érintő mozgások kerete. Ilyen lehet például a Közép-Dunántúl nyelvjárási kapcsolatainak vizsgálata a Nyugat- és Dél-Dunántúllal, vagy a moldvai régió mezőségi és székely gyökereinek nyelvjárási alapú feltárása. (Ugyanakkor a székely nyelvjárásoknak a középkorig visszanyúló nyelv- és településtörténeti kapcsolatrendszerét már célszerű a teljes nyelvterületi tér keretébe illeszteni.)

c) *Régióbeli (regionális) tér*: az egy nyelvjárási régió belül zajló nyelvi események tere, illetőleg állapotok kerete.

B) A nyelvész a kijelölt nyelvföldrajzi tér jelenségeit, jelenségegyütteseit sajátos szempontok szerint ábrázolja, annak érdekében, hogy azok az elemzés számára minél megfoghatóbbak legyenek. (A klasszikussá vált térképi ábrázolástechnikák jó összefoglalását adja Deme 1956, különösen 13–74, az újabbakat is bemutatja pl. a DialHb. 667–87.) Az elemzés egyik kiindulópontja ugyanis az a munkahipotézis, hogy a jelenségek térbeli megoszlása is strukturaként fogható fel és ekként ábrázolható. A nyelvi adatok első fokú megjelenítése egy *térszerkezeti leírás*, amelynek fő célja szinkrón *térbeli állapotsémák*, más szóval *konfigurációk* megrajzolása. A szinkrón nyelvföldrajzot a történeti nyelvföldrajzzal összekötő legszorosabb kötelék pedig az a többszörösen bizonyított tény, hogy a térbeli állapotrajzból kiindulva – rendszernyelvészeti, nyelvtörténeti, továbbá extralingvisztikai ismeretekre is támaszkodva – tér- és időbeli folyamatokra lehet következtetni. Azaz a leírás második lépcsőjében a (nyelvi anyagú) térszerkezeti ábrázolást *térdinamikai ábrázolássá* lehet alakítani, így a térbeli állapotsémákból *térbeli folyamatsémák* lesznek. A térben egymás mellé illeszkedő jelenségek és részrendszerek pedig az időbeli fejlődés egy-egy láncszemét alkotják (vö. pl. Benkő 1967: 29; DialHb. 485–498). A *diatopikus fokozatok* így a *diakronikus változások* lépéseit képezik le mintegy a nyelvföldrajzi tér képernyőjére vetítve. Jan Goossens (1966) a területiség és időbeliség sfkján összefüggő, egymásba átfejlődő (rész)rendszereket *diaszisztémáknak* nevezte el. A nyelvtörténet és különösen a nyelvjárástörténet számára tehát rendkívüli jelentősége van annak, hogy meg tudjuk-e ragadni az egyes nyelvjárási térképek egyedi vonásaiban rejtőző általánost. Tudjuk-e sematizálni, tudjuk-e elvonatban ábrázolni, és az elvonatkoztatott sajátosságokat tipizálni, rendszerezni.

C) *Vonatkozási pontok, tájékozási irányok a nyelvföldrajzi térben.* – A nyelvföldrajzi teret a kézikönyvek, tanulmányok leggyakrabban négyzetként vagy téglalapként ábrázolják, de a sematikus megjelenítés során elképzelhető kör, ellipszis vagy tetszőleges sokszög is, illetve a nyelvterület, régió határát követő szabálytalan keret. A nyelvföldrajzi tér alapszerkezetét, hálózatát a felhasznált atlaszok kutatópontjai jelölik ki. Minél sűrűbb a kutatópont-hálózat, annál nagyobb biztonsággal lehet állapot- és folyamatsémákat rajzolni. Ezek értelmezésekor azonban tanácsos figyelembe venni a térbeli mozgást befolyásoló jelentősebb nyelven kívüli tényezőket, mint például lakatlan vagy idegen nyelvű területek, magasabb hegységek,

nagyobb folyók, völgyek, országhatárok, igazgatási határok, főbb közlekedési útvonalak, nagyvárosok stb.

A nyelvöldrajzi tér szerkezete tehát többnyire nem kiegyensúlyozott, nem homogén, benne a nyelvi jelenségek terjedése általában változó ütemű és intenzitású, több vonatkozásban korlátozott. Mégis hasznos, ha itt is bevezetjük, illetve megerősítjük a *centrum* és *periféria* fogalmát. (Cser 2000: 95 a fogalompárt *magterület – peremterület* szavakkal magyaráítja.) Ennek kettős célja van: 1. a térbeli tájékoztatás segítése, 2. annak tudatosítása és felhasználása, hogy máshogy és részben más folyamatok zajlanak a centrumban, mint a perifériákon. A nyelvterületi hatókörű vizsgálatok során a fogalompár használatának már vannak hagyományai, és mind a Kárpát-medence mint földrajzi egység, mind a történelmi Magyarország mint ehhez illeszkedő történeti-politikai képződmény jó keretet adnak az alkalmazásához. Kedvező továbbá az, hogy az ország fővárosa is többé-kevésbé centrális helyzetűnek tekinthető, megkönnyíti egy általánosabb magyar nyelvöldrajzi centrum kijelölését. Perifériáknak tekinthetjük azokat a területeket, amelyek nagyobb szakaszon idegen nyelvű vidékekkel érintkeznek, illetve távol esnek a nyelvterületi/nyelvöldrajzi központtól. – A régióbeli és régióközi nyelvöldrajzi terek centrumainak kijelölése egyedi elbírálást kíván, de alkalmi megoldásként, a tájékozódás segítésére megállapítható egyfajta földrajzi-geometriai középpont is.

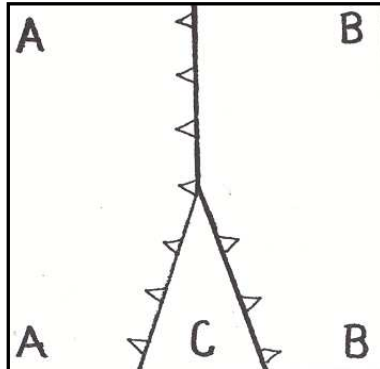
A fentiekől eltérően szükség lehet a vizsgált nyelvi jelenségek központjának, térbeli *súlypontjának* a megállapítására is. Egyszerűbb esetben ez egy izoglosszákkal bekerített vagy elhatárolt terület középpontja; erősségi fokozatokkal tagolt zónában pedig az számítható központi területnek, ahol az adott jelenség legnagyobb arányban van képviselve. Nyelvöldrajzi értelemben ez utóbbit nevezhetjük *jelenséggóc*nak. A nyelvöldrajzi térben lehetnek többgócú jelenségek is.

D) A nyelvi jelenségek térbeli elkülönülését, elhatárolódását gyakran jelöljük elválasztó vonalakkal, közismert néven izoglosszákkal. A minőségi különbségként értékelhető, illetőleg a jelenség pusztá meglétét jelző határvonal tekinthető *külső izoglosszá*nak, a jelenség erősségi fokozatait elkülönítő vonalak *belső izoglosszá*knak. Az izoglosszák közti terület és a fokozatiság különböző nyomdatechnikai, vizuális eljárásokkal (pl. sátrózás, színek) emelhető ki.

E) A nyelvöldrajzi térben megfigyelhető nyelvi-nyelvjárási tagoltság még zajló vagy már lezárult változások, folyamatok eredménye. E folyamatok között kiemelt jelentősége van a *terjedés*nek és *visszaszorulás*nak, illetve ezek kölcsönhatásának. Ha két jelenség kölcsönhatását figyeljük, akkor a kettő közül az egyik többnyire terjedésben, *offenzív*ában, a másik visszaszorulásban, *defenzív*ában van. Ritkábban azonban az is megfigyelhető, hogy a tér egy részében az **A**, másik részében a **B** jelenség hatol a másik területére. (A terjedés területét Kurt Wagner [1954] *expanzív* vagy *aktív*, a visszaszorulását *receptív* vagy *passzív* terminusokkal jelölte.) Egy leírt terjedés útvonala és menetrendje – ha a folyamat megfordul – sok tekintetben hasonlít a visszaszorulás útvonalához és menetrendjéhez.

Ha a nyelvöldrajzi térben kettőnél több (pl. **A**, **B**, **C**) jelenség kölcsönhatását és mozgását írjuk le, ezek egyre bonyolultabb és diakrón tekintetben csak részben rekonstruálható folyamatsémákkal ábrázolhatók. Például a térben **B** jelenség visszaszorítja **A**-t, **C** pedig **A**-t és **B**-t. (A kölcsönhatások irányának számos kombinációja lehet.)

Ábrázolva:

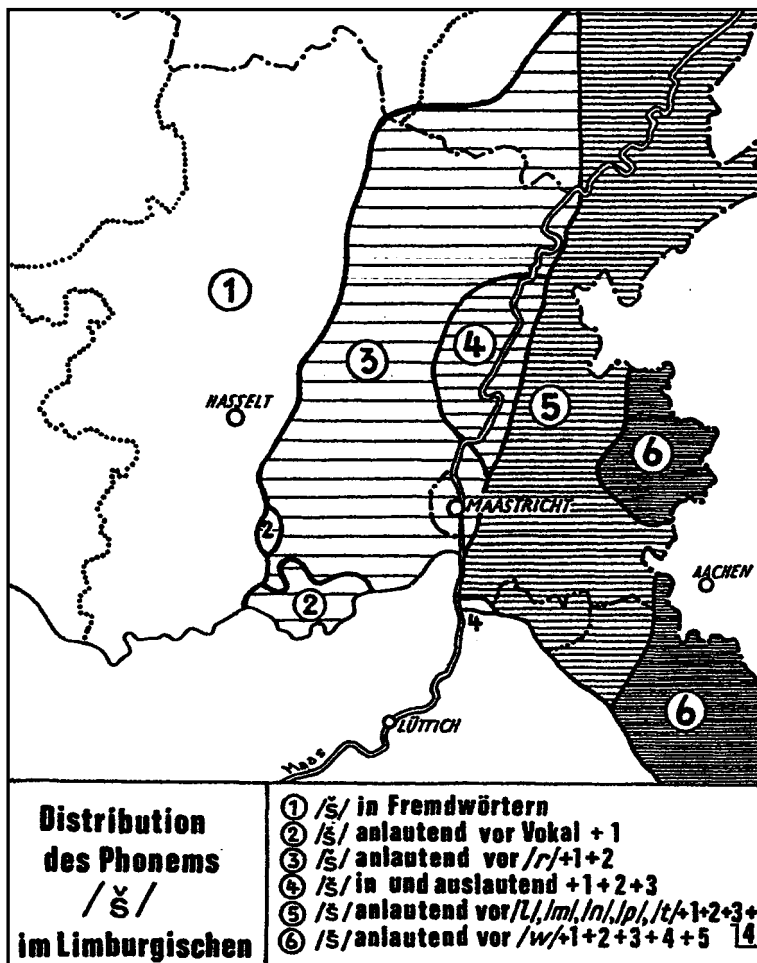
1. ábra

Egy háromtényezős nyelvföldrajzi képlet sémája

F) A térdinamikai folyamatok leírásához szükségünk lehet még a következő fogalmakra és terminusokra:

a) A terjedő és visszaszoruló jelenség határvonalát, illetőleg az offenzív jelenség külső izoglosszáját nevezhetjük *frontvonal*nak, azt a sávot pedig, ahol – bár különböző arányban – a terjedő és visszaszoruló jelenségek együttesen jelen vannak, mintegy „harcban állnak”, *ütközőzóna*nak. A frontvonal mozgási irányát kis csúcsokkal, más szóval *fogakkal* jelölhetjük.

b) A terjedés lehet *egy hullámú* vagy *több hullámú*. Több hullámú terjedés esetén az egymást követő hullámok statisztikailag és/vagy nyelvrendszertanilag értékelhető erősségi fokozatokat jelentenek, illetőleg ilyen jellemzőkkel bíró állapotrajzokból vezethetők le. A fokozatok és hullámok elkülönítése sokszor nem egyszerű, főleg a széles szóródási sávot mutató jelenségeknél, jelenségegyütteseknél (l. mégis pl. Vierecknek [1997] az angliai szemléltető térképein alkalmazott dialektometriai célú fokozatábrázolásokat). Az erősségi fokozatokat bemutató állapotsémák több – olykor nagy számú – térképlap adatait egyesítő *összesítő térképekből* állíthatók elő, amelyek szükség szerint nemcsak mennyiségi (egyre több morfémában és lexémában képviselt), hanem minőségi (pl. egyre több pozícióban megjelenő) különbségeket tüntetnek fel. Ilyen lehet pl. a magyar *ö-zés*, *a-zás* vagy a német nyelvjárási /š/ rendszertani, illetve térbeli-időbeli előrehaladásának szemléltetése (utóbbira lásd Gossens [1969] térképét a 2. ábrán).

2. ábra

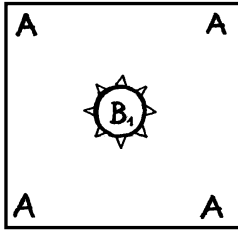
Az /š/ fonéma fonotaktikai megoszlásának térbeli fokozatai a limburgi (Maas vidéki) nyelvjárásokban (Goossens 1969: 127; vö. még Löffler 1990: 154)

c) Az állapot- és folyamatsémák mintegy *felülnézet*ből mutatják a térbeli tagoltságot és a rekonstruált mozgást. A többhullámú terjedések bemutatását és értelmezését jól segítik a *keresztmetszeti* ábrák is, amelyek a hullámokban jelen levő változatokat *rétegekként* vagy *lépcsőkként* ábrázolják, illetőleg ennek megfelelő sajátos táblázatba rendezik. Hasonló megfeleltetésre lásd pl. Bynon (1997: 164–5) táblázatát Wenker térképi sémájához illesztve. (Wenkernek az ófelnémet mássalhangzó-eltolódást ábrázoló térképe és annak a lépcsőzetes terjedést illusztráló sémája a dialektológiai és nyelvtörténeti kézikönyvek, tankönyvek leggyakoribb kartográfiai ábrái közé tartozik.) Magyar példán egy három szótagú, zárt *ë*-ket tartalmazó szó *ö*-zési fokozatain keresztül szemléltetjük a felülnézeti és keresztmetszeti sémákat (lásd 3. ábra).

3. ábra

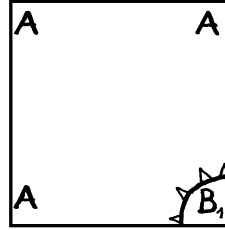
Felülnézeti és keresztmetszeti sémák

Felülnézeti ábrák

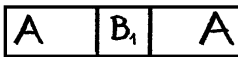
A = kérésztés
B₁ = kérésztös

3.1. Centrális terjedés (C → P) egy hullámban

3.2. Periferiális terjedés (P → C) egy hullámban

Keresztmetszeti ábrák

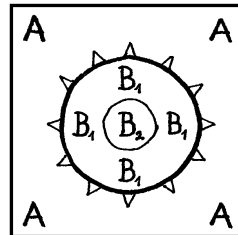

3.3. A 3.1. ábra keresztmetszeti képe

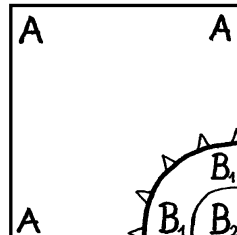
3.4. A 3.2. ábra keresztmetszeti képe

Felülnézeti ábrák

A = ö/ö/ë
B₁ = ë/ë/ö
B₂ = ë/ö/ö
B₂ = kérésztös

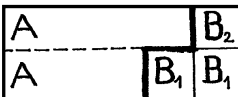
3.5. Centrális terjedés (C → P) két hullámban

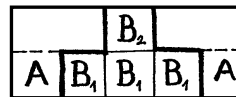
első hullám
második hullám

3.6. Periferiális terjedés (P → C) két hullámban

Keresztmetszeti ábrák

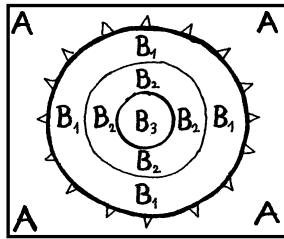

3.7. A 3.5. ábra keresztmetszeti képe

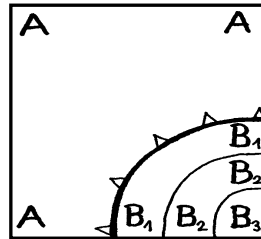
3.8. A 3.6. ábra keresztmetszeti képe

Felülnézeti ábrák

A = \ddot{o}/\ddot{e}
 B₁ = \ddot{e}/\ddot{o}
 B₂ = \ddot{o}/\ddot{o}
 B₃ = \ddot{o}/\ddot{o}
 B₃ = körösztös

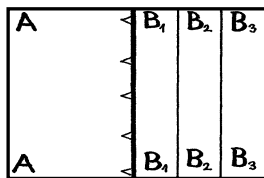
3.9. Centrális terjedés (C → P) három hullámban

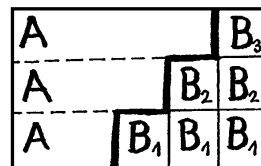
első hullám
 második hullám
 harmadik hullám

3.10. Perifériális terjedés (P → C) három hullámban

Keresztmetszeti ábrák

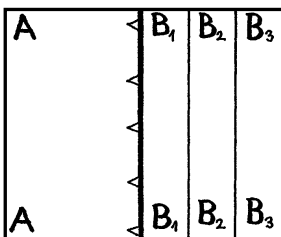
3.11. A 3.9. ábra keresztmetszeti képe

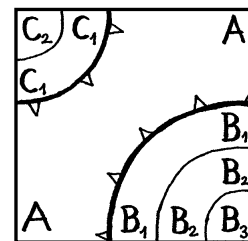
harmadik réteg
 második réteg
 első réteg

3.12. A 3.10. ábra keresztmetszeti képe

Felülnézeti ábrák

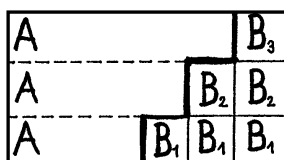

3.13. Több hullámú C → P terjedés egyenes frontvonalal

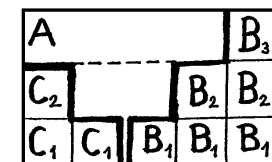

3.14. Többhullámú három tényezős P → C terjedés, ívelt frontvonalakkal

Keresztmetszeti ábrák

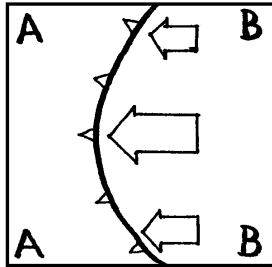

3.15. A 3.13. ábra keresztmetszeti képe

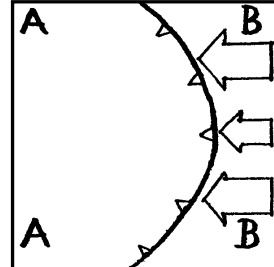
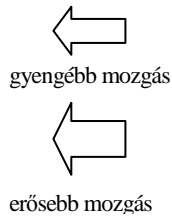

3.16. A 3.14. ábra keresztmetszeti képe

d) A frontvonal alakja is alkalmas lehet óvatos következtetések levonására. Az *egyenes vonalú* front vagy frontszakasz (vö. pl. DialHb. 490) térdinamikailag egyenletes mozgásra vagy kiegyenlített nyelvföldrajzi erőviszonyokra utal, az *ívelt vonalú* mögött általában különböző ütemű terjedés húzódik meg. A *domború ívű* frontvonalnak a közepén, a *homorú ívű*nek a szélein erősebb a mozgás:

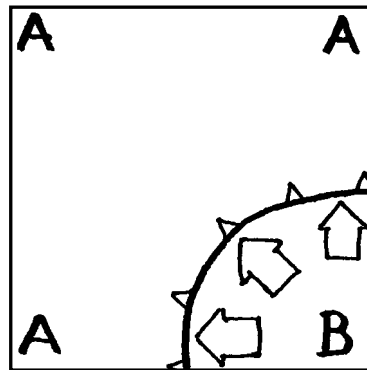

4.1. Frontális terjedés domború ívvel

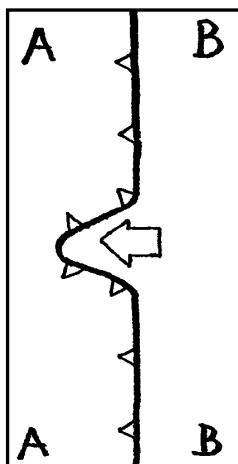
4.2. Frontális terjedés homorú ívvel

A domború ívű frontvonal ritkábban azonos ütemű terjedésre is utalhat, például ha a jelenség a perifériáról indul el (lásd 4.3. ábra):

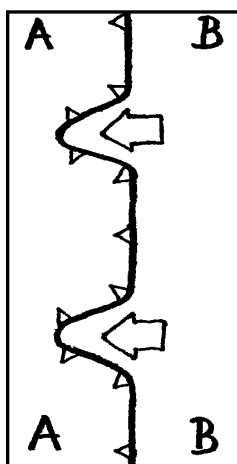

4.3. Periferiális terjedés (domború ívvel)

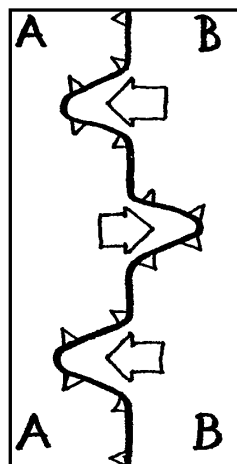
e) A frontvonalnak azt a szakaszát, ahol látványosabb előrehatolás figyelhető meg, *ékek* nevezhetjük. (Az ék többnyire csúcsos, de lehet tompább végű is.) Egy frontvonalon akár több ék is kialakulhat, sőt a defenzívában levő tömbnek is lehetnek aktívabb pontjai, ahol mintegy ellenhatásként visszaszorulás figyelhető meg (lásd 5.1.–5.3. ábra):

5.1. Frontális terjedés ékkel

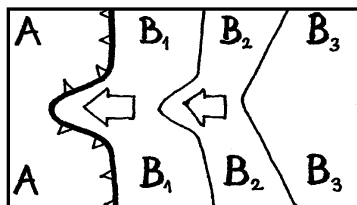

5.2. Frontális terjedés két ékkel

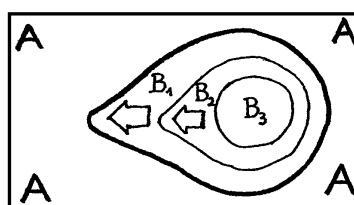

5.3. Frontális terjedés ellenirányú ékekkel

Az ékek gyakran főbb közlekedési útvonalak (pl. völgyek, folyók stb.) mentén alakulnak ki. A defenzív területen létrejött öblözetet a német dialektológia (vö. pl. Goossens 1977: 78; Gluth–Lompa–Smolka 1982: 1: 492; Löffler³ 1990: 151) metaforikusan *tölcsernek*, *tölcserformának* nevezi. Ékek a terjedési hullámok belső izoglosszáin – akár egymáshoz kapcsolódva is – kialakulhatnak, sőt a koncentrikus terjedés vonalai szintén alkalmasak efféle módosulásokra (lásd 5.4., 5.5. ábra). A több éket tartalmazó alakzatok gyakran amőbára vagy csillagra emlékeztetnek.

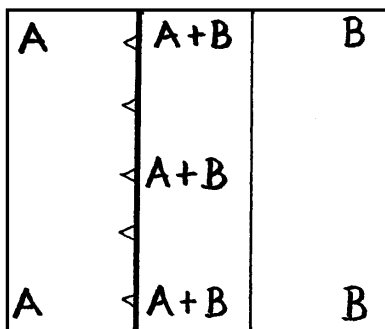

5.4. Frontális terjedés több hullámban, ékekkel

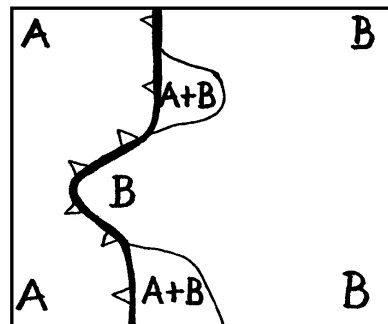

5.5. Koncentrikus terjedéstöbb hullámban, ékekkel

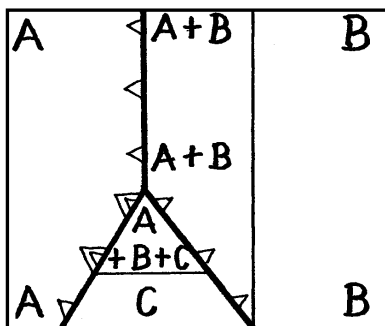
f) Az ütközőzónák is tipizálhatók alakjuk, tartalmuk, belső szerkezetük stb. alapján. Ezek szerint az ütközőzóna lehet *folyamatos* vagy *szakaszos*, illetőleg *két*, *három* vagy *több tényező*s. A tényezők itt a megoszlásban, szembenállásban levő nyelvi jelenségek. A szembenállás tartalma – ahogy ezt korábban is említettük – lehet *minőségi* vagy *mennyiségi* (fokozati) jellegű, illetve mindkettő, sőt új jelenségek a már jelen levők *kontaminációjából*, vegyüléséből is létrejöhetnek, azaz $A + B \rightarrow AB$ (lásd 6. ábra). Cser András (2000: 95) Chambers és Trudgill (1980) alapján a kontaminálódott formákat (ill. az ilyeneket mutató zónákat) *elegyes*, a mindkét változatot őrzőket *kevert* jellegűeknek nevezi.

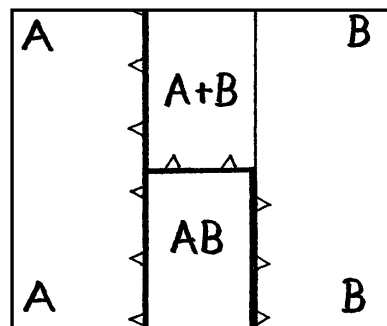
6.1. Frontális terjedés két tényezővel, folyamatos ütközőzónával

6.2. Frontális terjedés két tényezővel, szakaszos ütközőzónával

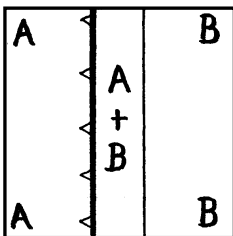

6.3. Frontális terjedés három tényezővel, folyamatos ütközőzónával

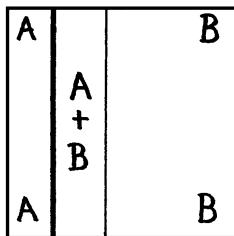

6.4. Frontális terjedés két eredeti (A+B) és egy kontaminációs (AB) tényezővel

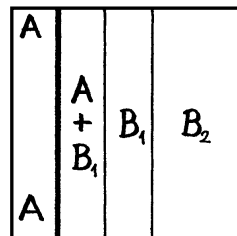
g) A terjedési folyamatok végkifejletei gyakran vezetnek egységes tömbök, blokkok széteséséhez és/vagy marginalizálódásához. Néhány példájukat a 7. ábra folyamatsémáival illusztráljuk (vö. DialHb. 490; Cser 2000: 110):

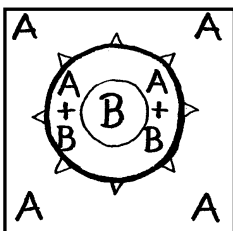
7.1. Kezdeti szakasz:
frontális terjedés
két tényezővel (vö. 6.1.)

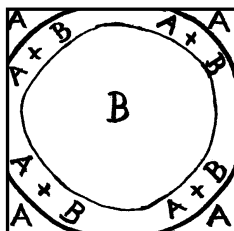
7.2. Végző szakasz:
marginalizálódott sáv (A)
frontális terjedés után

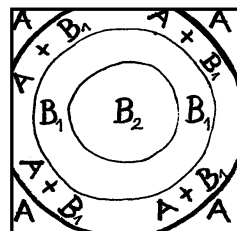
7.3. A 7.2. eset több hullámú
terjedés után

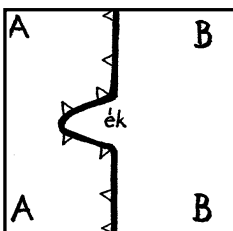
7.4. Kezdeti szakasz:
centrális terjedés
két tényezővel

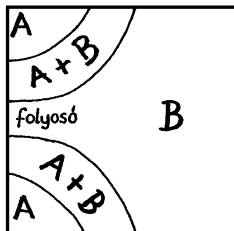
7.5. Végző szakasz:
szétesett tömb margina-
lizálódott darabjai
centrális terjedés után

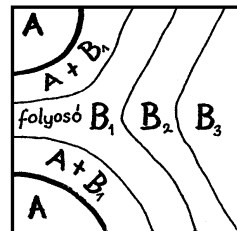
7.6. A 7.5. eset több hullámú
terjedés után

7.7. Kezdeti szakasz:
frontális terjedés
két tényezővel és ékkel

7.8. Végző szakasz:
szétesett tömb margina-
lizálódott darabjai folyosóval,
frontális terjedés után

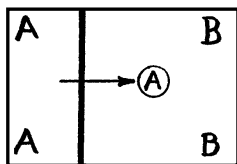

7.9. A 7.8. eset több hullámú
terjedés után

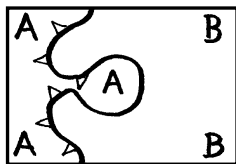
Egy előrehatoló ék tehát egészen a nyelvföldrajzi tér széléig juthat, kettéválasztva egy tömb eredendően összetartozó részeit, először egy szűkebb *folyosó*t, később esetleg szélesebb újító (neologikus) sávot hozva létre. (A folyosót a német dialektológia *Schlauch*nak, azaz *tömlő*nek nevezte el, vö. Löffler 1990: 152; DialHb. 493.)

h) A más nyelvű népesség tömbjébe kerülő szórványt *nyelvsziget*nek, a más nyelvjáróterületen keletkezőt pedig *nyelvjárássziget*nek nevezzük. A nyelvjárásszige-

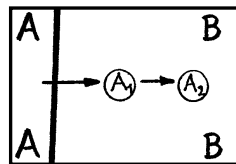
tek terminológiájának és ábrázolásának csak a legfontosabb megoldásaira utalunk. A szigetek alapvetően *migrációval* vagy *lefűződéssel* keletkeznek (8.1., 8.2. ábra). Az *elsődleges* szigetek *másodlagosakat* is létrehozhatnak (8.3. ábra), főleg ismét migrációval vagy egyéb kapcsolattartási alapon (lásd pl. a vallási, nyelvi motivációjú exogámia eseteit). Ábrázolásukat lásd többek között DialHb. 492.

8.1. Migrációs sziget

8.2. Lefűződéses sziget

8.3. Elsődleges és
másodlagos sziget

4. Záró gondolatok. – Merre tovább? Ahogy gondolatsorom elején is jeleztem: az a jó, ha az elmélet és gyakorlat egymást segítve halad előre. Vagyis az itt felvázolt sémákat a jövőben egyre több konkrét elemzéssel kell pontosítani, beleértve újabb típusok felvételét is. KI kell térni továbbá az efféle elemzések korlátaira, buktatóira is. Az anyag zöme az előnyelvi atlaszokban várja a feldolgozást, de hasznos lenne, ha a nyelvemlékek adatai is minél sokoldalúbb dimenzionális elemzésben részesülnének. Erősíteni kell továbbá a nyelvészetten kívülre vezető szálakat, mindenekelőtt a településtörténet és a néprajz irányába. Meg kellene vizsgálni például, hogy a *Magyar néprajzi atlasz* anyagának értelmezésében milyen módon alkalmazhatók a nyelvföldrajz újabb módszerei, illetőleg a néprajztudomány által a nyelvföldrajzi térre levont következtetések hogyan illeszthetők a történeti okfejtésekbe. – Az új számítógépes technikák is segíthetik a jelenségek térbeli megoszlásának minél nagyobb anyagon való szemléltetését, sőt eddig nem látott perspektívák nyílhatnak a folyamatok térbeli modellálására videoanimációs eljárásokkal.

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1967: A nyelvföldrajz történeti tanulságai, *MTA I. Osztályának Közleményei* **24**, 29–48.
- Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, Budapest, Osiris.
- Chambers, Jack – Peter Trudgill 1980: *Dialectology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Cser András 2000: *A történeti nyelvészet alapvonalai*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Deme László 1956: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*, Budapest, Akadémiai.
- DialHb. = Besch, Werner et alii (Hrsg.) 1982–1983: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*, Erster Halbband 1982. Zweiter Halbband 1983. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Gluth, Klaus – Marion Lompa – Hans-Henning Smolka 1982: Verfahren dialektologischer Karteninterpretation und ihre Reichweite, in *DialHb.* **1**, 485–500.

- Goossens, Jan 1969: *Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- Goossens, Jan 1977: *Deutsche Dialektologie*, Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Hutterer Miklós 1963: Nyelvföldrajz és dialektológia, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **1**, 143–59.
- Juhász Dezső 2001: A nyelvföldrajz, in Kiss Jenő szerk. 2001: 92–110.
- Juhász Dezső 2002: A dialektológia hármaskérdése és a nyelvföldrajz, in Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttman Miklós szerk. 2002: 149–53.
- Kiss Jenő 1999: A dialektológia kettős kérdése és a nyelvföldrajz, *Magyar Nyelv* **95**, 418–25.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- Löffler, Heinrich 1990: *Probleme der Dialektologie. (Eine Einführung)*, 3. kiadás, Darmstadt.
- Murádin László–Juhász Dezső szerk. 1995–2004: A romániai magyar nyelvjárások atlasza **1–9**, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Sonderegger, Stefan 1982: Leistung und Aufgabe der Dialektologie im Rahmen der Sprachgeschichtsschreibung des Deutschen, in: *DialHb.* **1**, 1526–58.
- Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttman Miklós szerk. 2002: *IV. Dialektológiai Szimpozium, Szombathely = Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Kiadványai V.*
- Viereck, Wolfgang 1985: Linguistic Atlases and Dialectometry: The Survey of English Dialects, in M. John Kirk–S. Sanderson–J. D. A. Widdowson szerk.: *Studies in Linguistic Geography. The Dialect of English in Britain and Ireland*, London, Groom Helm.
- Viereck, Wolfgang 1997: Dialectometry: some applications to English dialectal data, *Lingua Posnaniensis* **39**, 113–28 [+ függelékben térképek].
- Wagner, Kurt 1954: *Die Gliederung der deutschen Mundarten. Begriffe und Grundsätze*, Wiesbaden.

AZ ÍROTT NYELV ÉS A NYELVTANÍRÓK SZEREPE EGY STABIL VÁLTAKOZÁS FÖNNTARTÁSÁBAN

NÉMETH MIKLÓS

„A szollásban-is sok rut illetlenségek vagynak, mellyek-is ez okbol származtak, hogy senki a' szóknak tulajdon-ságikat fel nem keresi, sem azokat a' több nyelvekhez, és ezen nyelvbéli hasonló szollásokhoz, nem alkalmaztatja, hanem csak kiki a' mint tsetsemő korában szollni tanult, öreg-korában-is úgy szoll; melly miatt ez az ékes, és bölts nyelv igen meg-otrombúlt, és elparasztúlt.”

(Geleji Katona István, 1645)

Prológus

Előadásom elméleti célja, hogy a nyelvi változás és az írott nyelv kapcsolatrendszerének egy kevésbé tárgyalt vetületére hívja föl a figyelmet, gyakorlati haszna pedig talán az lehet, hogy egy több kutató által (Váradi 1990; Kontra 1998; Németh 2002) stabil váltakozásnak tekintett nyelvi jelenség több évszázadon átívelő fönnmaradását indokolni tudjuk. Az írott és beszélt nyelv, valamint a nyelvi változások kapcsolatát tárgyalván elsőként mindig az jut eszünkbe, hogy a nyelvi változás a beszédből indul, az írott nyelvi közeg pedig konzerválja a nyelvi változás előtti állapotokat. Ugyanakkor Benkő Loránd a nyelvi változások kérdéseit tárgyaló tankönyvében (1987: 237) figyelmeztet egy különleges változástípusra: az írott nyelvnek a beszélt nyelvre gyakorolt hatásáról ír abban a fejezetben, amely *Az írás szerepe a nyelv történetében* címet viseli. Az írott nyelv szerepét legfőképpen a nyelvi standardok kiformalódásában véli bemutatathatónak. Emlékeztet arra (241), hogy az írott nyelv tekintélye növekedésével párhuzamosan egyre nagyobb hatást gyakorol a beszélt nyelvre, és hogy bizonyos, időrendiségükben másodlagos mai szóbeli ejtismódok a régi írott nyelvnek köszönhetőek. Magyar nyelvtörténeti példája ennek a régi írott *Zala* földrajzi névnek a *Szala* ejtés ellenében mára már kizárólagossá vált *Zala* ejtismódja (241), vagy az általa rohamosan terjedőnek tekintett, kiejtésünkben jól észlelhető, az írásképhez közelítő jelenségek, mint például az *egyszer* szó *egyszer* ejtése a korábbiak tekintett *eccer* rovására, vagy a *kisebb* szónak írásképi szerinti ejtése. Az írott nyelvi jelölés szerinti ejtést, azaz a „szóban lévő befolyásolási irány legjellemzőbb tünetét, a betűejtést” e helyütt említi, mint olyan tényezőt, amely a szavak írásképi szerinti ejtését hozza vissza a beszéd-folyamatokban már megváltozott szóalakváltozatok rovására. Ebben a folyamatban kulcsszerepe van az írott nyelv magas társadalmi tekintélyének: ennek következtében ugyanis a beszélő azt hiszi, hogy akkor beszél szépen, ha az írott nyelvet követi szóbeli megnyilatkozásában.

Előföltevésem az, hogy talán akaratukon kívül, de hasonló úton jártak a nyelvi sztenderdizációs folyamatokban fontos szerepet játszó régi nyelvtaníróink is.

A jelenség

Az inessivusi *-ban/-ben* ragban megjelenő nyelvi váltakozást vizsgálva arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként maradhattak fönn, sőt válhattak a szóbeliségben presztízs-változáttá olyan nyelvi megoldások, amelyeket – véleményem szerint –

évszázadokon át nem használtak a beszélők a szóbeli kommunikációban, mi több: a formális szituációkat leszámítva ma sem használják. Ha sikerül bizonyítanom, hogy a tárgyalandó nyelvi változóknak mára a nyelvi sztenderd részévé lett változatai nyelvföldrajzilag számottevő kiterjedést sehol nem értek el az utóbbi néhány évszázadban, akkor ezekről nem mondhatjuk, hogy valamely nyelvjárási jelenség emelkedett be az irodalmi nyelvbe, a jelenség forrását tehát másutt kell keresnünk.

Valamilyen módon magyaráznunk kell azt a tényt is, hogy egy gyakori határozóragban mutatkozó morfológiai váltakozás a kései ómagyar kor óta fönnáll a magyar nyelvben, ugyanakkor ez a váltakozás nem vezet sehová abban az értelemben, hogy egyik változat sem képes kiszorítani a másikat a nyelvrendszerből: tehát a váltakozás nem indukál nyelvi változást. Azt, hogy a váltakozás gyökerei a kései ómagyar korba nyúlnak vissza, előadásomban nem kívánom bizonyítani, itt csak emlékeztetnék Korompay gazdag kései ómagyar kori anyagra építő munkájára (1992). A rag egyszerűsödésével kapcsolatban hasonló véleményen van (Berrár 1959: 36) is.

Azt az állításumat viszont mindenképpen indokolnom kell, hogy az inessivusi *-ban/-ben* a szóbeliségben talán több évszázadon keresztül nem létezett, hiszen ha ezt bizonyítom, valóban az írott nyelvet kell tekintenünk a nazálisos változat egyetlen éltető közegének. Másfelől az eddigi szakirodalom inkább váltakozásról, mint a szóbeliségben történt teljes kihalásról ír a *-ban/-ben* kapcsán. Lássuk tehát a rag változataira vonatkozó bizonyítékokat!

Mindig volt-e *-ban/-ben* ragváltozat a beszélt nyelvváltozatokban?

Próbáljuk meg ezek után azt rekonstruálni, mi történhetett a beszélt nyelvben az ómagyar kor lezárulta óta! Ehhez támpontként érdemes néhány nyelvi tényt figyelembe vennünk.

A kódexek írásbeliségének zavarokat tükröző három típusa arról győz meg minket, hogy a rag végi *-n* lekopása már a Jókai-kódex keletkezése idején előrehaladt bizonyos nyelvváltozatokban (a kérdésről részletesen ír Korompay 1992: 355–410).

A nyelvtanírók előtti szerzők bizonytalanságai, pl. Calepinus. A kódexek kora után, Geleji munkájának megjelenése előtt mutatja a bizonytalanságot Calepinus szótára (1585), ahol a következő túlhelyesbítéses példákat találjuk: „*in – Ben, ban (...). In manum dare – Kézben adni. In mentem venit – Eszem ben vitot. (sic!)*”

A nyelvtanírók Szathmári (1968) tanúsága szerint többségükben úgy érezték, hogy munkájukban ki kell térniük a *-ba/-be* és *-ban/-ben* használati szabályaira. Mi mást tükröz ez a rendteremtési igény, mint azt, hogy tévesnek/helytelennek tartják saját koruk nyelvhasználatát? A nyelvtanírók, közelebből Geleji Katona István szerepéről részletesen fogok szólni a későbbiekben.

A magyar nyelvjárások kutatói közül Horger (1934: 125) az elsők között írja le, hogy a népnyelvben nincsen *-ban/-ben* rag: „A *-ban, -ben* rag szinte teljesen elavult a nép nyelvében; helyette általában a *-ba, -be* ragot használják.” Hasonló kép tükröződik Kiss Jenő (2001: 358) kijelentésében, noha ő árnyaltabban fogalmaz: „Nyelvjárásainkban igen ritka a *-ba/-be* rag. Helyét a hol? kérdésre felelő *-ba/-be* tölti be” (erre az árnyaltabb megfogalmazásra a későbbiekben még visszatérünk). A magyar nyelvföldrajzi kutatások legnagyobb szintézise, a *Magyar nyelvjárások atlasza* igen meglepő és egységes képet tár elénk az inessivusi (és az illativusi) rag használatával kapcsolatban. A két rag használatának szabályait az alábbiakban foglalhatjuk össze. Az inessivusi (*-ban*) változót vizsgálják az MNyA. 1100. (*házban*) és 1110. (*kertben*) lapok, de a

-ban/-ben élő alakváltozatainak vizsgálatára alkalmas az 1131. (*hajnalban*) lap is: a három térképlapon nincsen olyan kutatópont, ahol a rag *n*-jét ejtették volna az adatközlők (bővebben l. Németh 2002). Hasonlóan homogén képet kapunk az illativusi rag alakjával kapcsolatban is. Az illativusi funkciót kutatja az 1045. (*kezébe*) és 1101. (*házba*) és 1111. (*kertbe*) térképlap. Ezeken is mindenütt *-ba/-be* ragokat találunk, és egyetlen túlhelyesbítéses *-ban/-ben* alakot sem kapunk a három térképlapon. Mit mutatnak tehát számunkra az MNyA. térképlapjai? Azt, hogy a magyar nyelvjárások között nincs különbség abban, hogy mind illativusi funkcióban, mind pedig inessivusi funkcióban kizárólag a *-ba/-be* ragot használják a beszélők, azaz az inessivusi *-ban/-ben* a nyelvjárásokban mindenütt elveszítette *n*-jét. Ez a jelenség tehát semmiféle nyelvföldrajzi megoszlást nem mutat, mint ahogyan önmagán belüli váltakozást sem (a mássalhangzó meglétét v. hiányát illetően). Ennek megfelelően nem értékelhetjük nyelvjárási jelenségeként sem, mert nem lehet a magyar nyelvterület egyik felét a másikkal szembeállítani a főnti változók különböző értékei alapján. Mivel a nyelvjárási kép ilyen egységes, és amúgy sincsen tudomásunk a szóvégi *-n* lekopásáról az utóbbi néhány évszázad nyelvjárástörténetében, ezért jogosan föltételezzük, hogy az MNyA.-ból elének táruuló kép egy a nyelvterület egészét érintő, a beszélt nyelvben közel száz százalékosan érvényesülő, igen régi tendenciát tükröz. De vajon meg tudjuk-e határozni az *-n* eltűnésének kronológiai kereteit? Ehhez a nyelvföldrajz nyújt ismét segítséget.

Eddig nem vonták be a kérdéskörbe a moldvai nyelvszigeteket, amelyek létüket annak köszönhetik, hogy hozzávetőlegesen hat évszázaddal ezelőtt Moldvába költöztek magyar anyanyelvű beszélők jelentős csoportjai Erdély és a Mezőség területéről (Kiss 2001: 317). Az ő raghasználatuk kulcsfontosságú, hiszen hosszú századokon át nem volt élő nyelvi kapcsolatrendszerük a magyar nyelvterület többi részével, neologizmusaik alapvetően az őket körülölelő román nyelvű beszélőközösség kontaktushatásának köszönhetőek. Vajon van-e adat az ő nyelvükben a *-ban/-ben* ragváltozatra? A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának eddig megjelent kötetei nem fordítanak akkora figyelmet a grammatikai változókra, mint az MNyA., de szerencsére a lexikai kötetekben is rákérdeznek két *-ban/-ben* ragos időhatározóra: *hajnalban* (564) és *délben* (565). A két térképlapon egyetlen *n*-es ragváltozatot sem találunk!¹ (Arra is emlékeztetnünk kell ugyanakkor, hogy a *-ba/-be* mellett a *-kor* ragot is használják a fenti két időhatározószóban.) Ha az időhatározószóiban eltűnt a rag *n*-je, joggal gondolhatjuk, hogy ugyanez történt a helyhatározói esetrendszerben is, tehát a hol kérdésre is *-ba/-be* a válasz. Ezt az eloszlást pedig úgy értelmezhetjük, hogy a rag *n*-je valószínűleg már a csángók migrációja előtt lekopott a kirajzási nyelvföldrajzi régióban, és ők már egy ilyen, csak a *-ba/-be* ragot ismerő változatot vittek magukkal az új moldvai nyelvi környezetbe. Persze azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy az összefüggő magyar nyelvterületen és a nyelvszigeteken egymástól független, konvergens folyamatok játszódtak le, de ez kevésbé valószínű. Ez utóbbi lehetőséget gyengíti a moldvai csángó kutatópontok teljesen homogén jellege, és az általam a főntiekben ismertetett négy másik érv is.

Véleményem szerint tehát a kódexek kora utáni időszaktól fogva a magyar nyelvterület egészén szinte kizárólag a *-ba/-be* ragot használták a beszélők. A másik

¹ Mivel a *télen* és *nyáron* időhatározókat is a *télben*, *nyárban* szavakkal fejezik ki, így ezeken a térképlapokon is tanulmányozható a nazálisos változat teljes hiánya (555. és 557).

változatot az írott nyelv tartotta életben. Az írott nyelv felhőregiói azonban sokáig nem voltak szoros kapcsolatban a mindennapok beszélt nyelvével, az „elparasztult” (Geleji) szóbeliséggel. Ha ekkor és a következő időszakban nem lett volna már kiterjedt magyar nyelvű írásbeliség, ha nem kezdődik meg a magyar nyelv sztenderdizálódása az írott nyelvre alapozva, akkor a *-ban/-ben* eltűnt volna nyelvünkéből – talán egy-két ragszilárdulásos reliktumban hagyván hírt magáról. A *-ban/-ben* esetében tehát egy kronológiai egybeesés szolgált mentsvárként: amikor a rag eredetibb, nazális változata eltűnik a beszélt nyelvváltozatokból, akkor már a jelentős írásbeliség és az azt működtető társadalmi csoport képes fenntartani a ragnak a korábbi nyelvéllapotokra utaló változatát. Sőt a ragnak azután ez a már teljesen visszaszorult formája a nyelvtanírók rendszeralkotó igényeinek köszönhetően bekerül a nyelv használatát ismertető korai magyar nyelvtanokba: a nyelvtani funkciómegkülönböztetésre és a régebbi korok írott emlékeire való hivatkozással. Ez a kodifikációs folyamat természetszerűen társadalmilag elszigetelt, nem jelentős hatású tevékenység lehetett mindaddig, amíg az oktatás széles körűvé válása nem teremtette meg a kodifikált formák intézményesített terjesztésének/terjedésének lehetőségét, míg a közoktatás javaiból már széles társadalmi rétegek nem részesültek, akiknek így a normatív nyelvváltozatot is alkalmuk nyílt megismerni vernakuláris stílusuk mellett – főként az oktatási rendszerben való részvételüknek köszönhetően.

Hogy ez így lehetett, azt jól mutatják a nyelvatlaszok adatai. Hiszen kik nem ejtették a főnti mássalhangzókat? A gondosan kiválasztott adatközlők, akiket az előre kidolgozott elveknek megfelelően jelöltek ki. Ezen elvek (I. Deme – Imre 1975: 175–80) kimondták, hogy az ideális adatközlő helybeli születésű, elsősorban földműves, lehetőleg közép- vagy időskorú, és nincsen az elemi iskolánál magasabb végzettsége (ha volt, ezt külön jelölték a kérdőíven). Az MNyA. adatközlőit tehát nyelvi szocializációjuknál, szociokulturális sajátosságaiknál fogva nem – vagy csak kevésbé – érintették meg azok az előírások, amelyeket az oktatási rendszer, a nyelvművelő irodalom plántált az emberekbe. Amikor az atlasz adatgyűjtői a népnyelv beszélőit keresték, akkor éppen a köznyelvi és irodalmi nyelvi befolyást igyekeztek kizárni a kiválasztott adatközlők esetében, ezért nem is olyan meglepő, hogy nem találunk az MNyA.-ban inessivusi *-ban/-ben* és hiperkorrekt illativusi *-ban/-ben* alakot sem. A nyelvjárásokra ható köznyelvi befolyás erősödésével természetesen várható, hogy a nazálisos forma lassan behatol a dialektusokba is, nyelvjárási változásvizsgálatokkal ezt is érdemes lenne kutatni. Talán már ezt a tendenciát érzékelteti Kiss Jenő (2001: 358) óvatosabb megfogalmazása is.

Akik kezdik visszajára fordítani a nyelvi változást: régi nyelvtaníróink szerepe

Az előadás mottójaként választott idézet szemlélteti azt, hogy a magyar nyelvi norma korai kiművelői hogyan ítélték meg saját koruk parole-jelenségeit, és egyszerűsmind azt is, hogy a beszélt nyelvben tapasztalt változásokhoz inkább negatív attitűdökkel viszonyultak. És hogy miért szükséges ebben az előadásban a régi nyelvtanírókkal foglalkozni? Hát azért, mert véleményem szerint jelentős szerepük volt abban, hogy az inessivusi rag *n*-je a sztenderdizált nyelvváltozatban a helyén maradt – vagy sokkal inkább: visszakerült helyére.

Kérdéseink megválaszolásához előbb lássunk egy másik idézetet – Geleji Kátóna (1645) már idézett munkájában így ír:

„De a' mint egyéb nyelvekben, tsaknem minden száz esztendőnként nagy változás szokott esni: ugy a' Magyar-is e'nyi üdök alatt, ugy mint a' Babylon tornyának építtetésétől fogva, mind az írásnak, s' mind a' szollásnak modjában, nem kitsiny változást szenvedett, ugy mint melly immár a maga tulajdon bötüit el-hagyván, idegen Deák bötükvel irattatik, s' azon-is pedig felette különbözöjül, és vétkestül. Mert inkább mindenek a'nak irattatásábantsak a' pronuntiatiot, a'ki-mondatának sonussát, a'mint a' szók a'ban esnek, követik, s azoknak pedig gyükereiket, eredetiket, és természetiket tsak nem-is visgálják, s' innen vagyon, hogy tsak nem menyi Magyar vagyon, meg a'nyi modon ir. (...) Mert a szoknak és dolgoknak nem tsak hejokat koczogtatván, hanem ugyan bélekre-is bé-hatván, azoknak mind le-irattatásoknak, s' mind ki-mondattatásoknak nem tsak szokási, hanem ugyan természeti, modjokat-is (az én itéleteském szerént) alkalmasint fel-találtam, és a' szerént ez kis munkátskám-at-is irtam.”

Geleji egy korábbi, idillinek tekintett nyelvállapotot vet össze saját kora romlott, tehát javítandó nyelvhasználatával. (Ez az attitűd talán öregebb, mint a történelem.) A fentieket úgy is értelmezhetjük, hogy a megtörtént nyelvi változásokat észleli, mérlegeli – és azok könnyűnek találtnak. A nyelvi norma rögzítője kárhuztatja tehát a nyelvi változást, a beszédben végbement folyamatokat. Nem tartja jónak, hogy az írott nyelvi megnyilatkozások is a beszéd szokás hatása alá kerülnek, azaz a szavak leírásában a kortársak a szóbeli ejtéshez közelítenek. Ezt a helyzetet kívánja programszerűen megváltoztatni – úgy tetszik forrásunk alapján, hogy nemcsak az írott nyelvben.

De mi van a mérleg másik serpenyőjében? Mihez képest marasztalja el kortársainak nyelvhasználatát? A nyelv szokás, az úzus elé helyezi jelentőségében az etimológiát, a szavak természetét, azaz a szóelemző elvet hangsúlyozza munkája elméleti fejtegetésében – ahogyan Szathmári (1968: 239) is megállapítja. De legalább ilyen fontos, hogy legfőbb viszonyítási pontja a korábbi nyelvállapot – erre sok tartalmi elem utal szövegében.

Ha a kortársak beszéde elkorcsosult, akkor a program nem lehet más, mint a visszatérés a kiinduló állapotba, amelyet jobbnak/értékesebbnek tekintenek. De honnan ismerik az első magyar nyelvtanok szerzői a korábbi korok nyelvállapotát? Nem lévén hangfölvételek, maradnak számukra a nyelvemlékek szövegei. Szathmári (1968: 240) is utal rá, hogy Geleji ismerhette a régi nyelvemlékek helyeírását és nyelvét. A régi nyelv a hivatkozási alap érvelésében, amelyet bátran helyettesíthetünk más jelzős szerkezettel is: a régi írott nyelv. És ez a döntő mozzanat érvelésem szempontjából, hiszen miféle forrásai lehettek volna Geleji Katonának vagy Szenczi Molnár Albertnek az őket megelőző korok szóbeliségére? Ebben az esetben tehát úgy kell értelmeznünk az első nyelvi kodifikátorok tevékenységét, mint akik a régi írott nyelvre, az írásszokásra, az etimológiai elvekre hivatkozva, azoknak sajátosságai nevében utasítanak el olyan jelenségeket, amelyek behatoltak saját koruk beszélt nyelvébe, és onnan esetleg beszüremkedtek akár bizonyos írott szövegműfajokba is.

Az általam a továbbiakban vizsgálandó nyelvi változókkal kapcsolatosan nagyon érdekesen fogalmaz az illativusi és inessivusi rag megkülönböztetését illetően:

„A’ mellyek végezetre *inval* mondatnak-ki, *ban* vagy *ben* végezödnek. Mint: *Galambban, gombban, külömbben, épben, képben, szépben*. etc. Noha a’ melly ablativusok *motum ad locum* jegyzenek, az *n* a’ végekről *elidáltathatik*, és a’ nak defectusa egy *lenis spiritus*val *supplealtathatik*. Mint: *Német-országba’ indultunkba’; Szebenybe’ mentünkbe’* etc. Illyen külömbségvel: *Voltam Német-országban*, *in loco: mentem Német-országba,*’ *ad locum*.

Szathmári (1968: 248) ezt a részt úgy értelmezi, hogy Geleji „elkülöníti a hol kérdésre felelő *-ban, -ben* ragot a hova kérdésre felelő *-ba, -be* ragtól...” Véleményem szerint itt az elkülönítés csak viszonylagos, és talán másképpen is értelmezhetjük Geleji adatait. Mit is mutatnak ezek az adatok?

1. Először is azt, hogy Geleji az *elidaltathatik* szót használja az illativusi ragot illetően, azaz megengedi, de nem tartja kizárólagos megoldásnak a rag *-n* nélküli, de az *-n* hiányát jelölő aposztrófós lejegyzését.

2. Téves etimológiai szemléletet tükröz lejegyzési szabálya, hiszen az illativusi esetben az *-n* hiányát jelölő írásmód föltételezi a rag végén az *-n* eredeti jelenlétét. Tehát egy olyan korábbi nyelvallapotot föltételez, amely soha nem volt.

3. Geleji példái a két rag összekeveréséről is tanúskodnak: ugyanúgy jelöli a tényleges illativusi lakokat (*Szebenybe’, Német-országba’*), mint az elvontabb határozói viszonyt kifejező, de valójában *-ban/-ben*-nel ragozandó igei származékszavakat: *indultunkba’, mentünkbe’*.

Ha tehát Geleji szabályait vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az inessivusi *-ban/-ben* rag mellett föltesz egy illativusi *-ban/-ben*-t is egy korábbi nyelvállapotban, amelynek jelölésében megengedi, de nem teszi kötelezővé a ragvégi *-n* leírásának elhagyását az elíziora utaló helyettesítő aposztróf egyidejű alkalmazásával. Másfelől azt is látjuk, hogy a bonyolultabb határozói viszonyok kifejezésében összekeveri a két ragot, ha úgy tetszik: a beszélt nyelv hatása alá kerül ő maga is. Munkájának elveit valószínűleg saját korának beszélt nyelve ellenében fektette le, és az illativusi és inessivusi rag használatát tekintve lényegében nem áll távol azoktól az írnokoktól, akik a biztonság kedvéért mindig a nazális végű ragváltozatot írták le a szegedi városi protokollumokban az illativusi funkciójú ragban is (l. Németh 2004: 99).

Milyen szándékot mutatnak Geleji törekvései? Azt, hogy rendet akar tenni az inessivusi és illativusi rag használatában, tehát valószínűleg úgy értékelte, hogy korának nyelvhasználói nem megfelelően használják a nyelvet e tekintetben – az inessivusban valószínűleg általános volt a nazális nélküli változat a kor szóbeliségében. És bár e rag használata esetében nem érvel kifejezetten a téves nyelvszokással, de egy másik nyelvi váltakozás kapcsán meggyőződhetünk arról, hogy képes **az általános nyelvszokással szemben is** állást foglalni – ez pedig a mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetéséről szóló XVI. cikkely, ahol az egyes számmal való egyeztetést kárhozhatja „...tiz, husz esztendő el-mulván etc. A mint hallom hogy a község szoll; melly egy igen nagy vétkekesség a’ mi nyelvünkben.”

Összefoglalás

A jelenség

A következőkben összefoglalom előadásom eredményeit. A középmagyar kori szóbeliségben már vélhetően nem volt (vagy csak nagyon szórványosan élt) a *-ban/-ben* rag – ezt bizonyíthatja közvetve az MNyA. XX. századi adat-megoszlása és közvetlenebbül a moldvai csángó nyelvjárászigetek nyelvföldrajzi anyaga. A rag rövidült változata minden dialaktusterületen kizárólagossá vált. A nazálist elhagyó változatok valószínűleg kezdtek az írott nyelvbe is benyomulni – ezt is érzékelték a korai grammatikai munkák szerzői. Így a nazálist őrző változatok kizárólag az írott nyelv bizonyos rétegeiben maradtak fenn. Amikor a korai nyelvtanok, helyesírási munkák szerzői a nyelvtani-raghasználati szabályokat írásba foglalták, akkor mindannyian úgy érezték, hogy taglalniuk kell a *-ban/-ben* és *-ba/-be* használatát, tehát érezték a nyelvszokás és a tradíciók eltávolodását. Előírásaik kimunkálásában erősen támaszkodtak a saját korukat megelőző időszak nyelvi emlékeire. Mivel e nyelvi emlékek az írott nyelv emlékei voltak (nincs okunk föltételezni, hogy a beszélt nyelv emlékei fönntmaradtak volna jelentős számban és hozzáférhető módon), ezért a korábban az írott nyelv bizonyos rétegeiben még többé-kevésbé jól elkülönülő raghasználatot tekintették követendő mintának. Érvélestechnikájuk másik pillére a nyelvtani funkció-megkülönböztetés volt – ez is abba az irányba hatott, hogy el kell különíteni a nazálist és nazális nélküli formákat, egybemosódásuk nemkívánatos jelenség.² Tevékenységük első lépcsője annak a nem teljesen társ nélküli folyamatnak, melynek során a beszélt nyelvben már lezajlott nyelvi változást annak ellenhatásaként egy-egy nyelvi elemnek az íráskép szerinti ejtése váltja föl a szóbeliség presztízsváltozataiban. Ennek azonban elengedhetetlen szociokulturális föltétele a szilárd írott nyelvi norma biztos ismerete.

A nyelvi változás

De mit mond ez a folyamat a nyelvi változásról általánosságban? Azt láttuk, hogy történt egy nyelvi változás a szóbeliségben, amelyet az írott nyelv nem, vagy csak részben követett. Majd a kodifikációs-szetenderdizációs folyamatokban a nyelvtanírók a régi írott nyelv adatainak ismeretében és a funkció-megkülönböztetésre való hivatkozással igyekeznek rögzíteni a beszédből már kiavult formát, mint helyesnek vélt megoldást. A beszélt nyelvben végbement nyelvi változást tehát az írott nyelvi norma nemcsak hogy nem követi teljes egészében, hanem annak jelentősége a konzerválásnál sokkalta nagyobb: az írott nyelvben megőrződött forma a korai kodifikátorok tevékenységének köszönhetően a norma szintjére emelkedik, majd ez a későbbiekben viszszerül a beszélt nyelvbe is – először csak a nyelvi tervezés szintjén, de a későbbiekben megállapítható módon már a formális beszélt nyelvváltozatokba is. Az írott nyelv tehát nemcsak ellenáll a szóbeliségben gyökerező nyelvi változásnak, hanem maga is változást, ellenirányú változást indukál a beszélt nyelvben: ebben ugyanis a kodifikációs folyamatok lezárulta után létrejönnek a különböző szociokulturális értékű és társadalmi tekintélyű változatok, amelyeknek legmagasabbra értékeltje egybeesik az írott nyelvi formával. A két ellentétes irányú nyelvi változás hatása ellensúlyozza egymást: eredőjük pedig az, hogy létrejön egy több évszázadon átívelő stabil váltakozás az inessivusi *-ban/-ben* esetében.

² Más kérdés, hogy – amint arra Sárosi Zsófia (2003: 370) is utal – a *-ban/-ben* rag fonetikai egyszerűsödése nem okoz kommunikációs zavart, tehát a funkció-megkülönböztetésre való hivatkozás mögött nem áll ott az annak elmaradása esetén fenyegető kommunikációs zavar, mint lehetséges következmény.

Epilógus

Végezetül néhány szó arról, hogy mennyire tekinthetjük egyedi esetnek a fenti modell szerint létrejövő nyelvi váltakozást és a *-ban/-ben* ragváltozat fönntmaradását. Véleményem szerint érdemes lesz további jelenségeket is a vizsgálat körébe vonnunk. Ugyanígy képzelem értelmezhetőnek olyan váltakozások fönntmaradását, amelyekkel már korábban (Németh 2001; Németh 2004: 72–8 és 85–6) is foglalkoztam: például a szóbelseji v. azonszótagú *-l* kiesését. E jelenséget tárgyalván hasonló módon ír az írott és beszélt nyelv kettősségéről székelyudvarhelyi nyelvtörténeti anyaga alapján Hegedűs (2005: 116–8) is. Ugyanezt a kettősséget és az írott nyelvi visszahatást vélem látni az *-ért* ok- és célhatározóragban is (Németh 2005).

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1987: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Berrár Jolán 1959: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Deme László–Imre Samu 1975: *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*, Budapest, Akadémiai.
- Hegedűs Attila 2005: *A változó nyelvjárás*, Piliscsaba, PPKE Bölcsészettudományi Kar.
- Geleji Katona István 1645: Magyar grammatikatska, in Toldy Ferencz szerk. 1866: *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 293–329.
- Kiss Jenő 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- Kontra Miklós 1998: Gondolatok a (bVn) és a (bV) nyelvi változókról, in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*, Szeged, JGYTF Kiadó, 9–22.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 355–410.
- Németh Miklós 2001: Az *l* likvida előtti magánhangzó nyúlásának és az *l* kiesésének jelölése egy XVIII. századi hivatalos nyelvváltozatban, *Néprajz és Nyelvtudomány* 41/2: 397–406.
- Németh Miklós 2002: Kései középmagyar kori adalékok egy állandósult váltakozáshoz: az inessivusi és illativusi eset jelölése az írnoke nyelvben, in Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvsemlélet*, Debrecen–Jyváskylá, 253–260.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoke nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai.
- Németh Miklós 2005: Az *-ért* határozórag kétarcúsága az írott és a beszélt nyelvváltozatokban, *Nyelvtudomány* 1, 147–153.
- Sárosi Zsófia 2003: Morfématörténet, in Kiss Jenő–Pusztay Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 352–371.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai.
- Váradí Tamás 1990: *-Ba* vagy *-ban*? (Problémavázlat), in Szabó Géza szerk.: *II. Dialektológiai Szimpozion*, Szombathely, BDTF Kiadó, 143–55.

A *T3R3 : T3L3 TÖVEK ETIMOLÓGIAI ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

NÉMETH RENÁTA

„[A] word is never - well, hardly ever - shakes off its etymology and its formation. In spite of all changes in and extensions of and additions to its meanings, and indeed rather pervading and governing these, there will still persist the old idea.”

(Austin 1979: 201)

1. Dula- : tüle- < tol- : tor-

2004-ben megjelent dolgozatomban (Németh 2004) a korábbi szakirodalom alapján a *dulakodik* : *tülekedik* szópár etimológiáját vettem újra szemügyre. Vizsgálataimhoz azzal a módszerrel fogtam hozzá, amelyet elsősorban Benkő Lorándnak a *vil-tő* szócsaládját feltáró tanulmányából ismerünk (Benkő 1963). Minthogy a magyarra jellemző magán- és mássalhangzóváltozási, illetve -váltakozási tendenciák figyelembevétele alapján több más szócsaládot is sikerült feltárni, illetve kibővíteni, arra gondoltam, hogy a módszer inverzét is érdemes lenne kipróbálni a gyakorlatban. Ennek megfelelően először egy hipotetikus alakrendszert vázoltam fel, amelynek elemei egyelőre pusztán az egyszeres vagy akár többszörös fonológiai oppozíciók mentén szerveződnek. Meglepő módon az így nyert hipotetikus tövek közül gyakorlatilag mindegyik a magyar nyelv jelentéssel bíró eleme. Azt azonban, hogy ezek a tövek etimológiailag összefüggenek-e egymással, csakis az alapos jelentéstani vizsgálat döntheti el.

A *dula-* : *tüle-* tövek közötti szemantikai kapcsolat feltárása során a *tol* igéhez, illetve a *tula-* : *tola-* teljes tövekhez jutottam el. Bár ez a *tő* akár uráli, finnugor alapnyelvi alak is lehetne, rokon nyelveinkben egyelőre nem találtuk meg – a *tol* igét ugyanis etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tekintik. Ugyanakkor egy újabb hangváltozási tendencia, ill. szabályos hangváltakozás, az $l > r$ ($r > l$), ill. $l : r$ feltételezésével eljutunk egy olyan tőhöz, a **tura-* : *tora-* alakhoz, amelyet a finnugor nyelvészek már rég felismertek, ám a magyar megfelelővel való jelentéstani összefüggését eddig nehezen értelmezhetőnek tekintették. A TESz. elismeri, hogy a *torol*, *torlik*, *torlódik*, *torlad*, *torlasz*, *torlaszt* tövek származékszavak, alapszavukat azonban vitatottan mondja. Az EWUng. viszont már egyértelműen emellett foglal állást, hogy a szócsalád elemeit a *tol* igére vezessük vissza. Ennek alapja az a jelentésmozzanat, hogy a *toló* erő hatására a képlékeny anyagok összetorlódnak.

Figyelembe véve, hogy a *torlik* ige egyes nyelvjárásainkban *dorlik*, ill. – a tővégi mássalhangzónak a képzőhöz való teljes hasonulása miatt – *dollik* alakban is él, végül a *dor-* tőhöz jutunk el, mely mai köznyelvünkben legegyszerűbben a *dorgál* igében fedezhető fel. A szó a MSzFE.-ben is szerepel, és – bár az itt talált, majd a TESz.-ben és az EWUng.-ban megismételt szófejtés önmagában voltaképp értelmezhetetlen – a fenti fejtegetések során megrajzolt képbe mintegy utolsó mozaikelemként illesztve azonban nemcsak maga az etimológia válik érthetővé (és nagy valószínűséggel helyessé), hanem az általam rajzolt kép is gazdagodik, és új értelmet nyer. A MSzFE. és a TESz. felsorolja a *dor-* tővel egyeztethető rokonnyelvi szavakat (cser. *torle-* ‘szidalmaz’; ezra (mord.) *tuře-* : *t’uře-*, moksa (mord.) *t’urä* ‘harcol, dulakodik (!),

verekszik'; finn *tora* 'vita, viaskodás, feddés', *toru-* 'civakodik, veszekszik, szid'; *doarro-* 'öklel, tülekedik (!), harcol' stb.), amelyek alapján az EWUng. már egy uráli **tor3* tövet rekonstruál. Ami a magyar szókezdő *d*-t illeti, azt a szóbelseji *r* zöngésítő hatásával magyarázzák. A jelentéstani összefüggés feltárásához egy mai magyar nyelvi kifejezés adhat támpontot: a *megdorogál* ige szinonimája a familiáris nyelvhasználatban a *letol*.

Ami tehát eddig előttünk áll, az egy ősi *tő*, a **tor3* vagy **tol3* öt egykori veláris allomorfja, amelyek az alábbi négy hangváltozás, ill. hangváltakozás mentén szerveződnek rendszerbe: 1. *l* : *r*; 2. a szókezdő zárhang zöngétlen (*t-*), ill. zöngés volta (*d-*) (fehér, ill. sötét cella); 3. a többelseji magánhangzó nyíltságának foka (f. = felső nyelvállású többelseji magánhangzó, ill. k. = középső nyelvállású többelseji magánhangzó); 4. rövid, ill. hosszú többelseji magánhangzó (kisbetű, ill. nagybetű). Az öt egykori veláris allomorf rendszere táblázatos formában a következőképp ábrázolható:

	t- :		d-	
	l : r		l : r	
f.	tul- (<i>tulakodik</i>)	? tur-	dul- (<i>dulakodik</i>): DÚL	? dur-
k.	tol- (<i>tol, tolakodik</i>)	tor- (<i>torol, torlódik</i>)		dor- (<i>dorga, dorgál</i>)

Dolgozatomban arra a kérdésre keresek választ, hogy az egyelőre kérdőjellel megjelölt *tur-* és *dur-* tövek, amelyek a hangalaki oppozíciók alapján logikusan a táblázatba illeszkednek, vajon szemantikai érvek, ismérvek feltárásával bekapcsolhatók-e ebbe a szócsaládba.

2. Dur-

A *dur-* tövet olyan nyelvjárási szavakban találjuk meg, mint *durakodik*, *durakszik*, amelyeket az ÚMTSz. egyértelműen a *dulakodik*, *dulakszik* szinonimájának tart, a *dúl* igeről viszont bebizonyosodott, hogy a *tol* ige elhasadt párja. Azokat a szótárazott *dur-* tövű képzett szavakat, amelyekben a 'tol' alapjelentés felfedhető, s ezáltal ebbe a szócsaládba kapcsolhatók, három alcsoportban mutatom be.

2.1. A szemantikailag összetartozó *durmál* 'haragszik', *durcás* '1. morcos', *durmancos* 'durcás, makrancos', *durmonyas* 'durcás, haragos, patvarkodó', *durmatt* 'mogorva' szavakban a *dur-* allomorfnek a mai *tol* igében megragadható alapjelentése a TESz. is utal. A *durcás* szócikknél a következőket olvashatjuk: „eredetibb jelentése konkrét lehetett: a testnek olyan elváltozását (pl. a tokának a nyak leszegésével együtt járó kigyűrődését vagy a fej hátravetésekor láthatóvá váló ádámcsutka kidudorodását) jelenthette, amely jellemző volt a valaminek ellenszegülő vagy dacoskodó emberekre”.

2.2. A belülről kifelé irányuló *toluló* mozgás révén létrejött púp, duzzanat mint névadó jegy alapján kapcsolhatók ehhez a csoporthoz a *durc(a)* 'kenyér kidudorodó, ropogásra sült része', *durcás* '2. gyürkés (kenyér)', *durcos* 'púpos', *durackos* 'pattanásos, bibircsókos' szavak is. A TESz. például felveti, hogy a *durc-* *tő* a *dúc* 'gyürke; kinövés; hátbaütés'¹ jelentésű szóból származik. Az *rc-*s formát a TESz. elhasonulással magyarázza egy korábbi *duccos* alakból. Kérdés, miért ne lehetne a *durcos* alakból teljes hasonulással magyarázni a *duccos*, és abból a *dúc* alakot? Az olyan magyar szavak, mint

¹ Vö. *tol, taszít*, majd 4.1.-ben *túrós*.

harc, karc, morc, porc, pörc, perc etimológiai szótáraink tanúsága szerint egy *-szol > -col* gyakorító képzőbokros alakból elvonással keletkeztek. Így elképzelhetőnek tűnik egy *duro- + -szol > durszol > durcol* fejlődési sor nyomán létrejött ige, amiből elvonható a *durc* tő, és ez tovább is képezhető.

Ezen a ponton mindenképp meg kell említenünk a *duzzad* szócsaládját, ugyanis alakilag és jelentéstanilag is idekapcsolhatóknak látszik. Etimológiai szótáraink szerint a *duzzad* szócsaládjába tartoznak a következő szavak: *felduzzad* ‘feldühösödik’, *duzzog*, *duzzaszt*, *duzzan* ‘duzzogva ránt egyet a vállán’, *dúz* nomenverbum: igeként ‘főlemel, feltol’; főképp *feldúzza* az orrát, azaz gögjében vagy haragjában felüti, feltartja; *feldúzza* a pofáját, vagyis felfújja’, főnévi jelentése ‘kiemelkedett, kidudorodott, felpuffadt rész’, *feldúzza* magát ‘dühből felfújja magát’, *duzmad* ‘haragjában vagy gögjében felfújja magát’, és *duzma* ‘gögből vagy haragból eredő felfúvódás’, stb. A két szócsalád összekapcsolhatósága a jelentéstan oldaláról elég világos: a *dur-*, ill. a *duz-* tő egyaránt a belülről kifelé irányuló, *toluló* anyag hatására létrejött formát, vagy magát a mozgást jelenti meg. Alaki oldalról az a kérdés vetődik fel, hogy ez a két tő nem lehetett-e valaha egymás allomorfiája. Erre nézvést a CzF.-ban találunk támpontot, ahol ugyanezek a lexémák *dur-* tövel is szerepelnek: *durza* ‘durva, nyers, duzzogó, haragjában, bosszújában eltorzuló’, *durzad* ‘harag, bosszú, vagy félelem miatt mintegy dagad, duzzad, borzad’, *durmonyas* ‘duzmonyas’, stb. Ha a *dur-* tövet tételezzük eredetibbnek, a *duz-* alak létrejöttét egy hátraható teljes hasonulással magyarázhatjuk. Például: *duro- + -zad > durzad > duzzad*. A nyelvtudatban ez a tő aztán idővel önállósulhatott.

2.3. A *dur-* tőhöz szintén a *toló*, *toluló* mozgás jegye alapján tartozónak látszik két olyan tájnyelvi szó, amely a nemi aktusra vonatkozik: *durgó* ‘hím vessző’, *durgálódik* ‘közösül.’ Ezek a szavak sokkal közvetlenebbül kapcsolódnak a *tol* igehez, pontosabban annak *tosz-*, *tasz-* allomorfiájához. Ezt a szemantikai érvet látszik támogatni az is, hogy a már korábban a szócsaládba sorolt *dor-* tőből képzett *dorong* – ill. ennek *durung*, sőt *düreng*, *düring* változata – szintén használatos ‘férfi nemi szerv’ jelentésben is. Ugyanezt a kapcsolatot igazolja a SzamSz., amelyben a *dúr* jelentését a szerző a *tol* igevel magyarázza² ‘hevenyében hvová *tol*, hány, szór’, pl. „Csak úgy o-da *dúr-tuk* aszt a kisz szé:nát a hászijá:ra.” Ide tartozik az ÚMTSz. *dúródik* adata, melynek jelentését szintén a *tol* ige képzett alakjaival adják meg: ‘özönlik, toluul, tóduul (például halraj a hálóba, nép a vásárba).’

3. *Dúr és túr*

Köztudott, hogy a magyarban a tövégi vokálisok abszolút szóvégről való eltűnése nyomán a megmaradt CVC szekvencia magánhangzóján gyakran ún. pótlónyúlás ment végbe. Így nem tűnik indokolatlannak, hogy a *tur-* és a *dur-* tövek mellé – a *dul-* : *dül-* mintájára – szintén feltegyük azok hosszú magánhangzós formáit, a *túr*, ill. *dúr* töveket. Azt, hogy ez a két tő egymás elhasadt allomorfiája, nyelvjárási adatok tömege bizonyítja. Néhány példa az ÚMTSz. cédulaanyagából: „a hun a kis malac *dúr*, azon is túl”; „*Dur* a disznó, *dur* a mocsár szélén”; „A konda *durkászta* a zombékot”; „Az ekeka... a földet a paprikatövekhez *dúrja*.” Az egyik legkedvesebb – és legsokatmondóbb – példa a vakond nyelvjárási megnevezése, a *durmó*, ahol a *dur-* ‘túr’ tőhöz

² Figyelemre méltó, és elemzésemet látszik megtámogatni az is, hogy a SzamSz. az igeikötös *feldúr* jelentésének megadásában a szerző a *öltaszígal* igtét használja. Vö. Mészöly szavaival: „[...] valamely szó eredeti jelentésének megállapításában a szófejtőnek nemcsak az segít, ha egy szó több fogalomnak több neve is van” (1982: 96).

egy *-m* gyakorító igeképzős és ahhoz egy folyamatos melléknévi igenévképző csatlakozik. A *durmó* tehát ‘túráló állat’. És valóban, a vakond „alkotása” a vakond túrás, azaz – az ÚMTSz. egyik adata szerint – a durmótúrás. Érdeemes megjegyeznünk, hogy ez is a magyarra oly jellemző tautologikus nyelvi egység, amelyben a két, egykor elhasadt allomorf voltaképp egymást értelmezi. Az EWUng. a *túr* ige szinonimájaként adja meg az 1839-ből származó *dúrni* főnévi igenevet.

Módszertani tanulságai miatt érdemes kiemelni Balogh Lajos idevágó példáját a Büki tájszótárból: „Ehész lehet ez a disznó, mer igen *durgálódik*.” Jelentésmagyarázatában Balogh leírja azt a szituációt, amelyben ez a mondat elhangzott: ‘a disznó orrával az ólajtót lökdösve dörgető hangot ad ki.’ Ami ebben a példában igazán figyelemreméltó, az az, hogy itt magát a motívumváltást érhetjük tetten (vö. Horváth 1993: 87). A *durgálódik* ige töve a *dur-*, ahogy fentebb láttuk, a *tol-* : *tor-* elhasadt allomorfiának tűnik. Ezt a névadó mozzanatot a jelentés magyarázatában szinonimája, a *lök*, ill. *lök-dös* ige képviseli. Ugyanakkor, mivel ezt az etimológiai összefüggést nyilván nem látta tisztán, Balogh gyakorlatilag népetimológias jelentésmagyarázatot alkot, mégpedig úgy, hogy a szituációra jellemző mozzanatok komplexumából egy másikat emel ki, mint meghatározó, névadó jegyet. A *dur-* elemet hangutánzó tőnek tekinti, és ebből származtatja a *durgálódik* igét, ‘dörgető hangot ad ki’ jelentéssel. Idevágó példák az ÚMTSz. céduलाanyagából: „Nézz be a zistállóba, mer a tehenek igen *durgattyák* a jászut”; „Ha megéheznek [a malacok], nem sirnak, nem *duggatnak*, csak várnak”; *durbánkólódik*, *durgatag* a disznó. A jelentés tehát azon az alapon tolodott el, hogy amikor az állat éhes, nyugtalan, akkor az orrával a földet *túrja*, az ólajtót *tologatja*, *durgatja*.

4. *Túr*: ige és főnév – nomenverbum?

4.1. A *túr* ige jelentésszerkezetét az ÉrtSz. és a TESz., ill. az EWUng. lényegében azonos módon ábrázolja. Az elsődleges jelentést a *tajtékot túr* – ma népies, ill. irodalmi stílusértékű – kifejezésben érhetjük tetten (vö. JordK. 484: le ragadangya, meg faggattyá hűtet, es *tayteekot thwr*). A *toló* – *túró* – mozgás itt a vízre hat, és ami ennek nyomán magából a vízből mint anyagból keletkezik, az a *tajték*. A *tajték* szó etimológiai szótáraink szerint ismeretlen eredetű. A TESz. szerint a szóvégi *-k* képzőnek látszik. A *tajték* szó szinonimái egyfelől a *taj*, *tajdok*. A *taj* fő véleményem szerint alkalmasint a *tol* tőnek lehet egy elhasadt allomorfja. Az *l* : *j* szinkrón hangváltakozáson, ill. – diakrón szempontból – az *l* > (*l'* >) *j* hangváltozáson alapul a *tol* és a *toj-* (vö. *tojás*) összekapcsolása. Ez utóbbi allomorf egy másik változata lehet a *taj*, amely a *talyiga* : *taliga*, *toliga*, *talyicska* : *talicska* ‘eredetileg kézzel *tol*t szállítóeszköz’ szavainkban fedezhető fel.³ Ehhez a *taj* tőhöz járulhatott az ősi *-(a)t/-(e)t* műveltető képző, és ehhez kapcsolódhatott a cselekvés eredményét jelölő *-ék* deverbális nomen képző: *talj-* + *-(a)t* + *-ék* > *taljték* > *tajték*. Ezt az elemzést látszik megerősíteni a 2. pontban már említett *duzma* ‘gögből vagy haragból eredő felfúvódás’ szó többi jelentése. A *duzma* második jelentése ugyanis ‘tajték, hab’ – amely a víz tajtékezése során keletkezik, harmadik

³ Etimológiai szótáraink szerint a *taliga* a magyarban szláv eredetű szó. Ugyanakkor egyértelműen magyar eredete mellett szól az, hogy minden nehézség nélkül bekapcsolható a *tol* ige terebélyes szócsaládjába (vö. CzF. 16). Ezt látszik megerősíteni egy modern névadás motívumának feltárása is. A nyolcvanas években sok háztartásban volt használatos egy szöszfelszedésre alkalmas kézi takarítóeszköz, a „szőnyegsöprű.” Ennek közkeletű megnevezése a *tiltoli*. Az eszköz nyilván arról kapta a nevét, hogy hosszú rúdjaival kellett a szőnyegen *tologatni*.

jelentése pedig ‘gőzön párolt étel; felfűjt.’ A jelentéstani kapcsolat ismét a tövek alaki összetartozását látszik igazolni.

A *túr* ige történetileg második, ma elsődleges jelentése ‘állat az orrával, ember valamilyen, főképp hegyes, gyakran kezdetleges eszközzel mozgatja, s ezáltal forgatja a földet, illetve ezzel a módszerrel lyukat, gödröt hoz létre’, pl. „A vakond *túrja* a földet.” Az ÚMTSz. cédulaanyagában szereplő „A ponty *túr*” mondat szintén az eredeti névadó mozzanat elhomályosodására ad jó példát. Itt ugyanis domináns szemantikai jeggyé a *túrás* hatása válik: ‘az iszapban, partban keresve táplálékát, felzavarja a vizet, s így árulja el hollétét a halásznak.’

A harmadik jelentésben a ‘felfogat (vagyis keres valamit), turkál’ mozzanat válik dominánssá, pl. „*Túrja* az orrát. *Túrja* az ételt. Ezt a ruhát *egy turkálóban túrta*.” Az ÚMTSz. cédulaanyagában fellelt adatok szerint a disznó orját, amivel a disznó *túr*, a népnyelv *túró*-nak nevezi: „*túró* val (disznó cók-mókkal) a rossz káposzta is jó.” A galacsinhajtó bogár megnevezése pedig *szartúró*. Érdekes módon a kecske is „*túr*” – *tol* ‘öklel’ – a szarvával. Az ÉrtSz. szerint *túrós* szavunk egyik jelentése ‘ülepre térdrel adott rúgás’ (vö. „Kapsz egy *túróst!*”). A *turcsi* orrú embernek az orra hegye van föl-*to*lva, ahogy ezt a Büssüi tájszótár egy idevágó mondata jól megvilágítja: „A Mariska mög ujan *turcsi*, hogy beleesik az esső az órába.”

A *túr* igét etimológiai szótáraink bizonytalan eredetűnek ítélik, de lehetségesnek tartják, hogy a finnugor korszakból származó ősi örökség. Lakó (1965) azok között a szavak között sorolja fel, amelyekben megőrződött a fgr. *-*r*-. Ezt látszik támogatni a finn *touri*- ‘túr, váj, (ki)ás, fel-, ill. megkavar’ tő. Az EWUng. szerint a rokonítás egyik gyengéje, hogy a kapcsolat távoli. Véleményem szerint a fentiekben előadottak után ez a nehézség megszűnik, és a tő az elismerten uráli eredetű **tor3* tőhöz vonható. Etimológusaink a másik kritikus pontot abban látják, hogy a finnben ennek a tőnek palatális hangrendű változatai is ismeretesek: *töyri*-, *töyrä*-, ez pedig a kutatók szerint a tő onomatopoeitikus természetére utal. Ehhez két megjegyzést fűzök. Az egyik az, hogy a hangrendi párhuzam néven ismeretes jelenség (Horger 1927; Pais 1959, 1960; Grétsy 1962) nemcsak a magyarra jellemző, hanem a finnugor nyelvekre általában, valamint az indoeurópai nyelvekre is (vö. Umlaut jelenség). A szócsalád felvázolásánál kiindulópontnak tekintett *dulakodik* : *tülekedik* szópárt szem előtt tartva a *türe*- : *tüle*- tövek természetesen szerveződtek a felfedett allomorfolk rendszerébe (vö. Németh 2004). Ettől – úgy gondolom – teljesen függetlenül kezelhető az a kérdés, hogy a tő onomatopoeitikus eredetű-e. Egyébiránt a MSzFE. és a TESz. a *dor*- tővel kapcsolatban megemlíti, hogy hangfestő jellegű, ugyanis hasonló hangalakú és jelentésű szavak más nyelvcsaládokból is kimutathatók. Ezért lehetséges, hogy Gombocz (1960) a *túr* igét a törökből átvett igék között sorolja fel. Mármost kérdés, hogy ezt a tényt valóban csak az onomatopoeízissal magyarázhatjuk-e, ill. ha azzal is magyarázzuk, miért bizonytalanítaná ez el a szemantikai és alaktani szempontból idekapcsolható szavak összetartozását, akár egy nyelven vagy nyelvcsaládon belül, akár különböző nyelvcsaládok körében? A szavak, a nyelv keletkezésének kérdésével a nyelvfilozófia foglalkozik. Az etimológus annyit mindenesetre talán mondhat, hogy – mivel a cselekvések, történések gyakran járnak együtt hangadással – a végső tő vagy tőallomorfolk eredetét illetően az onomatopoeitikus származás meglehetősen plauzibilisnek tűnik, ahogy ezt egyébiránt a gyermeknyelvi adatok is igazolják (vö. *tütü*, *lili*, *pipi*).

4.2. A *túr* igével kapcsolatban felvetődik a *túr* főnévvel való rokonításának kérdése. A mára már elavult, inkább csak a „Közös lónak *túros* a háta” közmondásunkban

élő *túr* főnév mai jelentése ‘emberen lovaglástartól, állaton hám, iga, nyereg dörzsölésétől keletkezett seb.’ A *túr* főnév etimológiai szótáraink szerint szlovén eredetű, a *tvorb* ‘kelés’ szó átvétele. Meglehet azonban, hogy ismét arról van szó, hogy az eredeti névadó jegy elhomályosulása miatt nem látjuk a *túr* igével való etimológiai kapcsolatot, és így a finnugor eredetet. És persze azt is számításba kell venni, hogy amennyiben hangutánzó töről van szó, amely több nem uráli nyelvben is megtalálható, és az emberi gondolkodás, metaforaalkotás mechanizmusai hasonlóak voltak, akkor a közös töből a szlávban is létrejöhett egy olyan lexéma, jelen esetben a *tvorb* ‘kelés’, ami a magyarban vagy nem volt meg, vagy eddig nem tudtuk, hogy nyelvünkben is meglehetett, ezért idegen nyelvben keressük a gyökerét. Ez utóbbi esetben pusztán konvergenciajelenségről van szó. Az ÚMTSz. cédulaanyagában ugyanis a *túr* főnév jelentése: ‘a seb kiállós, leszáradó teteje, var.’ Ebben az értelemben beszélnek a seb *túr-járól*.

4.3. Ha elfogadjuk, hogy a *túr* főnévként eredetileg a ‘kiállós, trapéz keresztmetszetű var’-t jelentette, ez a lexéma is nomenverbumaink sorát látszik gyarapítani. Ezt a feltevést támogatják olyan szavaink, mint a *túr*, *túrás*, *turzás*, *turolás*, *torlás*, amelyek részben egymás szinonimáiként is használatosak, nomen actionis, ill. nomen acti jelentésükben egyaránt. A közös jelentéselem mindkét esetben felfedhető. A cselekvés, történés megnevezéseként maga a *toló*, *túró* mozgás ragadható meg. Ezt a gyakorító *-l*, *-z* képző erősíti.⁴ A *turzás* például bányászati szakkifejezés, jelentése: ‘a hasznos ásványok, ércek (fel)kutatása (próba)ásással.’⁵ Nomen acti értelemben a közös névadó jegy az anyagra ható *toló*, *túró* mozgás eredményeképp létrejött térforma: kicsiben a *vakondtúrás*, nagyban a jégtáblák egymásra *torlódása* révén kialakult trapéz- vagy háromszög keresztmetszetű *jégtorlasz*: *turolás*, ill. tavakban, tengerekben a part közelében a hullámozás (‘tajték’) és az árapály hatására keletkező hosszú, keskeny, a parttal párhuzamos sziget vagy víz alatti gátszerű kiemelkedés: *turzás*.

5. Összegzés

Dolgozatomban a *tol* ige rendkívül terebélyesnek tűnő szócsaládjába igyekeztem alaktani és szemantikai érvekkel megtámogatva további elemeket bekapcsolni. Módszertani szempontból fontosnak tartom megemlíteni, hogy az etimológiai vizsgálatokban fokozott szükségét érzem a nyelvjárási anyag alapos tanulmányozásának. Nem tértem ki az afféle „titokzatos” etimológiájú kifejezések magyarázatára, mint amilyen a *dúr* fő név kapcsán előkerülő *dérrel-dúrral*. Ezeket nyelvészeink hajlamosak a játékos szóképzés címkével illetni, ahelyett hogy esetleg feltételeznék, hogy a kifejezés megalkotói „értelmes”, azaz jelentéssel kapcsolatot láttak a két szó között, hiszen az ikerítés különféle válfajai a hangrendi párhuzam nyelvünkbeli működését igazolják. A nyelvjárási *dercedurcáskodik* ‘makacskodik’ (SzegSz.), *der-dúr* (sőt *dír-dúr*) ‘zsém-beskedő, zsörtölődő’, *dérendőc* ‘durcáskodó’ lexémák például elvezetnek a *derce* és a *der* -> *dér* tőhöz, ez pedig a fonológiai oppozíciók mentén és a szemantikai összefüggés alapján visszakapcsol bennünket a *dur*- tőhöz (vö. *durcás* ‘makacs’), ráadásul a *derce* ‘a kenyér kidudorodó, ropogósra sült része, gyürkéje’ jelentésben is használatos (vö. *durca* ‘ua.’).

⁴ Érdemes megemlíteni az ÚMTSz. cédulaanyagában fellelt *túrockodik* ‘tolakodik’ igét, ahol a *-c* feltehetően az *-sz* gyakorító képző affrikálódott alakja: *túro-* + *-sz* + *-kodik* > *túroszkodik* > *túrockodik*.

⁵ Az ÉrtSz. két példája Jókaitól: „Az első lelet után hozzáfogtak [az aranyrak] a turzásához, gödröket vájtak a földbe.”; „Ő az én hegyeim közt... »turzás« útján felfedezte a kőszent.”

A kutatásaim nyomán szemem előtt kirajzolódó kép bizonyos tekintetben – mondhatni – ijesztő, ugyanakkor csodálatos is, úgyhogy pontosabb lenne „szent borzadályról” beszélni. Az etimológiákon való elmélkedés – még ha néhány összefüggés nem is állja meg a helyét, vagy legalábbis egyelőre nem támogatható meg a mai tudományos kritériumoknak megfelelően (s tán soha nem is lesz az) – az élő nyelvet tárja elénk. Megkockáztatom: magának az Életnek a princípiumát engedi közelebből megismerni, azt, ahogy az Egy szaporodni kezd, és önmagát, saját anyagát sokszorozza meg, létrehozva így a különbözőséget. Az új egységek mélyén azonban mindig az eredeti Egy bújik meg. Csak fel kell fedezni.

FORRÁSOK

- Balogh Lajos 2004: *Büki tájszótár*, Szombathely, Vasi Szemle Szerkesztősége.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I-VI*, Pest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I-VI*, Budapest, Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I-II*, Budapest, Akadémiai.
- JordK. = *Jordánszky-kódex 1516–1519*, Faksimile 1984: Budapest, Helikon.
- SzamSz. = Csűry Bálint 1935–1936: *Szamosháti szótár I-II*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SzegSz. = Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2002: *Új magyar tájszótár I-IV*, Budapest, Akadémiai.
- Várkonyi Imre 1988: *Büssüi tájszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1963: Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez, in Pais Dezső–Benkő Loránd: *Szótörténeti és szófejtő tanulmányok = Nyelvtudományi Értekezések 38*, Budapest, Akadémiai, 18–39.
- Gombocz Zoltán 1960: *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink = Nyelvtudományi Értekezések 24*, Budapest, Akadémiai.
- Grétsy László 1962: *A szóhasadás*, Budapest, Akadémiai.
- Horger Antal 1927: A hangrendi párhuzam, *Magyar Nyelv 23*, 127–38.
- Horváth Katalin 1993: Állapot és történet az etimológiai kutatásban (A *hint* ige eredete és rokonsága), in Horváth Katalin–Ladányi Mária szerk.: *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*, Budapest, 81–91.
- Lakó György 1965: A magyar hangállomány finnugor előzményei = *Nyelvtudományi Értekezések 47*, Budapest, Akadémiai.

- Mészöly Gedeon 1982: A kidei *Hintó-mező* nevének és a *hínár* szónak eredete, in *Népiünk és nyelvünk*, Budapest, Gondolat, 90–103.
- Németh Renáta 2004: Még egyszer a *dulakodik* : *tiilekodik* szópár eredetéről, in Ladányi Mária–Dér Csilla–Hattyár Helga szerk.: „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*, Budapest, Tinta, 80–95.
- Pais Dezső 1959: Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre, *Magyar Nyelv* **55**, 458–61.
- Pais Dezső 1960: Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez, *Magyar Nyelv* **56**, 311–5.
- Taylor, John R. 1995: Introduction: On constructing the world, in Taylor, John R. – Robert E. Maculay szerk.: *Language and the Cognitive Construal of the World*, Berlin – New York, Mouton de Gruyter, 1–21.

LATIN JÖVEVÉNYSZAVAINK JELENTÉSVÁLTOZÁSÁRÓL AZ AKADÉMIAI NAGYSZÓTÁR „A” BETŰS CÍMSZAVAI ALAPJÁN

G. OROSZ RENÁTA

Bevezetés

Szókészletünk elemeinek jelentős része idegen eredetű. Jövevényszavaink közvetlen vagy közvetett nyelvi hatás eredményeként jutottak a magyarba. Ha a vándorzóktól és a nemzetközi szóktól eltekintünk, négy fő forrást szoktak számon tartani: a török, a szláv, a latin és a német nyelvet. Ezek azonban mind gyűjtőkategóriák, hiszen területileg és időben eltérő nyelvvaltozatokat takarnak.

A latin mégis elkülönül a többtől, mivel ez esetben nem beszélhetünk élő vagy közvetlen nyelvi hatásról, mert a kereszténység hazai elterjedésekor, amikor az első latin jövevényszavak beszivárogtak a magyarba, már egyetlen anyanyelvi beszélővel sem számolhatunk. A latin kiemelt jelentőséggel bírt a magyar szókincs alakulásában: „Magyarországon a latin nyelv sokáig mintegy lingua paterna volt, s a magyar és latin nyelv egymásmellettségében a főszerep a latin nyelvnek jutott” (Gyalmos 1933: 1). Az egyház minden szellemi tevékenységében a latin uralkodott, így a művelődésben, a műveltség terjedésében a kereszténység felvételétől kezdve meghatározóvá vált. Korai latin jövevényszavaink közül néhány: *angyal* (12. sz. végén), *alabástrom* (1416 után), *alamizsna* (1372 után), *kántor* (1314), *kápolna* (1270), *pápa* (1372 után), *plébánia* (1269), *presbíter* (1469). A XVI. században a reformáció révén újra nagyobb hullámban kerültek latin elemek a magyarba. Ehhez már az iskola és a világi tudományok terjedése is jelentősen hozzájárult. Ide sorolhatók az *eklézsia* (1583 után), *golyóbis* (1493), *grammatika* (1533), *kotta* (1538 előtt), *kréta* (1577 körül), *papiros* (1508), *penna* (1519 körül), *pulpitus* (1541), *tinta* (1508) és a többi szó. A XVIII. században főként az államigazgatás és jog szakszókincsére hatott erőteljesen, mint ahogy például a *plebejus* (1795), *patrióta* (1787) stb. is utalnak rá. A nyelvújítás egyik fő célja éppen a latin eredetű elemek visszaszorítása volt a köznyelvből, nyelvújítóink ezeket igyekeztek a latin alapján magyarítani. A nyelvjárások sokat megőriztek a latin átvételek közül, így ezek az értelmező szótárakban általában (*nyj*) vagy (*elav*) lexikai minősítéssel szerepelnek (pl. *juss*, *elemózsia*, *patika*, *piktor* stb.).

Az átdó nyelveket tekintve számos monográfia született jövevényszavainkról (pl. Ligeti 1986; Kiss 1976; Kniezsza 1955; Mollay 1982). A latin eredetű szavakat két jelentős monográfia taglalja részletesen Fludorovits Jolán (1937) és Farkas Vilmos (1982).

Az eddigi szakirodalom főként az átvétel korszakaira és ezzel összefüggésben a latin jövevényszavainkból leszűrhető hangtani sajátosságokra figyelt. Én néhány latin jövevényszavunk jelentésváltozására összpontosítottam. Kiindulásként a készülő Akadémiai nagyszótár (továbbiakban Nsz.) gazdag címszóanyagából az „a” betűs rész. Már itt is találhatunk nagy számban olyan szavakat, amelyek jelentése a latin etimonhoz képest nem, vagy csak csekély mértékben módosult. Bemutatok olyan jövevényszavakat is, amelyek jelentésstruktúrájában változás tükröződik. A szócikkek jelentésszerkezetét vizsgálva jól látszik, hogy az Nsz. példanyagának felhasználásával jóval részle-

tesebb, árnyaltabb kép bontakozik ki az egyes szavaknál, mint az eddigi etimológiai és értelmező szótárakban. Éppen ez a gazdagság teszi indokolttá, hogy e cikkben a latin jövevényszavak jelentésváltozására essen a fő hangsúly.

Az elemzett szavak

Az alábbiakban olyan adatok következnek, amelyeknek tagjai máig jól őrzik a latin etimon eredeti jelentését!

Az *amfora* és *ampulla* szavakat vizsgálva az antik görög és római idők kultúrköre idéződik fel bennünk. Mindkét szó ‘folyadék tárolására szolgáló edény’-t jelentett az ókorban (lat. *ampulla* és lat. *amphora*), és ebben a jelentésükben kerültek át hangalakjukkal együtt a magyarba. (A latinban is összefüggtek egymással ezek a szavak, hiszen az *ampulla* kicsinyítő képzővel keletkezett az *amphorá*-ból.) A magyarban a végső soron görögből származó latin etimon *amforá*-t 1708-ból adatolhatjuk először (vö. Farkas 1982: 54), az *ampulla* első előfordulása 1685-re tehető (EWUng). A TESz. 1865-ös első adatot említi. Ez az Nsz. cédulaanyagából került elő, így az Nsz. *ampulla* szócikkében is az első helyen szerepel az időrendben.

„*ampulla* ... öblös edény, bor- és viztartó (a misénél); szentelt olajtartó” (1865 Babos Kálmán)

Az *amforá*-nál ugyanezt nem tehetjük, ugyanis az Nsz. időbeli kezdő határa 1772. Korpuszainkban ez a szó 1851-es első előfordulással szerepel.

„nemcsak nem szégyenli, sőt vele dicsekszik, Hogy az *amphorája* mint *urceus exit* [=vizeskorsó végezte]” (1851 Szemere Pál)

A lexikai minősítések érdekes különbségre irányítják figyelmünket. Míg az *ampulla* esetében (rég) minősítés szerepel a ‘tárolóedény’ jelentés előtt, addig az *amfora* jelöletlen. Az ÉKsz² az *amforá*-t (*Tört*) minősítéssel látja el. Az *ampulla* mai legismertebb jelentése a ‘(folyékony) gyógyszer, vegyszert légmentesen tároló üvegcsé’ (*Orvos is, Vegy is*) minősítésű, azaz szakszó. Míg az *amfora* korhoz, kultúrkörhöz kötött szóvá vált megőrizve a latinból hozott jelentését, addig az *ampulla* jelentésetolódással ma is élő szakkifejezés. Az Nsz. gyakorlatát követve mindkét szó nál fellelhető az egy egységnyi mennyiséget kifejező jelentésárnyalat is.

„A hűtlen követségre [...] vonatkozó pörökben 11 *amphora*, örökösödési ügyekben egy-egy *amphora* [...] volt a kiszabott vízmennyiség mindenik fél számára” (1904 Ókori Lexikon)

„Egy *ampulla* [nyúlvírus-vakcina] száz sertés oltásához elegendő” (1958 Esti Hírlap jan. 8.)

Az Nsz. *ampulla* szócikkében megtalálható a (*Biol*) minősítésű ‘alsórendű állatok egyes fajainak lábán található korsó alakú hólyag, tágulat’ jelentés 1897-es első adattal. Ez alaki hasonlóság alapján fejlődhetett az eredeti ‘tárolóedény’ jelentésből. Ezt a jelentést az EWUng. is említi, igaz csak 1911-ből.

„[A tengeri ugorkák] három rendre osztatnak. 1. rend: *Pedata*, hengeres vagy többé-kevésbé kétoldali részarányos testtel; a hasoldalán jól fejlett, a hátoldalán ambulakráll [ti. lélegzést, ill. mozgást segítő] *ampullákká* módosult lábakkal” (1897 PallasLex.)

Közvetve a latinnal függ össze a magyar *alagya* is. A lat. *elegia* magyarított formája ez, amely 1585-ből adatos az először. „Így akarták C[alepinus] tolmácsai az *elégiát* magyarosan elnevezni, követőkre azonban nem találtak egészen Barczafalviig 1787. (Szigv.) és Révaiig (Magy. Alagya), kik a XVIII. sz. végén elevenítették föl” (Szily 1902: 5). Itt jól láthatjuk, hogy a latin *elegia* jelentésével együtt került nyelvünkbe, majd a nyelvújítás hevében igyekeztek magyar hangalakkal ellátni, ami azonban nem vált közkeletűvé. Így az *alagya* megmaradt nyelvújítási szónak, ma már csak (rég) minősítéssel kerülhet szótárba, míg a latin etimont híven tükröző *elégia* tovább él ma is nyelvünkben műfajmegjelölő szóként.

Az alább következő példákban a magyar szó jelentésének kialakulásában a latin etimon mellett más nyelv közvetlen vagy közvetett hatásával is számolnunk kell.

A magyar *adjustál* szót a TESz. latin etimont vezet vissza (lat. *adiustare* ‘kiállít, felkészít’), és 1717-ből adatos az először. Elkülönít még két jelentést: ‘rácba szed’ 1877-ből és ‘üt-ver’ 1907-ből. Az EWUng. ezeket csak árnyalatban választja el egymástól (szintén 1877-es adattal). A TESz. szerint ez az ige német nyelvi hatásra (ném. *adjustieren* ‘rendbe hoz, felszerel’) *adjustíroz* alakban is a magyarba került. Az EWUng. vitatott eredetűnek mondja a szócsaládot. Ha a német eredetű *adjustíroz*-t tekintjük korábban átvett tagnak (bár első adata csak 1795-ből származik, amit az Nsz. szócikke is mutat), akkor az *adjustál* képzőcserével jött létre (-íroz > -ál). A magyar honosító képzővel ellátott *adjustál* viszont korábról adatos a magyarban. Ha az *adjustál*-t tekintjük a szócsalád alaptagjának, akkor szemantikai nehézségekbe ütközünk a latin etimontól indulva. A latin alap tagadhatatlan, de erős német hatásra utal az *adjustírun* ‘vmely személyhez tartozó, ill. foglalkozáshoz, tevékenységhez szükséges öltözék, felszerelés’ szó is, ami szintén a szócsalád tagja. Ezt az Nsz. (*Kat is*) minősítéssel vette fel. Itt jól látszik a német főnévképző, amely a magyar szóban is megőrződött.

„Az egész világnak adatik tudtára, hogy kiki úgy nézzen Mátyás lárvájára, tudós slafrokjára, zöld borostyánnyára, mint a nagy Apollónak *adjustírun*gára” (1804 Verseghy Ferenc)

Ha az Nsz. szócikkei alapján összevetjük a két ige jelentésszerkezetét, kiderül, hogy az *adjustál* jelentésstruktúrája árnyaltabb. A ‘felszerel, használatra alkalmassá tesz’ főjelentést két árnyalat gazdagítja: a (*Ker, Ipar*) minősítésű ‘<áruccikat> tetszetősen csomagol’, illetve ‘igazít, rendbe hoz’.

1) „Némely ágyulöveg (*shrapnel*) közvetlenül a töltés előtt »*adjustáltat*ik« a célpont távolságának megfelelően” (1893 PallasLex.)

1a) „egész sora van a magyar produktumoknak, amelyek habár itt készülnek, kikerülnek a külföldre, hogy ott *adjustálva* drága pénzen ismét beszállítsák azokat, mint külföldi árut” (1932 Magyar Pál)

1b) „ez az ipse fodorította a vuklijaimat [=hajfirtjeimet] és *adjustálta* a copfomat” (1900 Vay Sarolta)

A szótári előzményeket (ÉrtSz., ÉKsz.) tükrözi a ‘<kéziratot> kijavít, nyomdakésszé tesz’ jelentés, ezt azonban eddig nem tudtuk korpuszainkból származó, valós példamondatokkal alátámasztani. A ‘ver, ütlegel’ jelentés, amit csak 1947-ből tudunk először adatosolni, kapcsolatban lehet az 1. főjelentéssel, ha az alkalmassá tételt csak

durvább eszközökkel lehetett elérni. Erre ad példát a következő, szócikkben is szereplő mondat.

„Egyszer egy cirkuszfilmet néztem, egy bozontos, tagbaszakadt férfi adjusztálta az oroszlánokat” (1983 Polgár András)

Itt talán szerepet játszhatott a szónak a katonai kiképzéskor való használata. A két szó közül az *adjuszíroz* (rég) minősítésű.

Alba főnevünk a latin *alba* szó alapján került a magyarba. A latinban ez a szó a *vestis alba* (‘fehér ruha’) és a *gemma alba* (‘fehér gyöngy’) kifejezésekből fejlődött jelentéstapadással (‘fehér’). Magyar szóként 1466-ból adatható először ‘miseing’ jelentésben (vö. Fludorovits 1937: 38), ami jól mutatja, hogy ez a szó is az egyházi latinon keresztül került nyelvünkbe. Első adata az Nsz.-ben 1841-es.

„Mindenféle megbiztatás is elfogadtatik mindennemű templomi diszítvényre, püspöksüvegre, ... albára, szemfödélre” (1841 Pesti Hírlap)

Második elkülöníthető jelentése szintén az eredeti ‘fehér’ jelentéssel hozható összefüggésbe: a biankó, kitöltetlen papírlap is ilyen színű. Ezt 1802-ből tudtuk adatolni, de kiveszett a jogi használatból a latin nyelvi elemek visszaszorulásával.

„A’ kívánt *Álba* itt van; nevem alatt a’ más oldalon felírtam ígéretemet, hogy a’ pénzt Octob. 31-dikére lefizetem” (1802 Kazinczy Ferenc)

Az Nsz. szócikkében megkülönböztetjük még az (*Irod*) minősítésű ‘hajnali dal’ jelentésű műfajmegjelölést. Ez természetesen nem a latinból közvetlenül került a magyarba. A szó a provanszál *albá*-ból terjedt el nemzetközi irodalmi műszóként, amely a francia *albe* szó alapja is. Ezek természetesen visszavezethetők a latin ‘fehér’ jelentésű etimónra. A trubadúrköltészetben az *alba* elnevezésű dal figyelmeztette a szerelmeseket a hajnal közeledtével arra, hogy ideje elválniuk egymástól (vö. VirLex. 153). A magyar *alba* szónál szintén tetten érhető a latinon kívül másik nyelv hatása is, amit az etimológián kívül a jelentések elkülönülése is híven tükröz.

Az alábbi szavak az egyházi latinból kerültek hozzánk, ám jelentésük (az eredeti megőrzése mellett – változáson ment keresztül a magyar nyelvtörténet során).

A latin *agenda sacra* szószerkezetből származik a magyar *agenda* szavunk. Ez voltaképp a latin *agere* ‘tesz, cselekszik’ igére vezethető vissza. Az ebből származó, valószínűleg elsődleges ‘tennivaló, elintézendő ügy’ jelentést tükrözi az Nsz. szócikkének első jelentése. Egyházi használatban ez a szó ‘(istentiszteleti) szertartás’-t jelent, amit az EWUng. már 1550-ből kimutat. A latin etimon kifejezésből is kiténik, hogy a szó elsősorban egyházi jelentésében volt használatos a magyarban. A szertartási teendőket a ‘szertartáskönyv’ jelentés tükrözi, amit a TESz. 1803-ból adhat, ám az Nsz. már 1787-ből példát hoz rá.

„Agendák felől kérő megegyezést jelentő Híradása” (1787 Kármán József)

Etimológiai szótáraink elkülönítik a ‘konfirmáció’ jelentést (1905-ből). Az EWUng. elavulóban lévő szónak minősíti az *agendá*-t, amit az Nsz. példái alapján kétségbe vonhatunk. Az eredeti ‘tennivaló’ jelentés valóban eltűnni látszik, az egyházi használatban azonban élő szónak tekinthetjük az *agendá*-t, a reformáció óta igaz, kizá-

rólag protestáns körben (vö. EWUng, Bárczi 1951: 79). A jelentések összefonódását érzékelteti, hogy a ‘tennivaló’ és ‘szertartás’ jelentések párhuzama mellett adatolható mindkettőnek írásba foglalt megjelenítése is a ‘(naplószerű) könyvecske’ és a ‘szertartáskönyv’ jelentésekben.

„Magyar írásaimat, meljek közt egy Agenda is leszsz, 's ha néked tettszeni fog – Nádaskai Tipográfus, és a' censura nem ellenzi, nyomtatás alá botsájthattya – tsak név nélkül” (1812 Kazinczy Ferenc)

A hollandban ma is használják az *agenda* szót ‘zsebkönyv, (határidő)napló’ jelentésben. A franciában is él az *agenda* főnév ‘előjegyzési naptár, notesz’ jelentéssel. Az angolban az *agenda* jelenti még ezek mellett a ‘napirend’-et is.

A magyar *angyal* szó szintén a latinra vezethető vissza (lat. *angelus* ‘követ, küldött, angyal’). A latin szó a kereszténység terminológiájával került a keresztény népek nyelvébe, köztük a magyarba. A TESz. még feltehetőnek tartja a szláv közvetítést, az EWUng. azonban kizárja ezt. A szó már a 12. században kimutatható eredeti ‘Istenhez tartozó, az emberek felé közvetítő szellemi lény’, illetve ‘őrangyal, (láthatatlan) védelmező’ jelentésben. Megszólításaként többféle szituációban is használható az *angyal* szó. A szeretett személy megszólításaként az EWUng. 1763-ból adatolja az Nsz. cédulájára hivatkozva, de ez a szó szótárunk 1772-es kezdő időhatára miatt nem jelenhet meg a szócikk megfelelő részében.

„Ne válljunk el egymástól, édes angyalom” (1775 Báróczi Sándor)

Megszólításaként nemcsak szerelmesre, hanem kisgyermekre is vonatkozhatott. Ezt először 1840-ből tudjuk kimutatni elektronikus adatbázisunkból.

„O te vagy Kedves leány, örömmek angyala, – Te drága magzatom”
(1840 Ney Ferenc)

Használható kedélyeskedő, bizalmaskodó hangnemű megszólításaként, ekkor azonban csak egyes számban. 1790-ből tudtuk adatolni az Nsz.-ben.

„Vigyen el az ördög, hogy ha meg nem adom, Tsak most egyfzer segíts, Brúderem [= pajtásom], Angyalom!” (1790 Gvadányi József)

Az EWUng.-ban 1599-ből adatolható ‘fosztogató katona’ jelentés nem került be az Nsz. szócikkének szerkezetébe. Adatok hiányában feltételezhető, hogy ez még 1772 előtt kiveszett a magyarból. Nőre vonatkoztatva az Nsz. elkülönít ‘kedves, jószágos személy, főként nő’ és ‘tisztá, szép megjelenésű, fiatal nő’ jelentéseket, amelyeket a képzőművészetben megszokott külalaki, illetve tartalombeli hasonlóság kapcsol az eredeti ‘Isten küldötte’ jelentéshez.

„Illyen nevelésű Öcsék között Gertrudist se reménylyük igen angyalnak”
(1821 Katona József) illetőleg

„Az beszéltette nékem a' Néném, hogy nem régiben hozott oda egy szép Angyalt annak Anyja, a' kinek szépségét minden Apátzák megsudálták”
(1792 Szűts István)

Pejoratív használatában szintén nőkre vonatkoztatva jelenthet ‘rosszhírű, laza erkölcsű nő’-t, ami feltételezhetően szintén a használati kör sajátosságából vonódott el.

„Egész sereg mahumedféle angyal tódult rá pongyola kedvében” (1844 Kuthy Lajos)

Az *angyal* vonatkozhatott ‘egy bizonyos bankó’-ra is. Ez a jelentés (*rég*) minősítéssel került az Nsz.-be. Itt nyilvánvalóan a pénzjegyen szereplő angyalfigura szolgálta a jelentés alapjául.

„Itt van ... két angyal és öt pengő” (1844 Jósika Miklós)

A szó első, egyházi jelentése vezethető vissza a latin etimónra, a többi a magyarban fejlődhetett ki. A szó körül igen gazdag szócsalád bontakozott ki. Az előtagi összetételeket vizsgálva három markánsan elkülönülő csoportot fedezhetünk fel. Ezek közül egyik az egyházi jelentéshez kapcsolódik (*angyalének, angyalsereg, angyal-szárny, angyalszobor*), ezekben az ‘isteni küldött’ templomi megjelenítése tükröződik. A másik csoportba azok a szóösszetételek sorolhatók, amelyek a nőre vonatkoztatva szépséget, kecsességet fejeznek ki (*angyalábrázat, angyalbáj, angyalszem, angyalszép, angyaltermet, angyalvonás*). Ezek a templomi ábrázolásokhoz külalakjukban köthetők. A harmadik csoport valamely pozitív belső tulajdonságot érzékeltet (*angyalemler, angyaljószág, angyallélek, angyalszelíd, angyaltermészet, angyaltiszta*).

A következőkben vizsgáljunk meg néhány szót, amely a latin etimontól messze távolodott a magyar nyelvben lezajlott jelentésbeli változások miatt!

A magyar *akció* a latin *actio* főnév átvétele. Az etimon már a latinban is több jelentésű volt: ‘cselekvés, cselekedet, tett’; ‘előadás, taglejtés’; ‘vád, vádirat’. A TESz. ezeket adatalja is 18–19. századi magyar példákkal. 1845-ös adattal állítja elének a szót ‘pénzbüntetés’ jelentésben. Az EWUng. ezek mellett feltünteti az ‘ügy, dolog’, az ‘eljárás’, a ‘hatás’ jelentéseket, illetve 1928-ból adatalja az *akció*-t nyelvtani terminusként. A szó első magyar előfordulását 1589-ből mutatja ki. Az eddig felsorolt jelentések mind megtalálhatók az Nsz. *akció* szócikkében is. Emellett elkülönítünk a sportban végrehajtott ‘előretörés, támadás’ jelentést, ami az eredeti ‘cselekvés, tett’ árnyalataként szerepel.

„A játékidő hátralévő részében csak egy-egy ügyes akciónak tapsolhatott a közönség, újabb gól azonban nem született” (1958 Népszabadság aug. 17.)

Az ‘előadás, szerep’ mellett megkülönböztetjük az ‘irodalmi, kül. színpadi mű cselekménye, eseménysora’, illetve ‘ennek egy eseménye, mozzanat’ jelentést. Ez szintén a ‘cselekedet, tevékenység’ speciális körű alkalmazása.

3) „[a Dorottyában] az Actio, vagy a’ Munkálkodás, mellyet én a’ Deák Fabula után Mesézetnek nevezek, egézfzen költött” (1803 Csokonai Vitéz Mihály)

3a) „mindegyik történetnek volt egy rövid bevezetése, melyben egy bizonyos csodálatos véletlen szerepelt, indító akcióként” (1920 Karinthy Frigyes)

A ‘társadalmi megmozdulás vmely cél elérésére’ jelentésben a 19. század végéről tudjuk adatalni korpuszainkból az *akció* szót. Ennek jelentésárnyalataként jelenik meg az ‘árendeménnyel együtt járó kereskedelmi kampány’, amellyel manapság talán a leggyakrabban találkozunk a köznyelvi használat során.

2) „egy ilyen társadalmi akció jó hírnévére nézve tisztán állt előtte” (1886 e. Boruth Elemér)

2a) „a reklámozásnak összhangban kell lennie ... az árakkal, az értékesítési körülményekkel, az eladási akciókkal” (1979 Varga György)

Ez metonimikus, ok-okozati kapcsolatban van az eredeti ‘cselekedet, tevékenység’ jelentéssel, amennyiben ez éppen ‘cselekvésre késztet’.

Utoljára következzen az *akadémia*! A latinban tulajdonnévként élt sokáig, és a magyarban is fellelhető így. A görög etimonra visszavezethető szó a latinban elsősorban a Platón által alapított filozófiai iskolát, illetve ennek helyszínét, az Athéntől északnyugatra fekvő ligetet jelölte (vö. Farkas 1982: 45). Ez a jelentése a mai magyarban is megtalálható, de csak mint (*Tört*) minősítésű szakszó. Az *akadémia* a magyarban először ‘iskola’, ‘főiskola’ jelentésben mutatható ki 1559-ből (vö. Farkas 1982: 45, ill. EWUng.). Ez utóbbi máig a szónak az egyik élő nyelvi jelentése, mely valószínűleg az alapjelentés speciális körülményeiből alakult ki. A másik élő, a köznyelvben ma is használatos jelentése a *Magyar Tudományos Akadémia* tulajdonnévben is tükröződő ‘legfelsőbb tudományos testület, ill. a tudományos kutatás irányítását végző legtekintélyesebb országos intézmény’. Az *akadémia* szó következő jelentése ‘ezen intézmény épületé’-re vonatkozik, amit az Nsz. 1812-ből tud adatolni.

„elmés festések és emblemák láttattak ... az akadémia egyik ablakában” (1812 Keresztes József)

Megkülönböztetünk ‘művészeti társaság; testület’ jelentést. Ez az elsődleges jelentésből szűkült egy speciális területre.

„Volt továbbá vadász-szövetkezet [...], volt irodalmi akadémia” (1892 Osztrák–Magyar Monarchia-CD)

Szintén jelentésszűkülés látszik a ‘továbbképző előadás, tanfolyam, szabadegyetem’ árnyalat esetében.

„a maga részéről befejezte a politikai akadémiát” (1956 Urbán Ernő)

A sportban használatos ‘fejlettebb fogások, technika bemutatása’ jelentésnél csak szótári előzményekre tudunk hivatkozni (ÉrtSz.), mert az Nsz. adatbázisaiból eddig nem került elő erre vonatkozó szóadat. A ‘(színházi, színpadi) bemutató, előadás’ jelentésre viszont találtunk 1842-ből származó adatot, ami két évvel korábbi, mint az eddig etimológiai szótárainkból ismert legelső.

„első academiája vasárnap [...] leend, mellyben több költemények közt egy kis vigjátékot is rögtönzend” (1842 Regélő Pesti Divatlap)

Ez a jelentés ma már nem él, de az *akadémia* szó történetéhez mindenképpen hozzátartozik.

Befejezés

A fentiekben csak olyan latin jövevényszó szerepelt, amelyekről etimológiai szótáraink említést tesznek, illetve a latinból eredeztetnek. Természetesen több olyan szó is a latinból ered, amelyeket ma nemzetközi (például *algebra*, *ananász*, *anglikán*, *atléta*) vagy vándorszóknak (például *alabárd*, *almanach*, *ametiszt*) minősítünk, így

ezek közül egyről sem szóltam, holott az Nsz. „a” betűs részében számos ilyen szerepel. Céлом elsősorban az volt, hogy rámutassak, a szavak jelentésstruktúrájában, illetve ennek változása során az etimon számos esetben csak kiindulópont. Számolnunk kell esetleg egyéb idegen nyelv hatásával, illetve hangsúlyozottan a magyar nyelv belső változási tendenciáival. Ezeket figyelembe véve kell megírunk az Nsz. szócikkeit, illetve a jelentésekhez, jelentésárnyalatokhoz a megfelelő szaknyelvi- vagy stílusminősítést illeszteniünk, hogy a szótár olvasója a lehető legszélesebb körű jelentésstruktúrát kaphassa.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1951: *A magyar szókincs eredete*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd főszerk. 1967: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd főszerk. 1993: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I*, Budapest, Akadémiai.
- Csengery Kinga – Ittész Nóra szerk. 2002: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Farkas Vilmos 1982: *Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben*, Budapest, Akadémiai.
- Fludorovits Jolán 1937: *A magyar nyelv latin jövevényszavai*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Gyalmos János 1933: *Latin eredetű képzőink*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság = *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 31.
- Király István főszerk. 1992: *Világirodalmi Lexikon I*, Budapest, Akadémiai.
- Kiss Lajos 1976: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban* = *Nyelvtudományi Értekezések* 92, Budapest, Akadémiai.
- Kniezsa István 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, Budapest, Akadémiai.
- Ligeti Lajos 1986: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest, Akadémiai.
- Mollay Károly 1982: *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*, Budapest, Akadémiai.
- Szily Kálmán 1902: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.

ÉSZREVÉTELEK A VAJON TÖRTÉNETÉHEZ

PÓLYA KATALIN

A *vajon* akkor keltette fel érdeklődésemet, amikor a középmagyar kor kérdő mondatait vizsgáltam. Úgy találtam, hogy mai használati szabályai nem is kis mértékben eltérnek a középmagyar kori, vagyis a XVI. századtól a XVIII. század végéig tartó időszak jellemző használatától.

A *vajon*-t a Pusztai Ferenc (2003) által szerkesztett *Magyar értelmező kéziszótár* olyan kérdőszóként határozza meg, amely eldöntendő és kiegészítendő kérdésben fordulhat elő. Lényegében ezzel megegyező értelmezést ad mind a Keszler Borbála szerkesztette hagyományos grammatika (Kugler 2000: 278), mind a Kálmán László-féle strukturalista mondattani tankönyv. A *vajon* mai lehetséges változatai az utóbbi példával (Kálmán 2001: 98):

1. Péter tegnap vajon mit csinált?
2. Péter tegnap vajon verset is mondott-e?
3. Péter tegnap vajon verset is mondott?
4. Péter mit csinált tegnap vajon?

A szó etimológiájával igen sokan foglalkoztak: Arany Jánostól [1865] Simonyi Zsigmondon (1881: 120), Klemm Antalón (1928–42: 18) át egészen napjainkig tucatnyi magyarázat született (l. még Szarvas–Simonyi 1893; Berrár 1957: 70; TESz.; EWUng.). A Klemm-féle magyarázatot fogadta el a TESz., s Benkő Loránd tanítványai is. Eszerint a létige egyes számú, 3. személyű felszólító módú alakjából keletkezett. Minden valószínűséggel már az ősmagyar korban lezajlott ez a folyamat, mivel az ómagyar korban a *val-* (van) igének *valjon*, *valjonak* alakjai nem adatosak, ez az alak ekkorra már inaktív.

A TESz. hangsúlyozza, hogy a *vagy* kötőszóból, a *vaj* indulatszóból és a *vall* ('bevall') ige felszólító módú igealakjából való származtatása téves. Ugyanakkor – érdekességként megemlítem, hogy – a TESz. és az EWUng. is az első előfordulásra éppen egy olyan adatot hoz a FestK.-ből (1493), ami a *vall* ('bevall, hisz') ige felszólító módú alakjára példa. Egy kicsit tágabb szövegekörnyezetben az adat: „Eertem mast mýndenewt lesewket · zanon · ýlý tewelgeesimet · ... Gyýwleweeges wagýok magamnak ... Menýeezer ýmmar · ... enmagamba megh haragwan mondottam mýg *walyon* ezeket ees my leezen weege” (FestK. 400–1), ti.: meddig valljam/higgyem ezeket és mi leszen vége. Vagyis a *walyon* itt E/1. tartalmas ige. [Latinul: quousque hoc et quis erit finis? = meddig ez, és mi lesz vége?]

Az első előfordulás idejét tekintve azonban a TESz. nem téved, saját gyűjtésében a legelső adatok, mindjárt kilenc, a GuaryK.-ből valók, ennek keletkezési évszámát (1495e) körülbelül azonosra tesszük a FestK.-ével. Íme néhányan közülük:

GuaryK. 7: „*Val'on* mi vtalatoſb 2e3og · embo2nel.”

13: „(Mel' atkozot bín legõn e3 gonoz ragalmaffag ...) Mezt *val'on* minec itelned es mondanad e3t egebneç.”

28: „*val'on* ki a3 ki meg ohattá magat e3 gonoz atkozot hazmad nelvtul”.

Valamennyi kutató egyetért abban, hogy a *vajon* valamikor főmondat lehetett, s onnan került be a mondat belsejébe. Klemm szerint (1928–42: 18) egy ráhagyást, megengedést kifejező főmondatról lehetett szó. Az újabb tanulmányok ebben a megengedő, ráhagyó jelentésben kissé bizonytalanabb álláspontot képviselnek, mivel ez adatokkal nem bizonyítható. Abban azonban mind Juhász Dezső (1999: 180–181), mind Mátai Mária (2000: 104) egyetértenek, hogy a főmondatból már lecsúszott, partikularizálódott *vajon* elsőként az eldöntendő kérdésekhez kötődött, s hozzáfűzik, hogy már korai kódexeinkben is gyakran mondható a kiegészítendő kérdésben való előfordulása.

Nos, ezt a vélekedést az adatok ebben a formában nem erősítik meg. Legelső kódexeink közül a Jókai-kódexben, a Huszita Bibliában, a Birk- és Festetics-kódexek egyikében sem fordul elő a *vajon*. A már említett Guary-kódexbeli 9 előfordulás mindegyike viszont kiegészítendő kérdés. A Winkler-kódex (1506) egyetlen adata szintén kiegészítendő kérdésben fordul elő: „*Ky* volna *valyon* az bekesegnek angýala ký termezeth ellen nem sirna holoth az istennek fya termezeth ellen kent zened” (79). A Nádor-kódex 8 előfordulásából mindössze 1 volt eldöntendő kérdésben, a többi kiegészítendőben. Az első olyan adat tehát, ahol a *vajon* eldöntendő kérdésben áll, 1508-ból ez: „*val'on* *alejítode* hoğh a serbe ['sírba'] íqneek” (329).

A kiegészítendő kérdésekben való számosabb előfordulás nekem inkább azt valószínűsíti, hogy a *vajon* elsőként ilyen kérdő mondatokba épült be. Ezzel ugyanakkor kérdésessé válik az a feltevés is, hogy eredeti funkciója – miként azt az előbb említett szerzők közül pl. Juhász Dezső és Mátai Mária is vélik – a kérdés nyomósítása, a kérdő jelleg fokozása lett volna. Az adatok alapján valószínűbbnek tűnik, hogy az eredetileg feleletet váró kérdő mondatba belépve a *vajon* a mondatot úgy változtatta meg, hogy az a beszélő kételyét, tünődését továbbra is kifejezve nem várt feleletet. Vagyis a kérdő mondatot retorikai vagy álretorikai kérdéssé alakította át. A Kocsány Piroska által (2001: 16) megfogalmazott megfordíthatósági konvenciót alkalmazva pl. a GuaryK. adataira, láthatjuk, hogy az mindegyik példánál ellenkező előjelű, tehát negatív állítást eredményez. A válasz valóban előre tudható, ismert, mind a kérdező, mind a hallgató számára: „Nincs utálatosabb a részeg embernél; Nem ítélnék/gondolnánk másnak a gonosz rágalmozást; Nincs olyan ember, aki megóvhatná magát az átkozott nyelvtől.”

Az eddig rendelkezésemre álló adatok, vagyis eddigi gyűjtésem alapján úgy látom, hogy a *vajon* a beszélt nyelvben általánosan használatos lehetett a kései ómagyar korban, s onnan kerülhetett írott emlékeinkbe oly módon, hogy előbb a beszélt nyelvhez közelebb álló, vagy a szóbeli hagyományokat jobban tükröző legendákban, példázatokban, siralmakban jelent meg, s csak jóval később a szigorúbban szerkesztett, szentnek tekintett szövegekben, vagyis a bibliafordításokban.

Példaként bemutatom néhány bibliai hely párhuzamos fordítását:

a) Kiegészítendő kérdésben:

Máté 17, 17 versének fordításai közül először Sylvesternél bukkan föl a *vajon*, majd Károlinál:

Sylv. (1541): „O te hütötlen / ęs vižfzāfordult faiu nip / *vallon* mecčziglen fogok lenni tū kōžottetek *vallon* mecčziglen foglak eltūrni tūtōkōt?; **Károli (1590):** „ő hitetlen és el fordult nemzetfég; *Vallyon* f-meddig lébec veletec? S *vallyon* meddig ęnuedlec titeket?” A korábbi fordításokban, és még Káldinál sincs a fordításban *vajon*: MünchK. (66): „O hütötlèn nēžet / τ vižha viuo miğ ležec tū vēletec τ miğ žēnuedlec tūtōkēt”; JordK. (1516–1519): „O hýtetlen es vyžžaa foždwtl nemžet / Myglen leežek veletōk es mýğ Zenvedlek týteket”; Pesti ÚT (1536): O hýtetlen ees wýžžauono nemzetfég, mýğ kel weletek lennem? Mýğ kel týkte ketžēw eelnem”; Káldi (1676): „Oh hitlen, és elfordult nemzetfég, meddig léfzek veletek? miğ űzenvedlek titeket?” (Latinul: O generatio incredula, et perversa, quousque ero vobiscum? usquequo patiar vos.)

Ellenőrizzük, hogy a mondat megfordítható-e! Két különböző értelmezése is lehet a mondatnak, az első, szerintem valószínűbb értelmezés szerint igen: ‘Nem akarok tovább veletek szenvedni, nem akarom túrni a hitetlenségeteket!’ Ez esetben retorikai kérdéstről van szó. Egy másik olvasat szerint nem: ‘Meddig kell még tanítani benneteket? Mikorra múlik el a hitetlenségetek?’ Ez esetben példánk álretorikai kérdés, mert bár a pontos választ nem tudjuk, de a kérdező nem vár feleletet.

Egy esetben, Máté 7, 9 versében, Pestinél is előfordul a *vajon* szintén kiegészítendő kérdésben, (ez a legkorábbi bibliai előfordulás), ugyanitt még Káldi is *vajonnal* fordít: **Pesti ÚT. (1536):** „*Vallyon* mely wagyon olý ember kezzýletek, kýnek ha az ew fya kenýeret keer, nemde amaž kewet adee neký?”; **Káldi (1526):** „A’ vagy kichoda kōžžöletek az ember, kitől ha kenýeret kér a’ fia, *vallyon* követ nyújt-e néki? A többi fordítás *vajon* nélküli kiegészítendő kérdés: MünchK. (1466): „Auag mel’ az ęmber tū kožžöletec kitōl ha ę fia kenèrèt kezènd minē kōuèt ñoit nēki”; JordK. (1516–1519): „Ký vagyon kedýg ty kezzöletek olý ember · kýthwl ha hw ffya kýnyezet keezend · nem de kówet aad ee hwnéký”; Sylv. (1541): „Auag vağoni valamell ember tū kōžžöletek ki kōuet agğon az ű fianak / mikoroñ az fiu kenzeret kir ű túle: ”; Károli (1590): „Mert kitfoda az ti kōžžöletec, ki az ő fiánac kōuet adgyon, ha ő tőle kenýeret kér?” (Latinul: Aut quis est ex vobis homo, quem si petierit filius suus panem, *numquid* lapidem porriget ei?) A *vajon* általában, de nem feltétlenül a latin *numquid* fordításaként tűnik fel, sokszor a korábbi *mínem* helyén. Erről részletesebben l. Pólya (1992).

Ellenőrizzük, megfordítható-e? – Igen: ‘Nincs olyan ember, aki a fiának követ adna, ha az kenýeret kér.’ Vagyis ez a mondat is retorikai kérdés.

b) Eldöntendő kérdésben:

Máté 7: 16 versében Károlinál és Káldinál tűnik fel a *vajon*: **Károli (1590):** „Az ő gyümölczőkről elméritec meg őket, *vallyon* űzedneké az tōuifról űžöłt, vagy az boytorianrol figét?”; **Káldi (1676):** „az ő gyümölcžökről ifméritek meg őket. *Vallyon* űzednek-e á tōviffekről űžöłöket, vagy a boytorjánokról fűgékét?” A korábbi bibliákban a fordítók a *mínem*, *nemde* kérdőszókat használták:

MünchK. (1466): „ę gomōlŁokžōl ęfmèzitecmeg ękèt Minē zedn^c tūuiffēcroł žōłōkèt / ağ kozokžol figékèt”; DöbrK. (1508): „v gomōlŁogbōl meg esmeritek vket: mi

nem zednek tovisról zölöt Avag zagárol figet”; JordK. (1516–1519): „az hw gýmeczekkel meg ýlmezýtek hwet. Nem de gýeýthnek az tovýfkettzöl zölöt, awaág az vadkozokzöl fýghet”; Pesti ÚT. (1536): „az ew gýlmecekrel meg efmerýtek ewket. Nemde zedneke a týwýfkrel zewlew? Awag az boýtorýanrol fýget?; Sylv. (1541): „Az ű gómölczökrül efmerhetitek meg űköt. Nemde fzedneki az tóuifflekrül fzöölöt : auaág az tóuifflelapukrul figheket ?” (Latinul: A fructibus eorum cognoscetis eos. *Numquid colligunt de spinis uvas, aut de tribulis ficus?*)

A kérdés itt is megfordítható: ‘Nem szednek a tövisről szöölöt, és a bojtörýánról sem fýgét.’ Mondatunk ismét retorikai kérdés.

A Jordánszky-kódelexben egyáltalán nem találtam *vajon*-t; Pesti Gábor Új Testamentumában – eddig – csupán egy előfordulást, az imént idézett Máté, 7,9-beli adatot. Sylvester már többször is használja fordításában a *vajon* partikulát, elsősorban kiegészítendő, és csak feleletet nem váró kérdésben. A Károli- és Káldi-féle fordításokban sokszor előfordul a *vajon*, megfigyelésem szerint azonban csak ott, ahol a fordítók is retorikai kérdést értelmeznek, bár ott sem minden esetben.

A *vajon* tehát a kései ómagyar korban olyan árnyaló partikula, amely a kiegészítendő, vagy *-e* kérdőszós eldöntendő kérdésben állhatott. Funkciója szerint korlátozta a lehetséges válaszokat, a valódi kérdést retorikai kérdéssé vagy álretorikai kérdéssé változtatta, miközben megörizte a beszélőnek a mondat tartalmához fűződő bizonytalanságát, kételkedését, lehetővé téve a kérdő formájú közlést.

A középmagyar kor kezdetén már mind kiegészítendő, mind eldöntendő kérdésekben egyformán gazdagon adatható a *vajon*. Eldöntendő kérdésben azonban a korszak végéig is csupán az *-e* kérdő partikulával együtt, vagyis önállóan nem! A korszak jellemző változása, hogy a *vajon* egyre többször tűnik fel valódi kérdésben, vagyis elveszíti árnyaló jelentését, s mint stiláris, erősítő fordulat, beleolvad a kérdő mondatba.

Retorikai kérdések a XVI. század végéről: „mert ha valaki chac háza nepéuel fem tud bírnya, *vallyon* mikeppen vifeli gondgyat az Iften hiv Kerefztyeninec?” (Sztár. 57), Balassi Szép magyar komédiájából: „*Vallion* nem azon haý, kez auagy szaje ez moftis, az mint az eleöth uolth?” (BKom. 73). Ez utóbbi mondatnak a megfordítása, mivel a kérdésben tagadószó volt, pozitív állítás: De (ugyan)azon haj, azon kéz, és azon száj, mint volt. Álretorikai kérdés még mindig a XVI. századból, ahol már sem a kérdező, sem a hallgató nem tudja a választ, a kérdés mégsem vár feleletet; egy ismert motívum két versben is: Tinódi Sebestyén Erdélyi históriájából: „Bankodic királfý, io louan ôl vala / Callat nezi vala, ßep fokat [’szókat’] ßol vala / *Valion* mikor leßen Callába Ballasa / Io magiar orßagban es Erdelben lakala.” (TKr. 58), s ez Bornemisszánál: (1557): „Siralmas énnéköm tetüled megváltom [!], / Áldott Magyarország tóled eltávoznom; / *Valljon* s mikor leszön jó Budában lakásom!” (RMKT 7: 207). (Az s nyomósító szerepére itt nem térek ki, ezzel kapcsolatban Juhász Dezső (1999) írt nagyon meggyöző és alapos tanulmányt.)

És a XVI. század végén adatható, elsőként, egy valódi kérdés Heltai Gáspár 31. meséjéből, 1596-ból: „Monda kedig az ô fiainac [ti. a béka]: Nó, mint tetzic, fiaim? *Vallyon* vagyocke olly nagy mint az öcker? Feleléneac a fiai, Kezel sem.” (HeltFab. 75) Bár fontos rögzíteni az első valódi kérdésbeli előfordulást, az általánosan használt forma továbbra is a retorikai kérdés.

A XVII. század rendkívül művelt prédikátorának, Pázmány Péternek írásaiban a *vajon* többször is felbukkan, de mindannyiszor retorikai kérdésként: „*Vallyon* Babyloniá-ban nem kötájé-meg a tüzet a három Szent Ifiak könyörgése? *Vallyon* a

tenger habjait és a sebes vizek folyását nem száraztá-e ki a Moyses és Josue imádsága? *Vallyon*, az oroslányok torkát nem fogá-e bé a Dániel esedezése?” (Pázm. 15). Mindegyikük állító kijelentésként fordítható meg, akárcsak Zrínyi következő mondata: „*Vallyon* tisztesség-é ha bolondúl veszünk, S-vérünk hullásával mi Kaurt tisztelünk?” (Zrínyi II: 30).

Míg a retorikai kérdések partikulájaként tovább is használatos a *vajon*, a XVIII. századból már több valódi kérdésben is adatható, a jelentés megváltozása ekkorra tetten érhető: „De *vallyon*, mikor ezeket lajftrom lzerint előmbe hordottad, nem jutott-é eszedbe; hogy nálunk nem ujság?” (FalNem. 133); „Lássuk, ejtsd el az üveget, *vallyon* jó-e az cserepe?” (Ap. 329).

Tehát a középmagyar kor folyamán a *vajon* elveszíti kötelező, kérdést átértékelő funkcióját, fokozatosan beleolvad, magára veszi a kérdő mondat modalitását, készen állva arra, hogy később annak kifejezőjévé is váljon, bár ez az utolsó lépés a vizsgált korban még nem történik meg. A középmagyar kor végére a tanulmány elején említett ma ismert típusokból az első kettő volt használatos. Kiegészítendő és *-e* partikulás eldöntendő kérdésekben, a következő szórendi helyzetekben:

a) Állhatott, és leggyakrabban itt fordult elő, abszolút mondatkezdő helyzetben, ilyenek pl. a GuaryK.-beli példák, vagy Pázmány mondatai.

b) Ha a mondatban kérdőszó van, akkor az azt közvetlenül megelőző helyen áll: *vajon ki, vajon mikor, vajon meddig* stb. Ez a szórend a mondat élén, és a mondat belsejében is érvényes.

c) A kérdőszó után csak úgy állhat, ha a kérdőszó és a *vajon* között van az állítmány; ilyen a WinkK. adata: „*Ky* volna *vallyon* az bekesegnek angýala”. Közvetlenül a kérdőszó után nem állhat, a FestK. TESz-beli adata ezért sem helytálló.

d) Az állítmányt többnyire megelőzi, de állhat mögötte is, miként az előző, WinkK.-beli példában, s a MargL. egyetlen adatában is: „kerlek gondolyad meg ha te vetet ot lattad volna · hattad volnae *vallyon* ev neky ezt mjelný”.

e) Mondatvégi, visszakérdező helyzetben a középmagyar kor végéig egyáltalán nem fordult elő, s olyan eldöntendő kérdésben sem, amelyben ne lett volna *-e* partikula.

Az esetleges további vizsgálódások célja lehet kideríteni, mikor, hogyan tűnhett el a *vajon*-os mondatból az *-e* partikula, s mikor, milyen feltételekkel kerülhetett a mondat végére a *vajon*.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK JEGYZÉKE

Ap. = Apor Péter 1736: *Metamorphosis Transylvaniae*, in Kazinczy Gábor közl. 1863: *B. Altorjai Apor Péter munkái*, Pest.

BKom. = Balassi Bálint szép magyar komédiája, 1589: in Ján Misianik–Eckhardt Sándor–Klanczay Tibor 1959: *A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Budapest, Akadémiai.

DöbrK. = *Döbrentei-kódex*, 1508, kiad. Abaffy Csilla és T. Szabó Csilla, Budapest, 1995 (Régi magyar kódexek **19**).

FalNem. = Faludi Ferentz 1771: *Nemes urfi*, Nagyszombat.

- FestK. = *Festetics-kódex*, 1494 e., kiad. N. Abaffy Csilla, Budapest, 1996 (Régi magyar kódexek **20**).
- GuaryK. = *Guary-kódex*, 1495 e., kiad. Szabó Dénes, Budapest, 1944.
- HeltFab. = Heltai Gáspár 1596: *Saz fabvla*, in Imre Lajos kiad. 1897: *Heltai Gáspár Esopusi meséi*, Budapest, Franklin-Társulat.
- JordK. = *Jordánszky-kódex*, 1516–1519, hasonmás kiadás, Budapest, 1984.
- Káldi = Káldi György 1626: *Szent Biblia*, hasonmás kiadás, Budapest, Faximilex, 2002.
- Károli = Károli Gáspár 1590: *Szent Biblia*, hasonmás kiadás, Budapest, Európa, 1981.
- MargL. = *Szent Margit élete*, 1510, Budapest, 1990 (Régi magyar kódexek **10**).
- MünchK. = *A Müncheneri Kódex 1466-ból*, szerk. Nyíri Antal, Budapest, 1971.
- NádK. = *Nádor-kódex*, 1508, kiad. Pusztai István, Budapest, 1994 (Régi magyar kódexek **16**).
- Pázm. = Pázmány Péter 1636: *Predikációk*, in Kanyurszky György kiad. 1905: *Pázmány Péter összes munkái*, Budapest.
- Pesti ÚT = Pesti Gábor 1536: *Wy testamentum magyar nyeluen*, Bécs.
- RMKT 7 = Szilády Áron szerk. 1912: *Régi magyar költők tára 7: XVI. századbeli magyar költők művei VI*, 1560–1566, Budapest, Akadémiai.
- Sylv. = Sylvester János 1541: *Vy testamentum*, Újsziget.
- Sztár. = Sztárai Mihály 1559: *Comoedia lepidissima de sacerdotio... Az igaz papsagnac tiköre*, Óvár.
- TKr. = Tinódi Sebestyén 1554: *Cronica*, Kolozsvár.
- WinklK. = *Winkler-kódex*, 1506, kiad. Pusztai István, Budapest, 1988.

HIVATKOZÁSOK

- Arany János [1865]: A „vajon” történetéhez, in Keresztury Dezső–Kersztury Mária szerk. 1975: *Arany János válogatott művei III, Prózai művek*, Budapest, Szépirodalmi, 833–7.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Juhász Dezső 1999: Adalékok a régi magyar viszonyozók történetéhez, in *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Kálmán László 2001: *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*, Budapest, Tinta.
- Klemm Antal 1928–42: *Magyar történeti mondattan*, Budapest.
- Kocsány Piroska 2001: A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája, in Szathmári István szerk.: *A retorikai kérdés a nyelvhasználatban*, Budapest, Nemzeti, 7–21.
- Kugler Nóra 2000: A partikula, in Keszler Borbála szerk. *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti, 275–281.
- Mátai Mária 2000: A módosítószó-történet újragondolása, *Magyar Nyelvjárások* **38**, 97–109.
- Pólya Katalin 1992: Néhány régi kérdőszavunkról, in Kozocsa Sándor Géza–Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 197–201.

Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, 2. javított és átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.

Simonyi Zsigmond 1881: *A mellérendelő kötőszók I–III*, Budapest, Az MTA Könyvkiadó Hivatala.

Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár*, Budapest. TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai.

A H-RA VONATKOZÓ MEGSZORÍTÁSOK TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI

SINKOVICS BALÁZS – ZSIGRI GYULA

A szótag elején gégehangként ejtett *h* szótag végén vagy elnémul (pl. *cse[h]ek* : *cseθ*), vagy dorzális mássalhangzóvá erősödik (pl. *do[h]os* : *do[χ]*; *me[h]anika* : *te[χ]nika* ~ *te[χ̣]nika* ~ *te[k]nika*).¹ A *h* elnémulása vagy erősödése az írott alakokban is tetten érhető: a *-val/-vel* rag csak az erősödő *h*-hoz hasonul, az elnémuló *h*-jú szótövekhez ugyanúgy *v*-vel csatlakozik, mint a magánhangzó végűekhez: *do[χ̣]al*, *potro[χ̣]al*, de *cseθvel*. Az, hogy a szótag végi *h* mely szavakban némul el, és melyekben erősödik dorzális réshanggá, beszélőnként és szóalakonként is változik. Az alábbiakban előbb bemutatjuk a mai nyelvállapotot, majd ennek a történeti előzményeit, végül az optimalitáselmélet keretében elemezzük a nyelvi változás egyes stádiumait.

1. Mai magyar szótag végi *h*

1.1. Elnémuló *h*

Azok közé a tövek közé, amelyeknek még ma is van elnémuló *h*-s alakjuk, ősi magyar szavak és meghonosodott jövevényszavak szótövei tartoznak: *oláh*, *cseh*, *éh(ség)*, *méh₁* ‘rovar’, *méh₂* ‘testrészt’, *pléh*, *juh*, *düh*, *rüh*. A helyesírási szabályzat 75. pontja szerint (AkH¹¹: 33) ide kellene még sorolnunk a *céh*-et is, és ide tartozik a *teher* szónak a walesi bárdokban megőrzött *tereh* alakja is. A tulajdonnevek közül – az imént felsorolt köznevekből/melléknevekből keletkezett családneveken kívül – ide tartozik még az *Enéh* női név és a *Vaskoh* [vaskó] városnév.

A tárgyrag és az *-on/-en/-ön* rag általában magánhangzóval kapcsolódik hozzájuk (*cseh_et*, *méh_en*), de az *oláh*-hoz, *pléh*-hez, *Enéh*-hez és *Vaskoh*-hoz magánhangzó nélkül is kapcsolódhat (Függelék).

Az elnémuló *h*-s tövek többségének ma már erősödő *h*-s alakja is van: *juθ* ~ *ju[χ]*, *méθ* ~ *mé[χ]* stb. Az, hogy a szótag végi *h* milyen arányban némul el, és milyen arányban erősödik dorzális réshanggá, függ a beszélő által használt nyelvváltozattól, a tövet tartalmazó szóalak élőszóbeli gyakoriságától és a beszédeseménytől.

Feltételezhető, hogy minél közelebb áll a beszélő által használt nyelvváltozat a nyelvművelő írásokból absztrahálható eszményített nyelvváltozathoz, annál gyakrabban némul el a *h*, és minél távolabb áll tőle, annál ritkábban.

Azokban a kifejezésekben, amelyeket élőszóban sajátítunk el, nagyobb valószínűséggel némul el a *h*, mint azokban, amelyeket olvasva tanulunk. A *cseh sör*, *Csehbe megyünk* kifejezésekben az anyanyelvi beszélők túlnyomó többsége elnémítja a *h*-t, a *céh h* nélküli ejtése viszont valószínűleg már csak a helyesírási szabályzatban és néhány nyelvművelő írásban megőrzött régiség. A beszélt nyelvben is használt *éhség*, *éhyomorra* szóalakokban sokkal valószínűbb a *h* elnémulása, mint a leginkább csak nyelvi adatként idézett *éh* szóban. Ez utóbbit – a helyesírási szabályzat 75. pontjával összhangban (AkH¹¹: 33) – Laczkó–Mártonfi (2004: 62) azok közé a szavak közé sorolja,

¹A mai magyar nyelvben egyedi kivétel a *rizskoch* ~ *rizskóf* váltakozás, de ilyen jellegű, veláris-labiális váltakozásra/változásra az ősmagyarban (*teγ* ~ *teβ* ‘teszt’), a románban (*pt* < latin *kt*) és a japánban ([χ] ~ [φ] allofónia) is találunk példát.

„amelyekben a *h* semmilyen helyzetben nem törlődik,” az *éhbér, éhgyomor, éhhalál, éhkopp, éhszomj* és *éhség* kiejtését viszont – az ÉrtSz.-ral egyetértésben – *h* nélkül adja meg (i. m. 630). Ugyanígy az előszóban ritkán hallható *düh* szóalakban is jóval nagyobb valószínűséggel hangzik a *h*, mint a *dühbe jön, dühbe gurul* állandósult kifejezésekben. Ezeknek a *h* nélküli ejtéséről helyesírási hibák is tanúskodnak (Függelék).

Vélhetően az is befolyásolja a kiejtést, hogy egy kifejezést alapvető szerepében, a nyelven kívüli valóságra vonatkoztatva használunk, vagy metanyelvi kifejezésként magára a kifejezésre utalunk vele. Metanyelvi szövegben (a nyelvészeti kísérletet is beleérve) még az olyan *h* is dorzális réshanggá erősödhet, amelyet a beszélők többsége egyébként elnémitana. A *cseh nyelv* szó szerkezetben például eléggé valószínűtlen a *h* hangoztatása, de például „A *cseh* [cse(χ)] szót *h* nélkül ejtjük” mondatban már nem annyira az. A metanyelvi hatás annál erősebb, minél kevésbé tűnik a nyelvi adat élőnyelvi szöveg részletének. Gósy–Kovács (2003) kísérleteiben az elszigetelt szótári tövekben többször jelentkezett a *h*, mint a ragozott alakokban.

1.2. Erősödő *h*

Nem némul el a *h* az *-oh* végű tövekben (*doh, potroh, moh*), az idegen szavakban (*sah, fach, pech*),² a fonotaktikailag rossz formájú mesterséges szóelvonásokban (*enyh, bolyh*),³ a mozaikszavakban (*MÉH, APEH*), a hangutánzó eredetű *keh*-ben,⁴ az elfeledett, majd írott forrásokból újjáélesztett *ihlet*-ben, valamint a *Zilah* városnévben.

Az ide tartozó szavak szinte mind olvasmányszavak. Az idegen szavak elsajátítása – egészen a legutóbbi időkig – sokkal inkább olvasás közben történt, mint élőszóban, a mozaikszavakat pedig eleve betűkből alkotják. A mesterséges szóelvonások szintén olyan szavakat eredményeznek, amelyeknek a kiejtését nem befolyásolja élőszóbeli minta. Az *-oh* végű tövek *h*-jának az el nem némulására fonotaktikai magyarázat is kínálkozik (Nádasdy – Siptár 1994: 63; Törkenczy 1994: 335), de toldalékolatlan alakjukban olvasmányszavaknak is tekinthetjük őket.

Táblázatban összefoglalva:

(1)	Elnémulhatnak	Nem némulnak el
	<i>cseh, pléh, éh(ség), céh</i>	<i>-oh</i> végűek: <i>doh, potroh</i>
	<i>méh₁ ‘testrészt’, méh₂ ‘rovar’, juh, düh, rüh</i>	idegen szavak: <i>Allah, sah, fach, pech</i>
		elvonások: <i>enyh, bolyh</i>
	<i>oláh, Vaskoh ~ Vaskóh</i>	mozaikszavak: <i>MÉH, APEH</i>
		egyéb: <i>ihlet, Zilah</i>

² A magyarban a <h> és a <ch> graféma ugyanúgy egy fonémát jelöl, mint a <j> és az <ly>. A /h/-t, akár <h>-val írjuk, akár <ch>-val, szótag elején gégehangként ejtjük (*három pszichológus mechanikát hallgat*), szótag végén pedig dorzális réshangként (*ihlet, pech, technika*).

³ A mesterséges elvont *bolyh*-nak fonotaktikailag jó formájú hangátvető megfelelője is van: a *boholy* (Függelék).

⁴ A *keh* kiejtését az ÉrtSz. még kétféleképpen adja meg (*h*-val és anélkül), de a helyesírási szabályzat 75. pontja szerint már a „szónak minden alakjában ejteni szoktuk a *h*-t” (AKH¹¹: 33).

2. Nyelvtörténeti adatok

2.1. A *h* ómagyar kori elnémulása

A szóvégi *h* elnémulásának eredete a kései ómagyar korra tehető. Az ősmagyar kor elejének hangrendszere nem tartalmazta még a χ hangot. A fgr. szókezdő *k*-velárisok előtt spirantizálódott, így megjelent a χ , mint a *k* allofónja (E. Abaffy 2003: 119). Jövevényszavak szó belsejében is meghonosítják, az első ilyen szó az *asszony* (< alán **aχsin*): HB. *fcen*[t] *achfcin* (E. Abaffy 2003: 123). A χ szókezdő és intervokalikus helyzetben *h*-vá válik, nagyjából a 11–13. század folyamán (E. Abaffy 2003: 304). A változás idejét nehéz megállapítani, mert mindegyik hangot *ch*-val és *h*-val is jelölik. Vö. HB. *halal nec halalál holç*, de ugyanott: *chomuv*, *charmul*, illetve: *hadlaua choltat* (vö. Bárczi 1958: 110; E. Abaffy 2003: 304). Szótagzáró helyzetben a *h* vagy asszimilálódik a rákövetkező mássalhangzóhoz.: alán **aχsin* > m. *asszony*: 1150 *Ahchyn*, 12. sz. vége *achfcin*, 1177/1202–3/1337 *Ascen nepe* (EWUng 54); szl. *duchna* > m. *dunna*: 1458 *dwhna*, 1635 *dunnahaj* (EWUng. 285); vagy hangátvetéssel kerül el a szótag végéről: szl. *kuchynja* > m. *konyha*: 1206 *cuhnamezei*, 1521 *Konha* kees wono (EWUng. 790).

A χ -ból alakult *h* szó végén általában elnémul: ném. *zech* > m. *céh*: 1466 *Czech*, 1552 *tzébæl* (EWUng. 160); cseh *čech* > m. *cseh*: 1138/1329 *Cehudi*, 1438 *Chewthelek*, 1478 *Chefalw* (EWUng. 196–7); szl. *vlach* > m. *oláh*: 1283: *Olahteluk*, 1602 *Olá* (EWUng. 1057); *juh*: 1208/1359 *yuhol*, 1481 e. *jjo*, 1533 *ju* (EWUng. 651; vö. E. Abaffy 2003: 305).

E. Abaffy szerint, ha a *h* előtt rövid *o* áll, mivel az nem kerülhet szó végére, a *h* megmarad: *doh*, *potroh* (E. Abaffy 2003: 305).⁵ A 19. században azonban többen is megerősítenek bennünket abban, hogy a *doh* is néma *h*-t tartalmaz (CzF. II: 1261a; IV: 422; Balassa 1895: 174).

2.2. Az adatértelmezés nehézségei

Mind a *h* elnémulásának, mind a *h*-s ejtés megjelenésének a vizsgálatát nehezíti, hogy a *h* végű szavak leggyakrabban többes számban (*juhok*, *méhek*), tárgyestben (*csehek*), vagy *-s* képzővel (*dohos*, *mohos*) állnak, ilyenkor pedig a *h* mindig megjelenik. Részben a szórványos *h* nélkül írt adatok, illetve sokkal inkább a *-val/-vel* és *-vá/-vé* toldalékos alakok alapján lehet a *h* megjelenését és elnémulását vizsgálni. Mivel az adatokból úgy tűnik, hogy a 19. század második felétől ejtenek egyre több szóban *h*-t, így először is azt kellene megállapítani, hogy a 19. század közepe tájékán mely szavakat ejtették *h*-val, és melyeket *h* nélkül.

Földi János a szótag végi *h*-ről azt állítja, hogy „alig tetszik-meg: Tléh, tereh, juh, rüh” (Földi 1792/1912: 36), de több szót nem említ. A Debreceni Grammatika „nyugvó betűkről” ír, tudniillik a *v*-t, a *j*-t és a *h*-t a tőszóban nem ejtik, de ha magánhangzó kezdetű toldalékot kap „mindjárt előáll az addig nyugodott betű”: *lov-as*. A *h*-ra a következő példákat említi: *juh* vagy *ih*, *méh*, *moh*, *koh*. Magyarázatul pedig azt teszi hozzá: „Hogy pedig ezek az utólsó, és külömbenn Gyökér Betűk, ki nem mondódnak, ennek oka ez: mivel, kivált a *v*^l és *h*^l, nehéz kimondani a fző’ véginn; a *j*^l könnyű, és többnyire ki is mondatik” (DebrGr. 151–2). Fogarasi János nyelvtanában azt olvashatjuk, hogy néhány szó végén nem ejtik a *h*-t: *éh*, *keh*, *pléh*, *méh*, *cseh*, *czéh*, *koh*, *moh*, *potroh*, *juh*, *rüh*, az *oláh* szót *h*-val és anélkül is lehet ragozni: *oláht*, *oláhja*, de: *oláhok*. A *tereh*

⁵ Ezzel az indoklással nem E. Abaffynál találkozunk először, vö. Nadasdy – Siptár (1994: 63), Törkenczy (1994: 335).

is úgy viselkedik, mintha nem lenne a végén *h*, de a ragozásban a *h* és az *r* helyet cseréli, és ez mutatja, hogy ott a *h* (Fogarasi 1843: 310). Az első akadémiai nyelvtan az *ah*, *eh* képzőkről szólva jegyzi meg: „A’ *h* mint segédbetű fordul elő e’ szók’ végén: *düh*, *koh*, *keh*, *rüh*, *doh*, *oláh* stb ’s ragozáskor mássalhangzók előtt ki sem mondatik, ’s így a’ szótagot hosszúvá nem teheti: *dühvel*, *kohból*, *rühből*.” (AkNytan 1847: 59).

A Czuczor – Fogarasi szótár is bőven ír a *h* végű szókról, különösen a **H** címszónál: „Midőn a szó végén áll a *h* betű, lágy lehelet gyanánt hallatszik, mint: *koh*, *doh*, *oláh*, *méh*, *keh*, *cseh*, *düh*, *rüh*” (CzF. II: 1261a). A **méh** címszónál pedig a következőket olvashatjuk: „Mi elemzését illeti, azon szavaink közé tartozik, melyekben a vég *h* gyöngéd utóleh, mint a *moh*, *doh*, *roh*, *düh*, *rüh*, vagy mint a *j* a *fej*, *hij*, *paréj*, *karéj*, a *v* a *lév*, *hév*, *nyüv* stb. szókban.” (CzF. IV: 422) (Az adatokat lásd a függelékben.)

Tompa József a reformkor irodalmi nyelvét vizsgálva azt állapította meg, hogy a *düh* ugyan gyakran *dühvel* formában olvasható abban az időben, de „épp elégszer előfordul” a *dühhel* is, és példákat idéz rá Kazinczytól Petőfiig (Tompa 1955: 326).⁶

Balassa József még a 19. század végén is azt írja, hogy a magyarban nem ejtik a szótag végi *h*-t, de az írás megőrizte, „leginkább idegen szó végén: *méh*, *céh*, *pléh*, *doh*, *juh*, *moh*” (1895: 149–50). A szláv eredetű szavak hangtanáról írva pedig a *doh*, *moh*, *potroh* szavakat említi, amelyek szerinte „a kiejtésben így hangzanak: *dó*, *mó*, *potró*” (1895: 174).⁷ E megállapítások egyöntetűen azt állítják, hogy a szó végén sosem ejtik a *h* hangot. A felsorolt szavak között a *koh*, *moh* és a *potroh* is feltűnik,⁸ ami azért furcsállható, mert a magyarban szó végén rövid *o* nem állhat.

2.3. A kézikönyvek tanúsága

A kiejtés változásának egyik mutatója lehet a nyelvhelyességi kézikönyvek megállapítása. Simonyi Zsigmond a Helyes magyarságban csupán a *düh* esetében írja, hogy jó a *dühhel*, de helyesebb a *dühvel*, a többi szóhoz – ha egyáltalán tárgyalja is őket – nem fűz megjegyzést (1903: 116). Kelemen Béla Jó magyarság című munkájának végén lévő szótárban megtaláljuk a *céh*, *cseh*, *düh*, *juh*, *méh*, *oláh*, *pléh*, *moh*, *sah* szavakat, de csak a *cseh*, *düh*, *méh*, *moh* szavak -val/-vel toldalékos alakjait adja meg (*csehvel*, *méhvel*, *mohval*). A *düh* mellett az áll: „*dühvel*, nem: *dühhel*!” (Kelemen 1918).

A harmincas években többen is szóvá teszik a *h*-s ejtés megjelenését. Ferenczy Géza azt sérelmezi csípős hangú cikkében, hogy egyre többen ejtik a *h*-t ott, ahol nem kellene, sőt a *dühhel* alakot még Babits és Weöres is használja (1939: 11–2, vö. még Bencze 1940: 15). Ettől kezdve folyamatosan nyomon követhető a nyelvművelő írásokban a *h*-s ejtés kifogásolása: Deme a *cseh*, *düh*, *méh* (1953: 209), Ferenczy a „*céh*, *cseh*, *düh* stb.” szavakat említi (1964: 275; vö. Kovalovszky 1977: 67). A NyKk. már felvesz egy *h*-val és *h* nélkül is „helyes” ejtésű csoportot is. Eszerint vannak: a) ingadozó *h*-sak: *éh*, *keh*, *moh*, *sah*, *Zilah*; b) mindig *h*-val ejtendők: *ah*,

⁶ Szórványosan korábban is fellelhetők más szavakban is *h*-s ejtést sejtető alakok. 1554: Vagy az Chyehel vagy Nemóttel vijuiianac (Tinódi: Első Carol ChyaBar... 225. vsz); 1594: *mehhel* (TESz. II: 878), 1772: *csehel* (Bessenyei: Hunyadi, summa – NSz.)

⁷ Magyar fonetika című munkájában ezt találjuk: „Csak egy szó van a magyarban, amelyben szótag végén fordul elő a *h*: *ihlet*; ebben is csak azért maradt meg, mivel nem az élő, hanem csak az írott nyelv szava. A szó végén is, pl. *méh*, *cseh*, *céh*, *juh* csak az affektálva beszélők ejtik, a köznyelv soha” (Balassa 1904: 86).

⁸ A TESz. is idéz egy adatot 1589-ből a *moh h* nélküli ejtésére: *moual* (TESz. II: 942).

bolyh, doh, potroh, ajatollah, MÉH, Allah; és c) néma h-sak: céh, cseh, düh, juh, méh, pléh, rüh (Elekfi 1980).

A Nyelvművelő kézikönyvtár több esetben szinte tárgyilagos jellemzést ad: „ma már felbukkan a kny.-ben is a [juχ]-féle ejtés... Mivel a *doh, moh, potroh, sah, Allah* végén ma már általános a [χ] hang ejtése, nem érdemes az újabb vagylagos ejtémódot helyt.-nek bélyegezni” (NymKsz.² 278). Hasonlóan megengedő még a *düh, méh, rüh* szavakkal is,⁹ az *éhség, éhkopp h-s* ejtését azonban „egyelőre kiejtési hibának” minősíti (NymKsz.² 131).

A magyar nyelv értelmező szótárában a benne található szavak kiejtéséről is találunk információt. A szótárt fellapozva azt látjuk, hogy néma h-val ejtendők a *céh, cseh, juh, oláh, méh, pléh, rüh, tereh* szavak, h-val a *bolyh, doh, enyh, potroh* szavak, és mindegyik ejtészváltozatot megtaláljuk az *éh, düh, keh, (anya)méh, moh, padisah, sah* szavaknál, de a *dühhel* és a *méhhel* alakokat a ritka minősítéssel látták el. A *rüh* címszó egyik példamondata pedig Babits Dante-fordításából származik: *rühhel*.¹⁰ Elekfi László A magyar nyelv értelmező szótárában található jelölések kapcsán a szóvégi h köznyelvi kiejtését taglalva azt írja, hogy „nem érhetjük be azzal a pusztá szabállyal, mely szerint a szóvégi h-t nem ejtjük... az általános nyelvhasználat és irodalmi előfordulások alapján megengedtük a *dühhel, méhhel* alakot is a szabályosabb és kívánatosabb *dühvel, méhvel* mellett” (Elekfi 1966: 237). Az új ÉKsz.² csak a sztenderdnek megfelelő alakokat adja meg: *mé, dü* stb.

A helyesírási szabályzatok 1856 óta foglalkoznak a kérdéssel (Szemere 1974: 124–5). A h-val való ejtés terjedését tükrözik részben a helyesírási szabályzatok osztályozásai is, bár természetesen elképzelhető az is, hogy a szabályzat készítői túllátalánosítottak, ezért nem megbízható a felosztásuk. Deme László arra mutatott rá, hogy négy szó (*doh, potroh, sah, Allah*) korábban a néma h végűek közé tartozott (Deme 1955: 51 – Bár itt a *doh*-ra nem idéz adatokat.),¹¹ így e szavak jellemző példái annak, hogyan hat vissza az íráskép az ejtésre (Szemere 1974: 124–5). A következőkben aszerint mutatjuk be a fontosabb szabályzatokat, hogy hová sorolják az egyes szavakat (a stb. rövidítés a szabályzatokban található).

(2) AkHJ. 1856. \emptyset : *cseh, keh, céh, koh, doh, juh* stb.

χ : –

AkHJ. 1879. \emptyset : *juh, keh, czéh, doh, cseh, koh, méh, potroh; tereh, vemh, kelyh, pelyh;*

χ : –

AkHJ. 1913. \emptyset : *céh, cseh, düh, éh, juh, méh, moh, pléh, rüh;*

χ : –

⁹ A *düh* szónál azt olvashatjuk, hogy a *dühhel* alakot „sincs okunk hibáztatni, de egyelőre a *~vel* [düvel], *~hé* [düvé] stb. a köznyelvi” (NymKsz.² 115), a *rühvel* és a *rühhel* változatokról viszont azt írja: „Mindkettő kifogástalan” (NymKsz.² 476).

¹⁰ „És úgy birkóztak körmeink a rühhel, | mintha szakács késsel kaparna pontyot” (Babits – Dante)

¹¹ Ezt megerősítik Kakuk Zsuzsának a török korból származó adatai: Allah: 1554 *Alláht, Allát*, 1562 *Allát* stb.; padisah: 1628 *padisáhvá*, 1692 *patisámhoz* (Kakuk 1996).

- AkH. 1940⁸. \emptyset : *céh, cseh, düh, juh, méh, pléh, rüh*; *éhínség, éhség [éínség, éség], mohlepte [molepte]*; és a szótári részben a *doh* szónál ide mutat vissza;
 χ : –, de a szótári részben megtalálható a *sahhal*;
- AkH. 1954¹⁰. \emptyset : *céh, cseh, düh, éh, juh, méh, pléh, rüh* stb.
 χ : *doh, potroh, sah, Allah*;
- AkH. 1984¹¹. \emptyset : *céh, cseh, düh, juh, méh, pléh, rüh* stb.
 χ : *bolyh, doh, éh, enyh, fellah, keh, moh, padisah, potroh, sah, Allah, Zilah* stb.; valamint a *ch* végű szavak

Adataink alapján az feltételezhető, hogy talán először az *düh*, (és talán a *rüh*?) szavakban jelent meg a *h*, majd az olyan újabb kölcsönszavakon, mint az *Allah, padisah, sah*. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a 19. században is felbukkannak *h* nélküli ejtésre utaló adatok: 1834 *Allát*, 1858 *Allaht, Allahn*, 1900 *Alláht* (NSz.). E kettősség talán a kölcsönzés módjára utal, a *h*-s adatok az írásbeli átvételre, a *h* nélküliek a szóbeli átvételre mutathatnak. Hogy a *doh* esetében a 19. században azoknak van-e igazuk, akik szerint nem hangzott a szó végén a *h*, vagy azoknak, akik szerint hangzott, igen nehéz – ha nem lehetetlen – eldönteni, ugyanis *h* nélküli írott adatok nincsenek, *-val/-vel* toldalékos formában pedig nem használatos. A *düh* és a *rüh* *h*-s ejtése a 20. század elején már biztosan létezett.

2.4. Az elnémulás visszaszorulása

Egy nyelvi változás kronológiájában nemcsak annak van jelentősége, hogy mikor jelennek meg az új alakok, hanem annak is, hogy a régebbi formák mikorra szorulnak ki teljesen a nyelvhasználatból. Azon az alapon, hogy a *doh, moh, potroh* szavak *h*-s ejtését az egyébként konzervatív helyesírási szabályzat és a nyelvművelés is szentesíti, azt feltételezhetjük, hogy az *-oh* végű szavaknak a Balassa (1895: 174) szerint még a XIX. században is létező *h* nélküli ejtése a XX. században már nem volt meg. Bár ezekkel a tövekkel az élőnyelvben jobbra csak toldalékolt alakjukban találkozhatunk (*dohos, mohos, potrohos*), a *h*-s ejtés kizárólagossá válására nem tartjuk kielégítőnek azt a magyarázatot, hogy toldalékolatlan alakjukban ezeknek a szavaknak a kiejtését ugyanúgy az íráskép határozza meg, mint minden más írásban elsajátított szóalak kiejtését. Toldalékolatlanul ugyanis a *juh, düh, rüh* szavakra is igen nehéz élőszóbeli adatot találni, ezeknek mégis a *h* nélküli ejtését rögzíti a helyesírási szabályzat. Az *-oh* végű tövek *h*-jának a szótag végi hangoztatására Nádasy – Siptár (1994: 63) és Törkenczy (1994: 335) fonotaktikai alapú magyarázatát tartjuk a legmeggyőzőbbnek.

Vegyük észre, hogy a rövid *-o*-ra végződő szavak Balassa idején sem voltak jók, csak akkor még a rosszul formált alakokat pótlónyúlással is helyre lehetett hozni (*dó, mó, potró*), de erre a mai magyar nyelvben már valamiért nincs lehetőség. Arra, hogy miért nincs, egyelőre nincs alaposan végiggondolt válaszuk, talán van egy olyan megszorítás, hogy a bemeneti zöngé nem terjedhet jobb felé.

Az *-oh* végűekhez hasonlóan hangtani szempontú csoportot alkotnak azok a tövek is, amelyekben a *h*-t felső nyelvvállású labiális magánhangzó előzi meg (*juh, düh, rüh*). Ezek a tövek, ha elnémul bennük a *h*, szokatlanok lesznek annyiban, hogy rövid *u*-ra, *ü*-re fognak végződni. Több szótagú szavak esetén, pl. *kapu* vagy *eskü*, ez rendben is volna, ám ezek egy szótagú szavak. A *h* tövéktől eltekintve nincs olyan egy szótagú

magyar szó, amely rövid *u*-ra vagy *ü*-re végződne: a *bú*, *szú*, *Q* [kú], *fű*, *hű*, *mű*, *nyű*, *tű* mind hosszú (l. Nádasy – Siptár 1994: 63; Törkenczy 1994: 336). Talán nem meglepő, hogy azok közé a szavak közé, amelyeknek a *h*-s ejtését a NymKsz.² ma már kevésbé hibáztatja, kettő (a *dűh* és a *rűh*) ebből a csoportból került ki.

3. Optimalitáselméleti elemzés

3.1. Az elmélet bemutatása

Az optimalitáselmélet (Prince – Smolensky 1993/2004; Rebrus 2001) olyan általános nyelvelmélet, amely a nyelvi változatosság és a nyelvi változás modellálására is alkalmas. Az elmélet egyik alapfeltevése, hogy elvileg bármilyen bemenetből bármilyen kimenet létrehozható, de közülük csak a lehető legjobb valósulhat meg. Azt, hogy az elvileg létrehozható kimeneti alakok közül melyik jelenik meg a felszínen, egy megszorításhierarchián alapuló értékelő mechanizmus dönti el. A megszorítások egyetemesek, rangsorolásuk viszont nyelvenként – sőt szókincsrétegenként is – különbözik. A megszorítások két fő típusát a jelöltségi és a hűségmegszorítások alkotják. A jelöltségi megszorítások tipológiai univerzálékon alapulnak, a hűségmegszorítások pedig a kimenetnek a bemenettől való eltérését korlátozzák.

A lehető legjobb alak korántsem tökéletes, csak kevésbé rossz, mint a többi. A szótag végi *h*-t eltüntető vagy megváltoztató folyamatokból – pl. *oláθ*, *te[k]nika* vagy *rizskó[f]* – jól látszik, hogy a szótag végi *h*-t valamiért nem szeretjük. Az egyalakúsító folyamatokból pedig arra következtethetünk – ilyen pl. a *(gyümölcs)levet* > *(gyümölcs)lét* –, hogy nem jó az sem, ha egy morféma *h*-ja hol hangzik, hol nem (mint pl. a *juθ* : *ju[h]ok* alternációban). Bármit teszünk is a szótag végi *h*-val, valamilyen megszorítást mindenképp megsértünk.

A szótag végi *h* hangoztatása, törlése vagy epitetikus magánhangzóval a szótag elejére való helyezése az alábbi megszorítások közül sért meg egyet-egyet:

(3) Megszorítások

1. *H]_σ
Szótag végén nem lehet [h], [χ] vagy [ç].
2. MAX
A bemenet minden elemének van megfelelője a kimenetben (= ne törölj).
3. DEP
A kimenet minden elemének van megfelelője a bemenetben (= ne adj hozzá).

Ezek közül az 1. jelöltségi megszorítás, a 2. és a 3. pedig hűségmegszorítás.

Az, hogy melyik megszorítás sérthető meg büntetlenül, és melyik nem, a megszorításhierarchián múlik. Attól függően, hogy a hierarchiában melyik megszorítás van előrébb, és melyik hátrébb, más-más szóalak kerül ki győztesen a *jelöltek*-nek nevezett elvileg létrehozható alakok versenyéből. Ha a szótag végi *h*-ra vonatkozó jólformáltsági megszorítás és a hozzáadást tiltó DEP erősebb a törlést tiltó MAX-nál, akkor az a jelölt nyer, amelyben a *h* törlődik:

(4) $*H]_{\sigma}$, DEP \gg MAX

cseh	$*H]_{\sigma}$	DEP	MAX
cse χ	*!		
\hookrightarrow cse \emptyset			*
csehe		*!	

A *tableau*-nak nevezett táblázat bal felső sarkában a morfémváltozatokból absztrahált bemeneti alak van, vele egy sorban a megszorítások, alatta pedig a jelöltek. A megszorítások közötti szaggatott vonal egyenrangúságot jelöl, a folytonos vonal pedig hierarchikus különbséget fejez ki. A csillag a megszorítás megsértését jelöli, a felkiáltójel pedig azt, hogy a megszorítás megsértése végzetes. Az első akadálypárnál a *cse χ* és a *csehe* elbukik, mert mindketten megsértenek egyet-egyét a két egymáshoz képest rendezetlen megszorításból, de a *cse \emptyset* nem. A verseny véget ér, mert már csak egy versenyző marad. Vegyük észre, hogy a *cse \emptyset* sem tökéletes, hanem csak optimális – hiszen megsérti a MAX-ot –, de ez már nem számít, mert aki megnyerte a versenyt, az a hátralevő megszorításokból annyit sérthet meg, amennyit csak akar. A hatástalan megszorítások alatti területet szokás kiszürkíteni a tableau-kban.

A megszorításhierarchia szókinszérétegenként más és más lehet. Ha a DEP és a MAX helyet cserél, akkor az epitetikus alak győz:¹²

(5) $*H]_{\sigma}$, MAX \gg DEP

moh	$*H]_{\sigma}$	MAX	DEP
mo χ	*!		
mo \emptyset		*!	
\hookrightarrow moha			*

Ha a MAX és a DEP erősebb a szótag végi *h* tiltásánál, akkor a *h*-nak hangoznia kell:

(6) MAX, DEP \gg $*H]_{\sigma}$

sah	MAX	DEP	$*H]_{\sigma}$
\hookrightarrow sa χ			*
sa \emptyset	*!		
saha		*!	

A megszorításhierarchiákat permutáló faktoriális tipológia egy szó különböző alakváltozatain is szemléltethető. A magyar nyelvterületen a ‘rovar’ jelentésű *méh* szót mondják úgy is, hogy *mé \emptyset* , úgy is, hogy *mé[χ]*, és úgy is, hogy *méhe*:

¹² Annak, hogy ez az epitetikus magánhangzó eredetileg birtokos személyjel volt-e, vagy valami más, nem tartozik a tárgyhoz. Mi itt most azt modelláljuk, hogyan lehet optimális a tövégi magánhangzóval bővülő alak, függetlenül attól, hogy ez a magánhangzó honnan ered.

(7) $*H]_{\sigma}, DEP \gg MAX$

méh	$*H]_{\sigma}$	DEP	MAX
méχ	*!		
☞ mé∅			*
méhe		*!	

(8) $*H]_{\sigma}, MAX \gg DEP$

méh	$*H]_{\sigma}$	MAX	DEP
méχ	*!		
mé∅		*!	
☞ méhe			*

(9) $MAX, DEP \gg *H]_{\sigma}$

méh	MAX	DEP	$*H]_{\sigma}$
☞ méχ			*
mé∅	*!		
méhe		*!	

Mindebből egyelőre csak annyi látszik, hogy az elmélet alkalmas a nyelvi változatosság modellálására. A következő pontban azt fogjuk bemutatni, hogy miképp lehet vele a nyelvi változást modellálni.

3.2. A *h* újrarahangosodása a XIX. századtól napjainkig

XIX. századi munkákban (pl. Czuczor – Fogarasi 1864: 1261, 1867: 422; AKHJ. 1856: 8, AKHJ. 1879: 9) olyan szavaknak is olvashatunk a *h* nélküli ejtéséről, amelyekben ma már nem némulhat el a *h*. Erre a korszakra még olyan megszorítás-hierarchiát feltételezhetünk, amelyben a szótag végi *h*-ra vonatkozó jól formáltsági megszorítás és a hozzáadást tiltó DEP minden esetben erősebb a törlést tiltó MAX-nál:

(10) $*H]_{\sigma}, DEP \gg MAX$

céh	$*H]_{\sigma}$	DEP	MAX
céχ	*!		
☞ cé∅			*
céhe		*!	

A mai magyar nyelvben ez már elképzelhetetlen: *-oh* végű szavak végén nem némulhat el a *h*. Ez összefüggésbe hozható a helyesírásból is ismerős fonotaktikai megszorítással, hogy a középső nyelvállású ajakkerekítéses magánhangzók szó végén mindig hosszúak: *jó, nő*, de **jo, *nő* (Nádasdy – Siptár 1994: 63; Törkenczy 1994: 335).¹³

- (11) * \check{O}]_o
Szó végén nem lehet rövid *o* vagy *ö*.

A helyesírási szabályzat 10. kiadása (AkH. 1954: 89) olyan nyelvállapotot rögzít, amelyben a szó végi rövid *o/ö* tilalma már erősebb a *h*-ra vonatkozó megszorításnál, de ez utóbbi továbbra is erősebb a MAX-nál:

- (12) * \check{O}]_o, DEP >> *H]_σ >> MAX

a)

	doh	* \check{O}] _o	DEP	*H] _σ	MAX
☞	doχ			*	
	do∅	*!			*
	doha		*!		

b)

	juh	* \check{O}] _o	DEP	*H] _σ	MAX
	juχ			*!	
☞	ju∅				*
	juha		*!		

c)

	juh+ok	* \check{O}] _o	DEP	*H] _σ	MAX
☞	ju.hok				
	ju.∅ok				*!

A következő olyan meghangosodó csoport, amelynek a tagjait hangtani hasonlóság fűzi össze, az *-uh/-üih* végű tövek csoportja (*juh, düih, rüih*). Ezekben a *h* elnémulása a következő megszorítást sérti (l. Nádasdy – Siptár 1994: 63; Törkenczy 1994: 336).¹⁴

- (13) *[[... \check{U}]_σ]_o
Egy szótagú szó nem végződhet rövid *u*-ra vagy *ü*-re.

Azokban a nyelvváltozatokban, nyelvi szituációkban, amelyekben a *juh* *h*-ja szótag végi helyzetben is hangzik, a megszorításhierarchia a következőképp módosul:

¹³ A *no(no)* nem gyengíti ezt a megszorítást, mert az indulatszavak részben abban is különböznek a rendes szavaktól, hogy nem korlátozzák őket a fonotaktikai megszorítások. Az *ühüm* [m^o h[~] m^o] és a *pszt* szóban pl. magánhangzó sincs.

¹⁴ A *hu, hü* indulatszavak itt sem számítanak.

(14) *Ö]_ω, *[[...Ű]_σ]_ω, DEP >> *H]_σ >> MAX

a)	juh	*Ö] _ω	*[[...Ű] _σ] _ω	DEP	*H] _σ	MAX
	☞ juχ				*	
	ju∅		*!			*
	juha			*!		
b)	cseh	*Ö] _ω	*[[...Ű] _σ] _ω	DEP	*H] _σ	MAX
	cseχ				*!	
	☞ cse∅					*
	csehe			*!		
c)	cseh+ül	*Ö] _ω	*[[...Ű] _σ] _ω	DEP	*H] _σ	MAX
	☞ cse.hül					
	cse.∅ül					*!

Az írásban elsajátított szavak fonológiája annyiban tér el az élőszóban elsajátítottaktól, hogy az íráskép hatására a MAX és a DEP minden más megszorítást megelőz:

(15) MAX, DEP >> *H]_σ, *Ö]_ω, *[[...Ű]_σ]_ω

sah	MAX	DEP	*H] _σ	*Ö] _ω	*[[...Ű] _σ] _ω
☞ saχ			*		
sa∅	*				
saha		*!			

Az, hogy pontosan mely szavak tartoznak az írásban elsajátított, ún. szemszavak közé, további kutatást igényel. Mindenképp szemszavak a betűkből létrehozott mozaikszavak (*MÉH*, *APEH*) és az írásban átvett idegen szavak (*Hezbollah*), de valószínűleg szemszó még az általánosan elterjedt, ráadásul finnugor eredetű *méh* is (TESZ II: 878–9), amelyet iskoláskor előtt inkább *méhecske* néven ismernek a gyerekek, a nyelvjáráásokban pedig a *méhe* használatos helyette.¹⁵ A Magyar nyelvjáráások atlaszában arra a kérdésre, hogy mi a neve annak a kis bogárnak, amelyik a mézet gyűjti, a Dunántúl középső és nyugati felén *méhe*, az Alföld középső részén *méhecske*, a Tiszántúl északkeleti részén többségében *dongó* volt a válasz, csak a Dél-Dunántúlon, valamint a romániai kutatópontokon adták meg a *méh* szót (MNYA. 384). (A térképlaphoz kapcsolódó megjegyzés szerint a hangtaninak készülő térképet át kellett minősíteni lexikaivá.)¹⁶ Hasonlóan tanulságos a *juh* térképlapja is. A „mi a bárány, birka, kos közös neve?” kérdésre a Dunántúlon és az Alföld déli részén a *birka*, a Duna–Tisza közének középső részén a *bürge~birge* szóval feleltek. A *juh* megnevezés csak az

¹⁵ A h végű szavak meglehetősen ritkák (vö. Gósy – Kovács 2003: 442–3).

¹⁶ Csupán három olyan kutatópont volt, ahol szinte következetesen h-val jegyezték föl az adatokat: a szlovákiai Magyarhegymeg, Magyarbód, és Nagyszalánc. Ezek a szlovákiai részen a 18., 24. és 25. számmal jelölt települések.

északkeleti részeken, a szlovákiai kutatópontok keletre eső felén és a romániai kutatópontokon volt meg. A laphoz fűzött megjegyzésekben azt is olvashatjuk, hogy „egyések szerint *juh*-nak csak az uradalmakban nevezték a birkát” (MNYA. 342).

4. Konklúzió

Az optimalitáselmélet megszorításalapú elmélet. A megszorításokra való összpontosítás nélkül a *h* újrhangosodását elintézhethetnénk annyival, hogy az újabb nemzedékek betűjejtőbbek a régebbieknél, de nehezen adhatnánk választ arra, hogy az eredeti magyar szavak és a meghonosodott jövevényszavak szókincsrétegén belül az *-oh* végűek újrhangosodását miért kodifikálta hamarabb a helyesírás és a nyelvművelés, mint a többiét. Nehezen tudnánk válaszolni arra is, hogy azokban a tövekben, amelyekben a *h* előtt ajakkerekítéses felső nyelvvállású magánhangzó van (*juh, düh, rüh*) miért hangoztatják művelt emberek is gyakrabban a *h*-t, mint például a *cseh, oláh* vagy *pléh* szóban. Az optimalitáselmélet rákényszerít, hogy a nyelvi változás leírásakor a fonotaktikát is figyelembe vegyük.

A fonotaktika azonban önmagában nem elég. Fonotaktikailag a *méő* ugyanolyan jó, mint a *lé*, mégis jóval többen ejtik benne a *h*-t, mint a *cseh* vagy az *oláh* szóban. A *h* újrhangosodásában tehát nemcsak a fonotaktikának van szerepe, hanem annak is, hogy a *h*-s tövet tartalmazó szóalakot élőszóban vagy olvasva sajtójtjuk el.

HIVATKOZÁSOK

- AkH. 1940⁸ = *A magyar helyesírás szabályai*, 8., javított és bővített kiadás.
 AkH. 1954¹⁰ = *A magyar helyesírás szabályai*, 10., átdolgozott és bővített kiadás.
 AkH. 1984¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*, 11. kiadás, Budapest, Akadémiai.
 AkHJ. 1856 = *A magyar helyesírás ügyében a m. acad. nyelvtudományi bizottmány előterjesztése a nyelvtudományi osztályhoz*, Pest.
 AkHJ. 1879 = *A magyar helyesírás elvei és szabályai*, Budapest.
 AkHJ. 1912 = *A magyar helyesírás szabályai*, Budapest.
 AkHJ. 1915 = *A magyar helyesírás szabályai*, 1915.
 AkNytan. 1847 = *A' magyar nyelv rendszere*. Második kiadás. Közre bocsátá a Magyar Tudós Társaság, Buda.
 Anon. 2000: LÁZ-szüret! *IFI Magazin*, 2000. szeptember.
<http://www.hhrf.org/ifi/200009/ifi1.htm> [2006. november 27-én]
 Anon. 2002: MIÉP: Napjaink marxizmus-leninizmusa a másságizmus, *Index.hu*, 2002. február 24. <http://index.hu/valasztas/miep0224b/> [2006. augusztus 4-én]
 Anon. 2004: Az MTK Pécselt, a Vasas Pápán kapott ki, *Origo Sport*, 2004. szeptember 18. <http://www.origo.hu/sport/magyarfoci/20040918azmtk.html?pidx=4> [2006. augusztus 4-én]
A Pallas nagy lexikona, Budapest, Pallas, 1893–1900. Elektronikus változat:
<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/>
 Balassa József 1895: Hangtan, in Balassa József–Simonyi Zsigmond 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*, Budapest, MTA kiadása, 1–210.
 Balassa József 1904: *Magyar fonétika*, Budapest, Franklin.
 Bencze István 1940: Helyesírás és kiejtés, *Magyarosan* 9, 13–16.

- Chr [fórumos név] 2004: [Hozzászólás a „10.d angolhumán” témához], *József Attila Gimnázium Budapest – Fórum, csevegés, segítségkérés*, 2004. október 12.
<http://www.jagbp.hu/forum/viewtopic.php?t=21&start=921> [2006. augusztus 4-én]
- Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, CD-ROM, Budapest, Arcanum, 2003.
- DebrGr. = *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság*, Bétsbenn, 1795.
- Deme László 1953: A helyes magyar kiejtés kérdése, in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelésünk főbb kérdései*, Budapest, Akadémiai, 199–239.
- Deme László 1955: A szóelemző (etimologikus) írásmód, in Benkő Loránd szerk.: *Helyesírásunk időszerű kérdései*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 4, 45–53.
- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 106–28; 279–351.
- Elekfi László 1966: Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 227–78.
- Elekfi László 1980: h, in Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv I*, Budapest, Akadémiai.
- Elza [fórumos név] 2006: [Hozzászólás az „Ezüst Millennium” témához], *A SilverMoon fóruma*, 2006. március 17.
<http://silvermoon.animehq.hu/forum/viewtopic.php?t=94&start=59> [2006. augusztus 4-én]
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VI*, Budapest, MTA.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*, Budapest, Akadémiai. – 3 (Register) 1997.
- Fábián József 2001: A tenkei sport többet érdemelne! *Bihari Napló*, Nagyvárad, 2001. február 28. <http://www.hhrf.org/biharinaplo/01feb/bn10228t.htm> [2006. július 25-én]
- Fehér György 2004: *A háziállatok funkcionális anatómiája*, Budapest, Mezőgazda. [„A bélcső, intestinum (vékonybél, vastagbél)” c. fejezet elektronikus változata
<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b107/ch04s04s03s01.html>]
- Ferenczy 1964: Céh, cseh, düh stb., in Ferenczy Géza–Ruzsiczky Éva szerk.: *Nyelvművelő levelek*, Budapest, Akadémiai, 275–6.
- Ferenczy Géza 1939: Cseh düh – oláh juh, *Magyarosan* 8, 10–3.
- Fogarasi János 1843: *Művelt magyar nyelvtan*, Pest.
- Földi János 1912: *Magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly, Budapest, Franklin Társulat (Régi magyar könyvtár 28.).
- Gósy Mária–Kovács Magdolna 2003: Nyelvi tudatosság, norma és rendszerkényszer a h esetében, *Magyar Nyelvőr* 127, 439–55.
- Juhász László é. n.: *Avestán Hun Hitvallás*,
<http://zoroaster.freeweb.hu/AhuraMazda.htm> [2006. november 27. 2006. augusztus 4-én – csak IE-vel]
- Kelemen Béla 1918³: *Jó magyarság*, Budapest, Athenaeum.
- Kílane [szerzői név] é. n. [2003]: *Ellan története, Hatodik Bugyor*,
<http://hatodikbugyor.uw.hu/irasok.php?act=iras&target=41> [2006. augusztus 4-én]
- Kovalovszky Miklós 1977: *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*, Budapest, Akadémiai.

- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004: *Helyesírás*, Budapest, Osiris.
- Máté Zsófia 2005: Bezáratják az egészségtelen iskolákat, *Reggeli Újság*, Nagyvárad, 2005. augusztus 25., 3.
<http://www.reggeliujsag.ro/data/198-2005-8-25/198-3.pdf> [2006. július 25-én]
- MCOnet Média csoport 2005: Belényes vidéke, *Nagyvárad Online*, Bihar megye
http://bihor.oron.ro/index_hu.php?tema=11 [2006. július 25-én]
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994: A magánhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai, 42–182.
- MNSz. = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>, [2006. november 27-én]
- NSz. = *Magyar Történeti Korpusz*, <http://www.nytud.hu/hhc/>
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.
- NymKsz. = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 1996: *Nyelvművelő kézikönyvtár*, Budapest, Auktor.
- NymKsz.² = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 2005: *Nyelvművelő kézikönyvtár*, második, javított és bővített kiadás, Budapest, Tinta.
- Paál Zoltán 2003: *A barkók honfoglalása. A 24 hun nép törzsi szövetségének igaz története* 15. rész.
<http://free.x3.hu/terembura/arvisura/arv15.html> [2006. július 25-én]
- Pánki [fórumos név] 2003: [Hozzászólás a „Valami jó topic” témához], *Foci.hu*, 2003. március 21. <http://www.foci.hu/forumtartalom.php?tid=61654&min=3747> [2006. augusztus 4-én]
- Prince, Alan – Paul Smolensky 1993/2004: *Optimality Theory: constraint interaction in generative grammar*, Oxford, Blackwell.
- Rebrus Péter 2001: Optimalitáselmélet, in Siptár Péter szerk.: *Szabálytalan fonológia*, Budapest, Tinta, 77–116.
- Ronin1 [fórumos név] 2003: [Hozzászólás a 2003. május 17-i „Reggelt...” hírhez], *GameStar Online*,
<http://www.gamestar.hu/kommentek.php?sid=7442&poz=788> [2006. augusztus 4-én]
- Sancsi [fórumos név] 2006: [Hozzászólás a „Csípőficam” témához], *Babanet Társalgó*,
<http://www.babanet.hu/tarsalگو/viewtopic.php?t=96089&start=25> [2006. július 25-én]
- Simonyi Zsigmond 1903: *Helyes magyarság*, Budapest, Athenaeum.
- Szakács Dávid (viccbeküldő) 2004: A paraszt ül a tóparton, *Mellesleg – Történetek*,
<http://www.tortenetek.hu/browse.php?act=detail&wid=3090&tid=4747> [2006. július 25-én]
- Szeghalmi Örs 2002: Jól megy a szimulált helyzetek megoldása, *Bihari Napló*, Nagyvárad, 2002. november 19.
<http://www.hhrf.org/biharinaplo/02nov/bn021119t.htm> [2006. július 25-én]
- Szemere Gyula 1974: *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*, Budapest, Akadémiai.
- VégSz. = Papp Ferenc 1969: *A magyar nyelv szóvégműtató szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Tari István 1998: *Napszél*, Újvidék, Fórum.
- Tornyai Bianka 2006: *Ifjú tehetségek a „Zárdában”*, <http://www.tesedikovo.tulok.sk/> [2006. szeptember 12-én]

Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelv-tan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai, 273–392.

Videcz Ferenc 2004: Októberi meditáció, *Hetedhétátár*
<http://www.hetedhethatar.hu/irasok/videcz20040220.htm> [2006. július 25-én]

Wisinger István 2003: Házimozi VI. 16–22. *Terasz.hu*,
http://www.terasz.hu/main.php?id=egyeb&page=cikk&cikk_id=4106 [2006. július 25-én]

FÜGGELÉK I.

Boholy

Ugyanez alatt és a *bolyhok* összehúzódása miatt az erek is összenyomatnak; amint a *boholy* elernyedte erei vérrel telnek meg, a *boholy* duzzad és a *boholy* közepében levő tömlő mintegy szívóhatást fog gyakorolni a kívül levő anyagokra, annál is inkább, mivel a tápnedverekben billentyűk vannak, melyek nem engedik, hogy a *boholy* középponti tömlőjéből beléjük szorult anyag a *boholyba* visszatérhessen. (A *Pallas nagy lexikona, felszívódás* szócikk)

A centrális nyirokér mellett a *boholy* tengelyében 1-3 elágazódás nélküli terminális arteriola is halad a *boholy* csúcsáig, majd ott a szökőkút vízszugáraihoz hasonlóan elágazódik. (Fehér 2004)

Nagy örömmel láttam ugyanakkor a *bolyh* szót a *boholy* helyett (54. o.), mert az orvosi nyelvben – helytelenül – a nyelvünkben hiányzó utóbbi szó terjedt el. (MNSz.)

Düh

A Steno művésznéven dolgozó olasz rendező, Stefano Vanzina találta ki a figurát, meg találta meg hozzá a színészt aztán, történetei elszaporodtak, majd betársult mellé Terence Hill (Különben *dübe* jövünk), és azóta le sem mennek a képernyőről. (Wisinger 2003)

A paraszt ül a tóparton. Hirtelen fog egy aranyhalat.

– Hé paraszt, ha visszadobsz, teljesítem egy kívánságod.

Erre a paraszt örületesen *dübe* gurul, földhöz csapja a halat, és eltapossa, majd idegesen mondja a döglött halnak:

– Anyád a paraszt! (Szakács 2004)

– Ez hazugság! És pont a Büszkeség istennőjének hazudjak! ÉN?! – Birloh szürke haja meglebbent a *dütől*. (Kílane é. n.)

Az volt az elképzelésünk, hogy jól felbosszantva az ellenfeleinket, meg gondolatlan lépésre készítsük őket, ami úgy nézett ki, be is jött. A két férfi feje már lilult a *dütől*, hogy majd felrobbantak. (Elza 2006)

Enéh

Követtük az új hazába szép *Enéht*,

Hogy betöltsük híven népünk végzetét. (Juhász é. n.)

Gondozóban felismerte a leányát, *Enéht*, és most boldogan neveli unokáit. (Paál 2003)

Enéhn 10 hétig volt kengyel, az utolsó héten már 2·2 órára levehettük. (Sancsi 2006)

Oláh

Azt a szólást, hogy „úgy ott hagyta, mint Szent Pál az oláhokat,” Veres-egyházon úgy ismerik, hogy „úgy ott hagyta, mint Szent Pál az *oláht*.” (saját gyűjtés, 2006)

Csurka szerint ugyanis *Oláht* baseballütővel verték, Hegedűs vesztét pedig a sajtó akarja nap mint nap. Mint ismeretes, *Oláht* saját állítása szerint politikai okokból verték meg, jóllehet a rendőrség erre semmilyen bizonyítékot nem talált. (Anon. 2002)

Andruskó indította a bal oldalon felfutó *Oláht*, aki balról 10 méterről lőtt, Csernyánszki védett. (Anon. 2004)

Máté 25 méteres lövése megpattant *Oláhn*, és az elmozduló Csernyánszky mellett a kapu bal oldalába gurult (0–1). (Anon. 2004)

és ez nem csak rajtad múlik hanem sajnos bizony *Oláhn* is (Chr 2004)

Pléh

...Körömként
növé, *pléht* verő ólmos eső
lakkozza be azt, ami történt... (Tari 1998)

Két rendőr barkochbázik:

- Élőlény?
- Igen.
- Ember?
- Igen.
- Fémből van?
- Igen.
- Várj, tudom! *Plébános!* (Anon. 2000)

Hangját lomb zokogása s a törzsek sóhaja adja;
Ő legfeljebb hitvány *pléhn*, cserepen citerázna. (Videcz 2004)

Mert ott aztán a széklábakat kell készítsék a műhelyben, satuval dolgozni, *pléht*, bádogot egyenesíteni, egyengetni... (MNSZ.)

Rizskoch

Túrógombóc, rántott hús rizzsel, *rizskóf*, sült krumpli, és még sok van!
Nagyon szeretem a péksüteményeket! (Pánki 2003)

Áááá, az nagyon finom! Hagyjatok nekem is belőle! Nálunk *rizskóf!*
(Ronin1 2003)

Ettünk gulyást, palacsintát, zöldséglevest, paradicsomlevest, aranygaluskát, spagettit, lángost, pörköltet, mákostésztát, krumplilevest, ???, „lábotlant” (az egyik kislány szerint ???, „lábnélkülit” :-)) és a nagy kedvenc, a *rizskó/ rizskók/ rizskóf/ rizsagörhöny* se maradhatott el. Ugyan a nevében nem tudunk megjegyezni, de abban mindenki egyetértett, hogy az íze nagyon jó. (Tornyai 2006)

Vaskoh

A város környéke a megye déli, *Vaskoht* övező területeivel együtt a román hagyományörző rendezvényeknek köszönhetően az egyik legismertebb régióvá vált. (MCOnet Médiacsoport 2005)

Valamikor komoly sporttevékenység folyt Tenkén, s főleg a focisták „remekeltek” már a ’30-as években is, hiszen akár otthon vagy Borosjenőben, Borossebesen, Köröskisjenőben, Belényesen, *Vaskohn*, Margittán stb. legtöbbször győztesként hagyták el a pályát. (Fábián 2001)

Belényesben, *Vaskohn* és Szentandráson lépett akcióba a Polgári Védelem (PV). (Szeghalmi 2002)

Ez történhet Cséffán, Szentimrén, Körösgyéresen, Vizesgyánon, Pusztahollódon, Venteren meg *Vaskohn*. (Máté 2005)

FÜGGELÉK II.

Czuczor – Fogarasi szótára (CD-ROM)

	-val/-vel	-vá/-vé	-hal/-hel	-há/-hé
céh	–	–	–	1
düh	–	2 (+2) ¹⁷	3	6
éh	4 ¹⁸	–	8	–
juh	2	–	–	–
méh	–	–	–	–
moh ¹⁹	6	–	2	–
oláh	2	–	–	–
pléh	4	–	–	–
rüh	1	–	–	–

¹⁷ Két adat a *dühhé* mellett fordul elő. Az egyik a **dühül** alatt: „Dühhé vagy dühvé lesz, azaz egész valója dühhé változik.”, a másik a **dühít** alatt: „Tulajdonkép, dühhé (vagy dühvé) tesz, azaz egész valóját alakít dühhé változtatja.”

¹⁸ Az **éhvelhalás** címszót az **éhelhalás**-hoz utalja.

¹⁹ A **moh** címszónál azt a megjegyzést olvashatjuk: „Tájdivatosan utóhangzással moha, mint koh koha, méh méhe, pih pihe is.”

Pesti Hírlap (1841–44 között)

	-val/-vel	-vá/-vé	-hal/-hel	-há/-hé
céh	1	–	1	–
düh	4	1	8	–
éh	–	–	6	–
juh	1	–	1	–
oláh	3	–	–	–

A h és a h nélküli változatok száma a Magyar történeti szövegtárban

A szövegtárban a régies helyesírású alakokra is rákerestünk, így a táblázat összesített adatai azokat is tartalmazzák. Vagyis az adatok nemcsak a *céh*, hanem a *czéh*, *tzéh*, a *cseh* és a *tseh* írott változatokat is magukban foglalják. A *düh* összes adatába beleértjük a *dühiung*, *dühít*, *dühös* származékokat, de a *moh* esetében a *mohás*-t nem, csak a *mohos*-t vettük figyelembe, mivel előbbi a *moha* származéka. Ugyanígy az *enyh* szónál nem számoltuk az *enyhít*, *enyhül* alakokkal, mivel azok nem az *enyh*, hanem az *enyhe* szó származékai.

	összes	-val/-vel; -vá/-vé	-hal/-hel -há/-hé
céh	1343	1	0
cseh	1957	2	2
düh	4355	171	47
éh	3685	0	15 + 52 ²⁰
juh	2386	6	1
méh (rovar)	1394	3	2
méh (anyaméh)	691 ²¹	2	1
oláh	1328	10 ²²	6
pléh	252	7	0
rüh	174	0	0
bolyh	87	0	0
enyh	122	0	0
doh	178	0	0
moh		5	5
potroh	86	0 ²³	1
Allah	202	0 ²⁴	0
sah	16	0 ²⁵	1
padisah	11	0	0

²⁰ 15 *éhhel hal*, 52 *éhel hal*

²¹ Ebből 234 előfordulás Zsoldos János 1802-es orvostudományi munkájából való.

²² Ezen kívül: 33 *olá*, 8 *oláj*.

²³ 1847: *potró*t, *potró*ja

²⁴ 7 *Allaht*, 1 *Allahn*;

²⁵ 1946: *saht*

	Google 2005. április 20.		Google 2006. október 30.	
	<i>-val/-vel</i> <i>-vá/-vé</i>	<i>-hal/-hel</i> <i>-há/-hé</i>	<i>-val/-vel</i> <i>-vá/-vé</i>	<i>-hal/-hel</i> <i>-há/-hé</i>
céh	35	73	155	324
cseh	96	17	305	196
düh	4028	331	5245	665
éh	1	59	8	345
juh	259	9	812	60
méh	104	178	348	694
oláh	47	18	224	113
pléh	53	6	164	21
rüh	21	10	58	30
doh	0	18	1	51
moh	9	11	27	49
potroh	0	52	1	339
Allah	3	146	8	494
sah	1	106	3	286
padisah	3	11	1	23

A DIMENZIONÁLIS MELLÉKNEVEK REKONSTRUÁLHATÓSÁGÁRÓL

SZEVERÉNYI SÁNDOR

1. Bevezetés

Előadásomban azt vizsgálom, hogy milyen okai lehetnek annak, hogy a finnugor és az uráli alapnyelvben a rekonstruált dimenzionális antonim melléknévpárok tagjai aránytalan módon vannak képviselve, s ennek megfelelően az új elemek megjelenése is rendszertelen. Ez azért jelent problémát, mert az az elvárásunk, hogy egy olyan típusú jelenség, mint a háromdimenziós tér érzékelése és leírása térben és időben is – mint közvetlen fizikai érzékelés – univerzálisnak tekinthető, így feltételezni lehet, hogy az uráli alapnyelv felbomlásának idején is hasonló módon érzékelték a környező világot, azaz a dimenzionális elnevezések különböző szinkrón rendszere között – elméletileg – nem lehet számottevő különbség. A kérdésfeltevés az, hogy kimutatható-e bármiféle tendencia vagy törvényszerűség az egyes dimenzionális fogalmak, elnevezések rekonstruálhatóságában. Módszertani szempontból pedig bemutatom, hogy a diakrón onomasziológiai-szemasziológiai módszer miként alkalmazható olyan esetben, amikor (1) a forrásfogalom és a forrásforma is rekonstruált, azaz e fogalmak kutatók által kikövetkeztetett hipotetikus rendszert alkotnak, melynek homogenitásáról csak sejtéseink lehetnek, ill. (2) a vizsgált célfogalmak olyan fogalmak, melyek általában olyan kognitív tartomány (domén) fogalmai, amelyeket a kognitív nyelvészetben inkább forrásfogalomként kezelnek (vö. pl. Bańcerowski 2005).

2. Az alapnyelvi dimenzionális melléknevek rendszere

Először nézzük meg, hogy az uráli, a finnugor és a szamojéd alapnyelvre rekonstruált dimenzionális melléknevek milyen rendszert alkotnak!¹

Az 1. táblázatban szándékosan nem szerepelnek az etimonok,² ezzel is azt hangsúlyozva, hogy most a rendszer szerkezetének a vizsgálata az elsődleges szempont. A fogalmak kiválasztásánál egy bizonyos axishoz köthető kiterjedést megnevező lexémákat vettem figyelembe, eltekintve a szubsztanciafüggő megnevezésektől (pl. VASTAG, SZŰK, VÉKONY), ugyanakkor számításba vettem az általános kiterjedést megnevező NAGY : KICSI antonim párt.

¹ A lexémák kiválasztásánál a szófaji besorolás a rekonstruált jelentés alapján történhetett, így most olyan szófaji kérdésekbe, hogy az uráli alapnyelvben a melléknév mint szóosztály kialakulása milyen fokot ért el, nem foglalkozom.

² Az uráli és finnugor alapnyelvi adatokat az UEW alapján állítottam össze, míg a szamojéd alapnyelvre vonatkozó adatokat az SW alapján.

	U	FU	S
MAGAS	+	X	A
MÉLY	+	X	B
ALACSONY		-	A
SEKÉLY	+	-	B
SZÉLES	-	+	B
KESKENY SZŰK	+	x + + ----- (+ + + +)	A
HOSSZÚ	+ +	X X	A, B
RÖVID	-	+	B
NAGY	+ + + +	X X x x	B (A)
KICSI	-	+ [*iüä ~ *üüä]	B [*üüä]

1. táblázat: dimenzionális elnevezések rendszere az alapnyelvekben (UEW)

(+: bizonytalan etimológia; +: biztos etimológia; x: uráli előzményű finnugor kori bizonytalan etimológia; X: uráli előzményű finnugor kori biztos etimológia; A: uráli előzményű szamojéd kori etimológia; B: nem uráli előzményű szamojéd kori etimológia. A táblázat bal oldalán található nyíl arra utal, hogy a 'hosszú, magas' jelentésű etimológia kétszer szerepel a táblázatban.)

A fogalmakat első szótári jelentésük alapján veszem figyelembe:

<u>fogalmak:</u>	<u>első jelentés (ÉKsz.²):</u>
MAGAS	'Függőlegesen aránylag nagy kiterjedésű. Függőlegesen a jelzett mértékben kiterjedt.'
ALACSONY	'Függőleges irányban viszonylag kisebb méretű.'
SEKÉLY	'Kis mélységű <víz>.'
MÉLY	'Lefelé viszonylag nagy kiterjedésű.'
HOSSZÚ	'/Vízszintesen/ egy irányban nagy kiterjedésű.'
RÖVID	'Csekély hosszúságú.'
KESKENY	'Ami a hosszához képest kis/ebb/ szélességű.'
SZÉLES	'A hosszúságra merőleges irányban aránylag nagy kiterjedésű.'
NAGY	'Jelentékeny kiterjedésű, jókora termetű.'
KICSI	'/A kelleténél/ csekély/ebb/ kiterjedésű, nagyságú, ill. befogadóképességű.'

Mint látható, a rendszer helyenként aránytalan, ill. a mai rendszernek nem feltethető meg. Vannak fogalmak, amelyek esetében ugyanazon rétegen belül több etimológiát találunk, míg vannak olyanok, amelyeknél egyet sem. Ennek az aránytalanságnak két lehetséges oka lehet: vagy a rekonstrukcióban van a hiba, vagy pedig e szavak rekonstruálhatóságát bizonyos szemantikai tulajdonságok különböző módon befolyásolják, s ez tükröződik a rekonstrukciókban. Továbbá természetesen az is elképzelhető, hogy mindkét eset valamilyen mértékben szerepet játszik a ma ismert, kikövetkeztetett dimenzionális melléknevek rendszerének kialakulásában, kialakításában.

Ideális esetnek számít például a SZÉLES és a MAGAS. Előbbi esetében ugyan nem találunk uráli lexémát, viszont mind a finnugor, mind a szamojéd alapnyelvre akad egy biztos rekonstruktum. Utóbbi esetben egy biztos uráli etimológia van, s ennek a folytatását találjuk a finnugor és a szamojéd alapnyelvben is.

Nem ideálisak ugyanakkor azok a fogalmak, ahol ugyanarra az ikonimra³ több etimon jut (pl. a NAGY vagy a KESKENY), s azok az esetek sem, ahol az egyes antonim párok tagjainak reprezentáltsága között nagy különbség tapasztalható (pl. KESKENY – SZÉLES).

A táblázat adatait a következőképpen összesítem:

(1) pozitív–negatív pólusú melléknevek aránya az uráliiban:

	+	–		+	–
a) ikonimok aránya	3	3	biztos etimológia	3	1
b) etimonok aránya	6	3	biztos etimológia	4	1

(2) pozitív–negatív pólusú melléknevek aránya a finnugorban:

	+	–		+	–
a) ikonimok aránya	5	3	biztos etimológia	3	1
b) etimonok aránya	8	5	biztos etimológia	6	1

(1) és (2) azt mutatja, hogy az uráli és a finnugor korra rekonstruált melléknevek esetében a negatív pólus bizonytalanabb, nehezebben rekonstruálható. Az antonim párok közül a pozitív pólusú fogalmak ugyanakkor egyértelműbben és biztosabban rekonstruálhatók: számszerűen ugyan nem sokkal több etimon fordul elő, de ezek nagyobb arányban biztos etimológiák, s többnyire uráliak.

(3) uráli–finnugor melléknevek aránya:

a) ikonimok aránya	6	8
b) etimonok aránya	10	14

A negatív pólus elemei a finnugor alapnyelvben „aktívabbak”, ugyanakkor egyszerre több lexéma is jelentkezik ugyanarra a jelentésre. Ez utalhat a dimenzió-típus konceptuális terének differenciálódására – gondoljunk csak a ‘szűk’ és a ‘keskeny’ jelentések elkülönülésére/elkülönítésére vagy a ‘mély’ és az ‘alacsony’ jelentések összekapcsolására az uráliiban.

Csak két olyan fogalom van, ahol uráli és finnugor kori etimológiát is találunk. Ez azt jelenti, hogy a finnugor kori etimológiák jórészt kitöltik azokat a réseket, amelyek az uráliiban üresen maradtak (pl. SZÉLES). Ugyanakkor, ha a finnugor korra feltételezzük a rendszer ilyenfajta kiegyenlítődéését, akkor annak a szamojéd alapnyelvben is tükröződnie kell, azaz a két rendszernek megfeleltethetőnek kell lenni. És nagyjából ezt is látjuk: a szamojéd dimenzionális melléknevek az összes prototipikus ikonimot lefedik, s egy-egy ikonimra egy, ritkábban kettő etimon jut, ami azt mutatja, hogy a szamojéd nyelvek dimenzionális melléknevei nagyrészt megőrződtek. Ez pedig – mellőzve most egy konkrét kronológiai sor felvázolását – azt is feltételezi, hogy ha már a proto-szamojédban koherens és stabil volt a dimenzionális melléknevek antonim rendszere,

³ Követve Alineit (1995) és Grzegát (2002: 1039) az ikonim kifejezés az eredeti tartalomra, motivációra utal, némiképp az etimon ellentétéként, amely az eredeti formára utal. Az ikonimokat ezért is jelölöm kiskapitálissal.

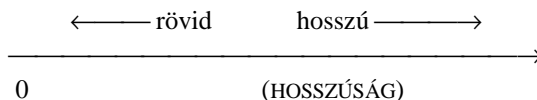
akkor e rendszer kialakulásának már jóval az uráli alapnyelv felbomlása előtt meg kellett indulnia, azaz az uráliiban is hasonlóan koherensnek és stabilnak kellett lennie.

A konkrét adatok felől nézve, az etimológiák összesítése során derült fény a finnugor és a szamojéd alapnyelvre rekonstruált ‘kicsi’ jelentésű szavak alaki hasonlóságára. A táblázatban szereplő uráli, ill. finnugor adatok az UEW.-ből származnak, azaz az UEW.-nek legalább utalnia kellett volna a szamojéd etimológiára, de nem említi, s tudtommal ezt később sem tette meg senki. Ugyanakkor – szem előtt tartva azt a szempontot, miszerint a ‘kicsi’ jelentésű szavak esetében az onomatopoeízissal fokozottan kell számolni, s ez esetleg az etimológia biztosságát kérdőjelezi meg – a két etimon közötti hangtani egyeztetésnek akadályát nem látom, tehát egy U **icä* ~ **üicä* ‘kicsi’ nem biztos etimológia felállítása indokolt.

3. A dimenzionális melléknevek szemantikai tulajdonságai

Most vegyük számba a dimenzionális melléknevek azon tulajdonságait, amelyek szerepet játszhatnak e terminusok rekonstruálhatóságában. Mint említettem, a térérzékelés közvetlen fizikai tapasztalás, kevésbé kultúrafüggő (Lakoff–Johnson 2003: 57). A dimenzionális alpmelléknevek jellemzője az opacitás: a prototipikus tulajdonságfogalmat kifejező melléknevek esetében a közvetlen konceptuális motiváció csak elvétve mutatható ki.

A dimenzionális melléknevek antonim párt alkotnak, kontradiktórikusak. Mindkét fogalom egyazon skálán található, s a skála negatív végén ered, például (Cruse 1976: 291):

A dimenziót kifejező mellékneveken kívül ide tartoznak például a *nehéz* : *könynyű* vagy a *gyors* : *lassú* párok is.

A pozitív pólusú tag terheltebb, ez azt jelenti, hogy

- a pozitív pólus adja az adott norma elnevezését (pl. magasság és nem *alacsonyság),
- csak a pozitív pólusú tagok módosíthatók mértékhatározóval (*Az asztal két méter hosszú.* **Az asztal két méter rövid.*), ebből következik, hogy
- nominális használatban a pozitív melléknév fordul elő,
- mértékegység csak nominális értelemben használt melléknevekkel fordulhat elő,
- a negatív pólus normafüggő, vagyis az az összefüggés, mely szerint „a közép fokú és az alapfokú összehasonlító szerkezetek bizonyos értelemben duálisai egymásnak, mivel logikailag ekvivalens kijelentéseket fogalmaznak meg” csak pozitív pólusú dimenzionális melléknevek esetében érvényes (Kiefer 2000: 192):

János éppolyan kicsi, mint Péter.

Azaz János is, meg Péter is kicsi, ugyanakkor:

János éppolyan nagy, mint Péter.

Azaz János is, meg Péter is lehet nagy is, de kicsi is.

Mindez azt mutatja, hogy az antonim párok pozitív pólusa stabilabb és frekvenciáltabb, s ez valós oka lehet annak, hogy a rendszer aránytalansága elsődlegesen a ne-

gatív és a pozitív pólusú melléknevek között mutatkozik. Nézzük meg, hogy az uráli nyelvek szinkron összevetése mennyiben támasztja alá az elmondottakat!

Pozitív pólus⁴

	‘magas’	‘hosszú’	‘széles’	‘mély’	‘nagy’
finn	<i>korkea</i>	<i>pitkä</i>	<i>laaja</i>	<i>syvä</i>	<i>suuri</i> : <i>iso</i>
észt	<i>kõrge</i>	<i>pikk</i>	<i>lai</i>	<i>siigav</i>	<i>suur</i>
erza	<i>seřej</i>	<i>kuvaka</i>	<i>kelej</i>	<i>domka, seřej</i>	<i>pokš</i>
moksa	<i>šeři</i>	<i>kuvaka</i>	<i>keļi</i>	<i>kəRka, šeři</i>	<i>oču</i>
mari	<i>küüşö, kužu</i>	<i>kužu</i>	<i>kumda, lopka</i>	<i>kelge</i>	<i>kugurak</i>
udmurt	<i>džužjt</i>	<i>kuž</i>	<i>paškt</i>	<i>mur</i>	<i>bad'žim</i>
komi	<i>džudžid</i> (ház), <i>kuž</i> (ember)	<i>kuž</i>	<i>paškjd</i>	<i>džudžid</i>	<i>jdžid</i>
magyar	<i>magas</i>	<i>hosszú</i>	<i>széles</i>	<i>mély</i>	<i>nagy</i>
hanti (O) ⁵	<i>õχar</i>	<i>χõw</i>	<i>wutát</i>	<i>māl</i>	<i>löwat</i> (<i>unə</i>)
nyenyec (T)	<i>pirča</i>	<i>jamb</i>	<i>lata</i>	<i>jorja</i>	<i>ηarka</i>
enyec	<i>piði</i>	<i>d'abu</i>	<i>lata</i>	<i>d'ure</i>	<i>aga</i>
nganaszan	<i>hirəgəə</i>	<i>najbəgəə</i>	<i>tantəgəə</i>	<i>d'ürəgəə</i>	<i>ani''ka</i>
szölkup	<i>pirkij</i>	<i>čumpij</i>	<i>töntij</i>	<i>qorij</i>	<i>merqij</i>

2. táblázat: pozitív pólusú dimenziális melléknevek az uráli nyelvekben

Az árnyékolt cellák azokat a lexémákat emelik ki, amelyeknek legalább a közbülső alapnyelvekben vannak megfelelőik. A táblázat adatai szerint a volgai nyelvek kivételével az egyes közbülső alapnyelvek rendszere koherens, és kevés az eltérő, újabb elem. Az obi-ugor nyelvek esetében ki kell emelni, hogy több nyelvjárást vizsgálva sokkal árnyaltabb képet kapnánk.

Negatív pólus

	‘alacsony’	‘rövid’	‘keskeny’	‘sekély’	‘kicsi’
finn	<i>matala, lyhyt</i>	<i>lyhyt</i>	<i>ahdas</i>	<i>matala</i>	<i>pieni</i>
észt	<i>madal</i>	<i>lühike</i>	<i>ahas</i>	<i>madal</i>	<i>väike</i>
erza	<i>alka, alkiñe</i>	<i>nuřka,</i> <i>nuřkiñe</i>	<i>teja,</i> <i>tejiñe</i>	<i>maža</i>	<i>viška, viškiñe</i>
moksa	<i>alhä,</i> <i>alhänä</i>	<i>nuřkä,</i> <i>nuřkänä</i>	<i>täjñä,</i> <i>täjñänä</i>	<i>mačä</i>	<i>jomla</i>
mari	<i>ülkšö</i> <i>lapka</i>	<i>küčjk</i>	<i>angisjr</i>	<i>tjgide</i>	<i>iži</i>

⁴ Köszönettel tartozom Mészáros Editnek a mordvin adatok, Fejes Lászlónak a permi, Sipos Máriának a hanti adatok ellenőrzéséért.

⁵ A nyelvjárással nagyon tagolt hanti nyelv esetében egy bizonyos nyelvjárás, az obdorszki adatait összesíttem a DEWOS alapján. A hasonló tagoltságú manysi esetében pedig a szoszvai nyelvjárás elnevezéseit Rombandeeva – Kuzakova (1982) szótára alapján állítottam össze.

	‘alacsony’	‘rövid’	‘keskeny’	‘sekély’	‘kicsi’
udmurt	<i>lapeg</i>	<i>vakči</i>	<i>šubeg, jorkjt</i>	<i>lazeg</i>	<i>poči, piči</i>
komi	<i>lapkjd</i>	<i>džehjd</i>	<i>veñni</i>	<i>posni</i>	<i>ičöt'ik, ičöt, džo'la</i>
	<i>lažmjd</i>				
magyar	<i>alacsony</i>	<i>rövid</i>	<i>keskeny</i>	<i>sekély</i>	<i>kicsi</i>
hanti (O)	<i>áj, lel, háxəlt</i>	<i>wán</i>	?	<i>sarəm</i>	<i>sil'ək</i>
nyenyec (T)	<i>lamtū</i>	<i>xäem'</i>	<i>tija(k)</i>	<i>tora</i>	<i>ño'Toko</i>
enyec	<i>lođu</i>	<i>kemi</i>	<i>tija</i>	<i>kas</i>	<i>iblejgu</i>
			<i>d'ata</i>		
nganaszan	<i>makə'likü</i>	<i>kəə'likü</i>	<i>šiküə</i> <i>šegə'likü</i>	<i>šijəə</i>	<i>ə'ligaku</i>
szölkup (tazi)	<i>qöptij</i>	<i>qömičaj</i>	<i>česij</i>	<i>ašča kor</i>	<i>kija</i>

3. táblázat: negatív pólusú dimenzionális melléknevek az uráli nyelvekben

A két táblázat összevetéséből kiderül, hogy pozitív → negatív és negatív → pozitív irányú átjárhatóság nincs. Átjárhatóság csak az azonos pólusú axisok között lehetséges. Az uráli etimológiák szempontjából ez azt is jelenti, hogy az ‘alacsony’ és ‘mély’ jelentések együttes megadását a szemantikai érvek mellett az egyes uráli nyelvek adatai sem támasztják alá. Vizsgáljuk meg jobban a kérdéses rekonstrukciót:

U lamte ‘niedrig, tief; Tiefland’ (UEW 235–236)

A szótár a következő nyelvekből említi megfeleléseket: finn, észt, számi, mordvin, mari, komi, nyenyec, enyec. Az SSA alapján a lista a következő adatokkal egészíthető ki (II/45):

lív *lõñtš* ‘erdei síkság, vadon erdő [metsäinen alanko, korpi]’, *land* ‘tavacska, tócsa [lammiko]’

karjalai *lantto* ‘tavacska, tócsa [lammiko]’

A vonatkozó rokonnyelvi adatok alapján a javaslatom a módosított jelentésre: ‘alacsony fekvésű, mély, mélyen fekvő; alföld’, ti. ami alacsonyan fekszik, az van mélyen.

A következő megállapítás, amely a táblázat adataiból kitűnik, az az általános kiterjedést kifejező lexémák rekonstrukciójának hiányossága, ill. bizonytalansága a konkrét axist kifejező melléknevekhez képest. Úgy gondolom, hogy noha a ‘kicsi’ jelentésű szavak rekonstruálhatósága nem mutat nagy különbséget a többi negatív pólusú elnevezéshez képest és a ‘nagy’ jelentésű elnevezésekhez képest, ennek oka részben máshol keresendő. Míg az utóbbi esetben az erőteljes onomatopoeitikus jelleg lehet a domináns, addig a ‘nagy’ esetében az általános jelentésből következően a jelentésváltozásra való nagyobb hajlandóság a meghatározó.

Mindezek alapján a dimenziális melléknevek rendszere a következőképpen módosul:

	U	FU	S
MAGAS	+	X	A
MÉLY	+	X	B
ALACSONY	+	-	A
SEKÉLY			B
SZÉLES	-	+	B
KESKENY	+	x	A
SZŰK			
HOSSZÚ	+ +	X X	A, B
RÖVID	-	+	B
NAGY	+ + + +	X X x x	B (A)
KICSI	+	x	A

4. táblázat: dimenziális elnevezések módosított rendszere az alapnyelvekben

A vertikális tengely menti kiterjedés elnevezései egyértelműbbé válnak, s egy uráli kori ‘kicsi’ jelentésű etimológiával egészül ki a rendszer. Továbbra is kérdés a ‘keskeny’ és a ‘szűk’ jelentésű lexémák rekonstruálása és viszonya. S ezzel kapcsolatban a szubsztanciafüggő elnevezések viszonya is vizsgálandó.

4. Diakrón kognitív onomasziológia

Az onomasziológia a lexikológia egyik régi részdiszciplínája, amely a kognitív nyelvészet fejlődésének köszönhetően került ismét előtérbe (Geeraerts 1997; Blank 2001; Grzega 2002). Az onomasziológiai kutatások elsődlegesen az alábbi kérdésekre keresik a választ: 1. Honnan származnak a lexikai egységek? 2. Az egyes szócsoporthoz milyen strukturális jellemzői vannak? 3. Milyen tényezők határozzák meg egy lexikai kategória kiválasztását?

Blank (2001) a hagyományos onomasziológiai és szemasziológiai változásokat újabb szempontok alapján csoportosítja, s teszi differenciáltabbá. Az asszociatív relációknak tíz típusát különbözteti meg, mind a három arisztotelészi elvre vezethető vissza: hasonlóság (similarity), ellentét (contrast), kontiguitás (contiguity). Ezek nem keverednek össze a kifejezés módjaival.

A tíz asszociatív eljárás:

hasonlóság

- metaforikus hasonlóság
- taxonom rendszerben azonos mértékben alárendelt tagok közötti (co-taxonomic) hasonlóság (pl. JAGUÁR és TIGRIS)
- taxonomikus alárendelés (pl. E *hound* ‘dog in general’ > ‘dog trained to pursue game’)
- taxonomikus felülrendelés

- konceptuális azonosság
- formális hasonlóság (jellemző esete a népetimológia)

ellentét

- taxonom rendszerben azonos mértékben alárendelt tagok közötti (co-taxonomic) ellentét (vagy antonimikus ellentét), (pl. E *bad* ‘not good’ > E (slang) ‘excellent’)
- antifrasztikus ellentét (pl. F *pensionnaire* ‘guest in a boarding house’ > F (Argot) ‘convict’)

kontiguitás

- konceptuális kontiguitás (pl. *pupilla* ~ *szemfeketége*)
- szintagmatikus kontiguitás (pl. *motor car* > *car*)

E szempontrendszer előnye, hogy a formális eljárásokat (processes), mint például szóképzés, összetétel, konverzió vagy zéró-deriváció és a szemantikai eljárásokat együtt, egyidejűleg tudja vizsgálni.

Mivel jelen vizsgálatban a forrásfogalom és a forrásforma kikövetkeztetett és több ezer évvel ezelőttre feltételezett, ennél fogva hipotetikus, fontosnak tartom további két elv megemlítését: a homonimifóbia és a polyszemifóbia elvét (Geeraerts 1997 alapján). Tömören és leegyszerűsítve: egy adott szinkrón nyelvállapotban egy nyelv(járáson) belül egy centrális fogalom jelentését csak egy lexéma hordozhatja.

Az egyes lexémákat izoláltan és szituációtól elvonatkoztatva vizsgálom, bár tisztában vagyok vele, hogy ez nem a megfelelő megközelítési mód egy részletes elemzés során, ugyanis mint ahogyan Lang (2001: 1259) is megjegyzi, ez adott esetben referenciális kétértelműséghez vezethet (referential ambiguity). Például a következő angol mondatban nem nyilvánvaló, hogy a *wide* melyik tengely menti kiterjedésre vonatkozik:

The board is 50 cm wide / in width.

Két nyelvet választottam ki, melynek adatait részletezem: ezek az uráli nyelvcsalád két távoli tagjai, a magyar és a nganaszan. Az előző részben említett fogalmak megvalósulásait, annak módját, eljárását rendszerezem, s vonok le következtetéseket, megállapítva a dimenzionális melléknevek alakulásainak jellemző körülményeit.

Az első két oszlop az abszolút forrásfogalmat és forrásformát mutatják. A félkövérrel szedett forrásforma utal arra, hogy a mai nyelvben is ez a bázisa az elnevezésnek. A magyar esetében az uráli, ill. finnugor előzményekből indulok ki, míg a nganaszan esetében az összamojéd alapnyelvből. Ha a mai elnevezések nem az ősi bázisra épülnek, akkor meg kell adni a II. forrásformát, amely a mai elnevezés bázisa (5. oszlop). A 2. és a 3. oszlop pedig a forrás és a cél közötti relációt, ill. az eljárás módját mutatja meg. Mindkét nyelv esetében az írásos emlékek tanúsága szerint a mai dimenzionális melléknevek első jelentése már a nyelvemlékes kor elejére kialakult (a nganaszan esetében ez a 19. század közepe, Castrén gyűjtése).

magyar						
forrásfogalom (U, FU)	forrásforma	eljárás	reláció	forrásforma II.	célfogalom	célforma
MAGAS, HOSSZÚ	* <i>piðe</i> (~-kü)	Npos / szem. vált.	konc. has.	FU * <i>muŋkɜ</i>	‘magas’	<i>magas</i>
ALACSONY, MÉLY	* <i>lamte</i>	Ndim / szem. vált.	konc. has.	U <i>al</i> ‘alsó rész’	‘alacsony’	<i>alacsony</i>
SEKÉLY, ALACSONY, SZÁRAZ	* <i>çoka</i>	szóhasadás / szem.vált.	konc. has.	~ <i>csekély</i>	‘sekély’	<i>sekély</i>
MÉLY (Ug)	* <i>melɜ</i>	–	–	= Ug	‘mély’	<i>mély</i>
SZÉLES	* <i>kumte</i>	Npos	konc. kt.?	Ug * <i>şelɜ</i>	‘széles’	<i>széles</i>
KESKENY, SZŰK	* <i>känčɜ</i> ~ * <i>káčɜ</i>	Ndim	konc. has.	<i>kes-</i>	‘keskeny’	<i>keskeny</i>
HOSSZÚ	* <i>končɜ</i> ~ * <i>kočɜ</i>	Npos?	konc. kt. ?	U * <i>končɜ</i> ~ * <i>kočɜ</i>	‘hosszú’	<i>hosszú</i>
RÖVID	* <i>ona</i>	Ndim	?	ismeretlen	‘rövid’	<i>rövid</i>
NAGY, SOK	* <i>enä</i> * <i>erɜ</i>	szem. vált.	konc. has.	FU <i>nşícɜ</i> ‘erős, kemény’	‘nagy’	<i>nagy</i>
KICSI, KEVÉS	* <i>ič²ä</i> (<i>üčä</i>)	átvétel	onomat.	török	‘kicsi’	<i>kicsi</i>

5. táblázat: a magyar dimenziális melléknevek alakulása

nganaszan						
forrásfogalom	forrásforma	eljárás	reláció	forrásforma II.	célfogalom	célforma
MAGASSÁG	S * <i>pirä</i>	Nadj ⁶	konc. id.	U > S	‘magas’	<i>hirəgəə</i>
ALACSONY	S * <i>lämtɜ</i>	Nmod ⁷	konc. id.	ismeretlen	‘alacsony’	<i>magəl'ükü</i>
SEKÉLY	S * <i>l'orä</i>	konverzió?	konc. id.	= S	‘sekély’	<i>tjraa</i>
MÉLY	S * <i>jorä</i>	szóhasadás? + Nadj / szem. vált.	konc. has.	= S	‘mély, sűrű’	<i>d'ürəgəə</i>
SZÉLES, SZÉLESSÉG	S * <i>cäncä</i>	Nadj	konc. has.	= S	‘széles’	<i>tantəgəə</i>
KESKENY, SZŰK	S * <i>ijjä</i>	?	onomat.?	ismeretlen	‘keskeny’ ‘szűk’	<i>şiküä</i>
		Nmod				<i>şegəl'ükü</i>

⁶ A -KƏƏ melléknevképző a mai nganaszanban nem produktív. Eredeti funkciója, eredete homályos. Jellemzően dimenziális melléknevekhez és fizikai tulajdonságot kifejező melléknevekhez kapcsolódik.

⁷ A moderatív képzőkkel egy tulajdonság meglétének különböző fokait lehet kifejezni, de nem azonos sem a fokozással, sem a diminutív képzéssel.

forrás- fogalom	forrás- forma	eljárás	reláció	forrás- forma II.	célfogalom	célforma
HOSSZÚ	S *jâmpâ	Nadj	konc. has.	vö. <i>nait̃ea</i> 'das Obere'	'hosszú'	<i>najbægəə</i>
RÖVID	S *kâjm	Nmod	konc. id.	= S	'rövid'	<i>kəəl'ikü</i>
NAGYSÁG	S *ârâ	Nadj	konc. has.	U? <i>anz</i> 'nagy, sok'	'nagy'	<i>ani''ka</i>
KICSI	S *üçä	Ndim	?	ismeretlen ⁸	'kicsi'	<i>əlɟaku</i>

6. táblázat: a nganaszan dimenzionális melléknevek alakulása

5. Összegzés

A magyar és a nganaszan alapján a következő tendenciák állapíthatók meg a dimenzionális elnevezések (ki)alakulásával kapcsolatban:

A célforma pozitív pólus negatív pólus

(a) jellemző szófaja névszó névszó

A célforma jellemző szófaja melléknév, mely kategória mindkét nyelvben alapvetően nominális természetű (mint a többi uráli nyelvben). Ennél fogva a rekonstruált forrásforma szófaja is nominális természetű, de egyes elnevezésekben névmási eredetű a tő (pl. *alacsony*, *najbægəə*), azaz:

(b) jellemző forrásforma alapnyelvi fiktív tő alapnyelvi fiktív tő
alapnyelvi produktív tő átvétele

Ez a megállapítás a II. forrásformára is vonatkozik: a mai elnevezések bázisa sem produktív tő.

(c) jellemző eljárás 1. képzés (Npos; Nadj) képzés (Ndim, Nmod)
2. konverzió kölcsonzés
3. szóhasadás szóhasadás

A negatív pólusú melléknevekre jellemző a diminutív képzés. Ez egy adott szinkrón nyelvallapotban lehet vagylagos (vö. pl. mordvin). A kicsinyítőképzős alak képzett formájában gyakorta lexikalizálódhat, különösen, ha a képző időközben elveszti produktivitását. A motiváció ily módon történő elvesztése reanalízist idézhet elő: egy későbbi nyelvallapotban új kicsinyítő képzőt kap (pl. m. *alacsony* vagy *rövid*, PS *kâjm > ng. *kəəl'ikü* 'rövid'). A szóhasadás előforduló, de ritka módja centrális dimenzionális elnevezés kialakulásának, ilyenkor a forrásforma szófaja is melléknév.

(d) jellemző reláció konceptuális identitás /hasonlóság/

A dimenzionális melléknevek alapvetően metafora alapú elnevezések. Ugyanakkor számos esetben felvethető a konceptuális kontiguitáson belül a szintagmatikus kontiguitás lehetősége (metonímia), pl. a *magas* vagy a *széles* esetében, azaz olyan

⁸ A szókezdő magánhangzó, ill. az egyéb származékok hiánya arra utal, hogy esetleg jövevényszó, de a forrást eddig nem sikerült kimutatni.

esetekben, amikor olyan képzett formában lexikalizálódott az alak, amely képző jellemzően jelzői pozícióban jelenik meg.

(e) jellemző motiváció

- axishoz köthető elnevezés esetében: kognitív alapú motiváció
- általános kiterjedés elnevezése esetében: onomatopoezisen alapuló motiváció
- pozitív pólusú elnevezés esetében: kognitív alapú motiváció
- negatív pólusú elnevezés esetében: onomatopoezisen alapuló motiváció

Természetesen fordított esetek is előfordulnak (pl. a *nagy* szó esetében konceptuális motiváció).

(f) jellemző célforma lexikalizálódott képzett névszó

A dimenzionális melléknevek tövei ritkán cserélődnek le, a tövek túlnyomórészt ősiek. Az átvételekre (vagy legalábbis átvétel-gyanús esetekre) ugyan van példa, de nem a legjellemzőbb eljárás. A negatív pólus esetében gyakoribb a reanalízis a diminutív képzés miatt, a nganaszban ez az eljárás a pozitív pólusú melléknevek esetében is előfordul, mivel itt az augmentációnak is van morfológiai markere (*ani''ka* ~ *ani''ə* ~ *anika''a*; "ə = Naug – az egyes alakok között jelentésbeli különbséget nem lehet kimutatni).

Úgy gondolom, hogy az onomasziológiai-szemasziológiai megközelítés a hagyományos etimológiai megközelítésekkel szemben többet tud nyújtani, mivel a (rekonstruált) alapnyelvi jelentés leányelvekben való vizsgálatáról van szó, így rálátást kapunk azokra a nyelvekre is, amelyekben az adott etimon folytatása nem található meg: az ikonimok vizsgálata ezekre is tekintettel van. Egy ilyen – a fentebb bemutatott elemzésnél átfogóbb és részletesebb –, az etimológiai kutatásokban fordított irányúnak nevezhető vizsgálat új, eddig mellőzött vagy nem ismert tendenciákra mutathat rá.

RÖVIDÍTÉSEK

FU	proto-finnugor
konc. has.	konceptuális hasonlóság
konc. id.	konceptuális azonosság
konc. kt.	konceptuális kontiguitás
Nadj	melléknévképző
Naug	augmentatív képző
Ndim	kicsinyítő képző
Nmod	moderatív képző
Npos	nomen possessoris képző
S	proto-szamojéd
szem. vált.	szemantikai változás
U	proto-uráli
Ug	proto-ugor

HIVATKOZÁSOK

- Bañcerowski, Janusz 2005: A pozitív érzelmek konceptualizálásának néhány kérdése, *Magyar Nyelvőr* **129**, 71–7.
- Blank, Andreas 2001: Words and Concepts in Time: towards Diachronic Cognitive Onomasiology, [www.metaphorik.de – 2001. január]
- Cruse, D. A. 1976: Three Classes of Antonym in English, *Lingua* **38**, 281–92.
- DEWOS = Steinitz, W. hrsg. 1966–1983: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, Berlin.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- Geraerts, Dirk 1997: *Diachronic Prototype Semantics*, Oxford, Clarendon Press.
- Grzega, Joachim 2002: Some aspects of modern diachronic onomasiology, *Linguistics* **44**, 1021–45.
- Kiefer Ferenc é. n. [2000]: *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina.
- Kosterkina, N. T.–A. Č. Momde–T. Ju. Ždanova 2001: *Slovar' nganasanskogo-russkij i russko-nganasanskij*, Sankt-Peterburg: Filial izdatel'stvo «Prosveščenie»
- Lakoff, George–Mark Johnson 2003: *Metaphors we live by*, Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Rombandeeva, E. I.–Kuzakova, E. A. 1982: *Slovar' mansijsko-russkij i russko-mansijskij*, Leningrad, Prosveščenie.
- SSA = Kulonen, Ulla-Maija főszerk. 1995: *Suomen sanojen alkuperä 1–3*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura–Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus.
- SW = Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz = Castrenianumin toimitteita 17*, Helsinki.
- UEW = Rédei Károly 1986: *Uralisches Etimologisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai.

AZ AGY METAFORIKUS JELENTÉSEINEK VIZSGÁLATA 1772 ÉS 2000 KÖZÖTTI SZÖVEGEKBEN

SZIRMAI DIÁNA

Előadásomban a készülő Akadémiai nagyszótár (a továbbiakban: Nsz.) korpusza alapján megkísérlem az *agy* szó családjába tartozó származékoknak, összetételeknek, valamint alkalmi és állandósult szókapcsolatoknak a szótári jelentés és bizonyos lehetőséges kognitív sémák szerinti jelentéstani kategorizálását.

A reprezentatív, több mint 200 évet felölelő nyelvi korpuszon (<http://www.nytud.hu/hhc/>) végzett vizsgálat során párhuzamba állíthatók az alapszónak a szócsalád egyes tagjaiban is megjelenő szótári jelentései; bizonyos (lehetséges) kognitív sémák: Lakoff–Johnson (1980) nyomán pl. tartály séma, rész–egész, centrum–periféria séma stb.; valamint a (mindennapi, tehát nem csak az irodalmi) nyelvhasználatban megfigyelhető metaforizációtípusok.

A nagyszótári jelentésstruktúra éppúgy, mint a következőkben felvázolt metaforikus modell elsődlegesen szinkrón állapotot tükröz, mégis a történeti korpusz, a 230 évnnyi nyelvi anyag révén mind a Nagyszótár, mind a metaforikus modell alkalmas arra, hogy a jelentések kialakulásának, a jelentésváltozásoknak bizonyos értelemben történeti képét is illusztrálja.

A korpuszból gyűjtött, majd a fenti elvek szerint rendezett példaanyag a következő típusú nyelvi egységeket tartalmazza: 1. az **alapszó** (szótári jelentésekben, melyek közül az első jelentés a konkrét, a további jelentések valamilyen szempontból átvittek, metaforikusak; a szótárban is kidolgozott állandósult szókapcsolatokban; a szövegkörnyezetből adódó metaforikus használatú, többnyire alkalmi szókapcsolatokban); 2. **származékok, összetételek** (legnagyobb részük anatómiai vagy orvostudományi (szak)kifejezés, melyek az *agy* első jelentéséhez kapcsolódnak; kisebb részük az alapszónak valamelyik további, az elsőhöz képest átvitt jelentéséből, ill. újabb, általában a szövegkörnyezetből adódó metaforizációval keletkezett).

Lássuk először az alapszó nagyszótári jelentésstruktúráját a korpuszbeli első előfordulások dátumával és a szótárban kidolgozott értelmezett szókapcsolatokkal! (Ittész Nóra nagyszótári szócikke alapján – Ittész 2001.)

1. ‘a központi idegrendszernek a koponyában elhelyezkedő része, kül. az embernél mint a gondolkodás szerve; agyvelő’ – 1782; *me glágyul az agya, agyára megy vmi*

2. ‘az agy munkája, agyműködés, pl. tudat, ész, gondolkodás, emlékezet’ – 1795; *vhogyan forog az agya, jár az agya, vhol jár az agya, töri az agyát, agyába fészkelődik, agyába ötlík, agyába vés(ődik), agyába villan, feldereng az agyában, vmit forgat/vmi forog az agyában, jár az agyában, megfordul az agyában, megragad az agyában, kiesik az agyából*

2a. ‘észjárás, gondolkodásmód, ill. meghatározott módon működő ész’ – 1906–1907

3. ‘vmilyen szellemi, elmebeli képesség, ill. ilyen képességű ember’ – 1808

3a ‘(vmilyen tulajdonságával jellemzett) ember, személy’ – 1815

4. ‘vmilyen tevékenységet irányító, összehangoló ember, csoport’ – 1907

5. (/irod) ‘koponya’ – 1779; *agyá veleje*

Ez a struktúra a szótári hagyomány és a Nagyszótár saját szerkesztési elvei (Ittész 2002) szerint épül fel. A nagyszótári szócikkek megírása során figyelembe kell vennünk egyrészt a korábbi szótárak (CzF., ÉrtSz., TESz., ÉKsz.¹, SzóIKm., SzT., ÚMTsz., IdSzKsz.¹, IdSzKsz.², ÉKsz.²) megoldásait, másrészt a jelentésekről a korpuszanyag alapján kirajzolódó képet. A jelentések szétválasztásának és rendezésének módszerét nem lehet pontos szabályokba foglalni, ám a szubjektív döntések mögött is állnak bizonyos általános elvek. Az alapvető grammatikai szempontok figyelembe vétele mellett (pl. szófaj, tárgyasság, vonzatosság stb.) el szoktuk választani a konkrét jelentést az átviteltől, a különböző stílus- vagy szaknyelvi minősítéseket a köznyelviéktől, a részt és az egészt jelentő adatokat, a tárgyat és annak anyagát jelentőket stb. Bár a szótárban bizonyos fókig lehetőség van a jelentések hierarchiájának szemléltetésére, a kész szócikkek (terjedelmi és egyéb okokból) mégis erősen leegyszerűsítik a valódi, sokkal árnyaltabb képet.

Ha azonban nem szótári szócikkekben gondolkodunk, a korpusz segítségével lehetőségünk van a jelentések más módszerű, behatóbb vizsgálatára is. A kognitív szemantika, azon belül is a Lakoff (1987)-féle tapasztalati realizmus szerint a világról való tudásunk ún. kognitív modellekbe rendeződik elménkben, amely a világ dolgait idealizálva, vagyis csak a főbb jellemzőket kiemelve, sémákban képezi le. Ezek az idealizált modellek a képi sémáknak mint csomópontoknak kapcsolataiból és hálózatából épülnek fel, és a megismerés minden területére kiterjednek, de legszorosabban az emberi testből kiinduló érzékeléssel, tapasztalatokkal függnek össze. Ilyenformán az emberi testtel kapcsolatos alapfogalmak, mint pl. a testrészek nevei a kognitív szemantikai vizsgálatok alapvető anyagát képezhetik.

Milyen konkrét és (lehetséges) metaforikus jelentésekben, képi sémákban bukkan fel az *agy* a korpusz anyagában? Az szó konkrét jelentése maga a testrész (ezen belül ma az agyvelő, régen a koponya is), metaforikus jelentései pedig a gondolkodás szerve mint A) valamiféle tartály (belső „tér”, „tároló”, „lakhely”, „csatátér”); B) ami gondolatokat állít elő („teremtéssel”, „szüléssel”, „gépként”, „termőföldként” vagy „kifözve”); C) ami rögzíti az információt („véshető”, „írható-festhető” vagy „ragadós” felületként, „szivacsként”, „fotóként”, „hangfelvételtként”); D) ami megmutatja az információt („tükörként”, „filmként”, „színpadon”); végül szintén metaforikus jelentés (ám szótározott!) maga a gondolkodó személy.

Vizsgáljuk meg közelebbről ezeket a jelentéstípusokat a korpuszbeli első előfordulások dátumának és néhány szemléletes példának a segítségével!

I) Testrész

A) Kemény, mégis sérülékeny létfontosságú testrész, ami a koponyánkban van (centrum/periféria séma) – Nsz.: 1. jelentés (1772–)

Ide tartozik maga az *agy* szó első jelentésében, valamint a szócsalád tekintélyes részét kitevő anatómiai, orvostudományi (szak)kifejezések: *agyburok*, *agyér-elmesezés*, *agyfélteke*, *agyguta*, *agyhártya*, *agykéreg*, *agylágyulás*, *agyrázkódás*, *agysebészet*, *agytekervény*, *agyvértolulás*, *agyvelő* stb.

B) Koponya (és annak tartalma együttesen) (rész/egész séma) – Nsz.: 5. jelentés (1779–):

„Az *agy* csontjaira vigyázni kell” (1845 Warga J.)

„*Agyok* velejében” (1801 Bessenyei Gy.)

„golyót bocsátván *agyába*” (1858 Xántus J.)

„Tar *agyát* ősze vegyült kevés hajszálak lengték körül” (1884 Hazánk)

(Az alapszónak ez a régi jelentése felfedezhető néhány összetételben, származékban is: *agyabugyál, agyal, agylékelés, agyba-fejbe, agyba-főbe (ver)*).

II.) Szerv, amivel gondolkodunk („funkció-”? „eszközséma”?) – Nsz.: 1., 2., 2a. és részben a 3. jelentés, kül. az értelmezett szókapcsolatok (1775–)

A) (Tárolásra vagy vmilyen eseményre alkalmas) különböző (doboz-, szoba-, ház-, város-, ország-) méretű tartály vagy tér (tartály séma) (1792–)

– (belső) tér, amiben a gondolatok vannak (vagy nincsenek); (valahogyan) mozognak, ill. sötét hely, amit a gondolatok világítanak be (1798–):

„Mit nem **forгат** az *agyában*” (1798 Kisfaludy S.)

„**üres** agy és romlott szív” (1833 Kunoss E.)

„Neked valami **jár** *agyadban*” (1841 Teleki L.)

„*agyamban* **virradat** leve” (1853 Karacs T.)

„többféle gondolat **röpiülé át** *agyát*” (1866 e. Gaal J.)

„*agyam* **sikátoraiban** dühöng A csöcselék” (1909 Kemény S.)

– (titkos) tároló- vagy rejtkehely, ahol felhalmozzuk és elraktározzuk az ismereteket (1833–):

„a’ fölserdült ember *agyában* [...] **rendetlenül összehalmozott** csorba esmereteket jó rendbe hozni” (1833 Kunoss E.)

„a bölcs **túltömött** *agya*” (1840–82 Szemere M.)

„*agyam* **tárházában**” (1869 Toldy I.)

„a térképet *agyvelejében* **hordja**” (1887 Tóvölgyi T.)

„Egy merész gondolat **bujdosik** *agyamban*” (1899 Jánosi G.)

„Az *agyában* [...] mesék vannak **elrejtve**” (1907 Csáth G.)

„az *agyban* **fölhalmozott** emlékek” (1939 Weöres S.)

„*agya* valamelyik **zugában**” (1945 Schöpflin A.)

„az *agy* valami **raktár**, s a gondolatoknak **piciny ólaktól** kell elősettenkedniük” (1947 Németh L.)

– lakhely/fészek (1792-):

„**Ki költöztek** *agy-velődből* a’ játzi gondolatok” (1792 Pálóczi Horváth Á.)

„az éles Vas lemerül, hol az életerő **lakik**, *agyvelejébe*” (1825 Vörösmarty M.)

„ösmereteink **fészkének** az *agyat* határozni meg” (1835 Vajda P.)

„nem tudád *agyadbul* **számkivetni**” (1843 Kunoss E.)

„*agyában* nyugtalan szellemek **tanyáztak**” (1927 Babits M.)

„a felelősségtudat [...] **kibérelte** az *agyvelőmet*” (1927 Kassák L.)

„a kis vers teljes hülyeségében ott **fészkel** valahol *agyam* mélyén” (1961 e. Darvas Sz.)

– csatatér (gondolatok küzdelmének színtere), ahol az érvek, eszmék v. különböző érzelmek viaskodnak egymással (1831–):

„Lassan lépedele, gondolatok **küzdődve** *agyában*” (1831 Vörösmarty M.)

„Egyszerre két fellázadt gondolat **Küzdött** *agyamban*” (1840 Vörösmarty M.)

„*Agyában* a hitesezmék **harcza kél**” (1843 Vachott S.)

„van az *agyvelőnek* egy rekesze, amelyben ez a kettőség [ti. a jó és a rossz] **vívja harcát**” (1957 Benedek I.)

B) Ami gondolatokat állít elő (vagy ami tartalmazza a gondolatokat előállító dolgot) (1789-)

– (előző kategóriához kapcsolódva:) helyszín, ahol (maguktól) teremnek a gondolatok (1801–):

„*Agyok velejében teremtik* Istenek” (1801 Bessenyei Gy.)

„*Agyam lángszavakat teremt*” (1892 Komjáthy J.)

„a gondolat az *agyban termelődik*” (1944 Halasy-Nagy J.)

– valami, ami szüli a gondolatokat (1790–)

agyszülemény (1790–)

„a’ legcsudásabb teremtések **születhetnek** az ember *agyában*” (1835 Vajda P.)

„a legborzasztóbb eszme, mi *agyamban*, lelkemben **megszülethetik**, ez: »házasodjál meg«” (1846 Obernyik K.)

„*agyában* a bosszú terve **megfogamzék**” (1852 Bérczy K.)

„Több terveket **szült** és semmisített *agyam*” (1853 Karacs T.)

„ment maradt [...] azoktól a szörnyektől, amelyeket az olvasás **nemz egy termékeny agyvelőben**” (1959 Benedek M.)

„majd megfulladtam [...] [a] **terméketlen agyak százai közt**” (1990 Kukorelly E.)

– munkás(ember) (1789–); (éles vagy tompa) vágószerszám (1900 k.–), (forgó, esetleg fogaskerekeket tartalmazó vagy rugóra járó) gép, szerkezet (1877–), aki/ami dolgozik (– az agy, ami kapcsol, amiben leesik a tantusz a telefonra utal, a 20. század második felétől pedig egyértelműen a számítógéppel való azonosítás kerül előtérbe):

agymunka (1872–), *agyműködés* (1886–)

„nem **henyél** az agy” (1789 Rác S.)

„**munkát adunk** az agynak” (1885 Wohl J.)

„nem tudta agyát **robotoltatni**” (1928 Németh L.)

„mintha valami baleset következtében az agya egy időre **munkaképtelenné** vált volna” (1969 Abody B.)

„e **tompa** agyvelőt Felejtett dolgok izgaták” (1839 e. Kossuth L. ford.)

„**Éles** agyával, hamarosan megértette” (1952 Máray S.)

„**vág** az agyam” (1996 Szabó M.)

„Agyam, mint **tompa zsilett**, csak kaparja a kiserkedő inkonzisztenciákat” (1974 Petri Gy.)

„Az a **gépezet**, melyet agynak neveznek” (1877 Vértesi A.)

„kikoptatták az agya **kerekét**” (1928 Németh L.)

„**kikapcsoltam** az agyamat” (1929 Molnár F.)

„a **gép** az agyban zörgött tovább, kattogva-zúgva” (1935 Kosztolányi D.)

„Az agyam úgy **zakatolt**, mint egy felborult játékautó motorja” (1940 Vaszary G.)

„nehezen **forgott** az agya” (1954 Makai I. ford.)

„Agyam **motollaként** kezdett dolgozni” (1956 k. Bernáth A.)

- „nem **kapcsolt** az agyam” (1979 Bencsik S.)
 „zseniális **szerkezet** Sing agya” (1980 Sebeők J.)
 „szemléljük úgy [...] agyunkat, mint fantasztikus teljesítményekre képes **komputert**” (1981 Popper P.)
 „Egy **rugóra jár** az agyunk” (1988 Lengyel P.)
 „**Beprogramozták** az agyába, mit halljon ki a költeményből” (1996 Szabó M.)

– termőföld (1903–):

- „*Agyunk* csak egy darabkája annak a kifogyhatatlan termékenységű **talajnak**, melyen a világ élete fejlődik” (1903 Prohászka O.)
 „a képzelődések és a gondolatok [...] úgy **bénítotték** hajnalig az *agyamat*, hogy **füvesebb** volt az, mind odakünn az udvar” (1924 Tamási Á.)
 „a jelszavak, amelyeket a párt [...] próbált a tömegek *agytekervényeibe beültetni*” (1978 Fehérvári I.)

– konyha, ill. edény a tűzön (1831–):

- „esztelenül **forralt** koholási *agyának*” (1831 Pázmándi Horvát E.)
 „valami gondolat **főtt** *agyában*” (1871 Miszák K.)
 „Valami tervet **főzött ki** *agyában*” (1872 Jókai M.)
 „[szavai] forrongó *agyának üstjéből* robbannak ki” (1925 Kosztolányi D.)

C) Ami rögzíti az információt (1877–)

– vésethető anyag (kő?) (– amiben a bevésődött információ véglegesen és kitörölhetetlenül megmarad) (1877–):

- „[a gondolatok] mély **barázdát hasítva**, áthúzódtak az ifju *agyán*” (1877 Vértesi A.)
 „Jött a tetik-tatik divat, [...] **belevésődött** a szívekbe, az *agyvelőkbe*” (1911 Ujság)
 „[azok a sorok] kitörölhetetlenül **belevésődtek** *agytekervényeimbe*” (1961 e. Darvas Sz.)
 „**véssük** az *agyunkba* és szívünkbe, amit Illyés Gyula írt a Dólt Vitorlában” (1975 Kelemen S.)
 „ahány mondatszerkezet **bevésődött** az *agyába*” (1979 Kolozsvári G. E.)
 „magyartanár és tankönyv egyformán *agyunkba véste*” (1996 Szabó M.)

– írható/festhető felület (1931–):

- „A jelenet olyan tisztán **rajzolódott újra** *agyában*” (1931 Sárközi Gy.)
 „csak a holnapok reménytelenségét, kilátástalanságát **festették** beteg gondolataim *agyam* szürke alapjára” (1938 Baktay E.)
 „Ezt a leckét aranybetűkkel **írjuk fel** *agytekervényeinkre*” (1949 Déry T.)
 „nem csupán a fantáziában **lerajzolt** képeket nevezem képzeteknek; sőt azokat nem is nevezem képzeteknek, amennyiben a testi fantáziában, vagyis az *agy* valamely részébe vannak **lerajzolva**” (1956 Szemere S.)
 „*agyunkra tetoválódik*” (1961 Kalász M.)

– ragadós felület (automatikus, ösztönös tanulás, megjegyzés) (1927–):

- „A derék filozopter *agyacskájának légypapírjára tapadva* tehetetlenül vergődnek és zizegnek a [...] tanítások és verssorok” (1927 Hatvany L.)
 „csak a legutolsó mondat **ragad meg** az *agyadban*” (1970 Csuka Z.)
 „így **ragadt meg** az *agyamban*” (1983 Balla L.)

– szívacs, ill. valami, ami (be)issza az információt (– könnyen és gyorsan tanuló ember agya) (1907–):

„korgó gyomrok és **szomjas agyak**” (1907 Juhász Gy.)

„[a rémképek] **agyának** falába **ivódtak**” (1931 e. Sárközi Gy.)

„[a látványt] külön **itta be** a szeme s külön az *agya*” (1954 Vidor M.)

„a szívacsot olykor ajánlatos jó alaposan **kiöblíteni**. Az *agyakat* úgyszintén” (1970 B. Nagy L.)

– fotó(labor) (– fiatal és viszonylag ritka kép) (1947–):

„a képet, amelyet szaruhártyánk **lefényképezett**, *agyunk savában előhívjuk*, a világosság felé tartjuk s élményeink végtelen polcán a helyére tesszük” (1947 Illyés Gy.)

– magnó (1983–):

„*Agyában* szédítő gyorsasággal pereg a láthatatlan **magnó**” (1983 Polgár A.)

D) ami megmutatja a rögzített/tárolt információt (1914-)

– (sík vagy „görbe”) tükör (1914–):

„görbe **tükör** volt az *agyveleje*, mindent **torzképek** látott és mutatott” (1914 Oláh G.)

„Az emberi *agyvelőben* a természet **visszatükröződik**” (1953 Fogarasi B.)

– film/színház (1937–):

„a szinte erőszakos gonddal előhívott, előkényszerített emlékképsorban [...] pergetem [...] az *agy* girusai és ganglionjai közé temetett **filmtekeracet**” (1937 Karinthy Frigyes)

„*Agyam* [...] **vetítette** az anatómiát s mutatta a roncsolni készülő golyó útját önmaga felé” (1941 Wass A.)

„*agyán* a legváltozatosabb, legszínesebb képek rohantak át, **a film pergésének** sebességével” (1947 Karinthy Ferenc)

„*agyából* régi képeket pörget ki egy **filmszalag**” (1961 Kónya L.)

„az olvasó [...] saját *agyának színpadán* rendezővé és előadóművészé válik” (1972 Marx Gy.)

III) Gondolkodó (esetleg vezető) személy vagy személyek csoportja (rész-egész séma: az agy mint az ember része, ill. az ember mint az embercsoport része) – Nsz.: 3., 3a., 4. jelentés (1815–):

agytröszt, agyelszívás

„ki gondja minden *agynak* tetszeni” (1815 Berzsenyi D.)

„[Elly] büszke és öntudatos *agy* volt” (1901 Molnár F.)

„A [...] küzdő hadnak ő az *agya*” (1907 Gárdonyi G.)

„[Maga] ennek a nagy bankpalotának úgyszólván az *agyveleje*” (1929 Molnár F.)

„ön egy kiváló *agyvelő*” (1932 Szathmáry S.)

„Az író a közösség nyitott szeme, az emberiség *agyveleje*” (1943 Juhász G.)

A modell a hozzárendelt példaanyag révén néhány jelentéstörténeti tanulsággal is szolgál. Az első előfordulások dátuma alapján megállapítható, hogy – ahogyan azt sejteni lehetett – a szó konkrét jelentései a korpuszunk legkorábbi szövegeiben is előfordulnak, a metaforikus jelentések, ill. használati módok közül a koponyát és a személyt jelölő kifejezések szintén igen koraiak, ugyanúgy a tartály-séma és a gondolatokat előállító agy különböző változatai is (az első adat mindenütt 1833 előtti), ehhez képest azonban mind az információörögzítő, mind az információfelidéző agy képe később alakult ki, a legkorábbi adat 1877-ből való. Általánosságban elmondható, hogy egy kép minél inkább kapcsolódik valamilyen technikai találmányhoz (film, magnó, számítógép), annál későbbi keletkezésű, és annál kevésbé gyakori.

A modellt a nagyszótári struktúrával egybevetve megállapítható, hogy az utóbbi kevésbé differenciált, és csak azokat a jelentéseket tartalmazza, amelyekben az átvitel vagy metaforizáció korán végbe ment (ahogyan az a szótárírói hagyományban is szokásos).

Természetesen a fenti részletes modell nem lehet mintája a szótárírásnak, ez nem is a célja, csupán egy másfajta jelentéstani szemléletet próbál ábrázolni. Hasonló módszerű vizsgálattal és ugyanezzel a korpuszanyaggal másfajta tipizálás vagy csoportosítás is elképzelhető, itt csak egy lehetséges példát mutattam a jelentés kognitív szemantikai, metaforaalapú vizsgálatára.

HIVATKOZÁSOK

- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862: *A magyar nyelv szótára I*, Pest, Emich Gusztáv.
- ÉKsz.¹ = Juhász József et al. szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959: *A magyar nyelv értelmező szótára I*, Budapest, Akadémiai.
- IdSzKsz.¹ = Bakos Ferenc szerk. 1994: *Idegen szavak és kifejezések szótára*, Budapest: Akadémiai.
- IdSzKsz.² = Bakos Ferenc főszerk. 2002: *Idegen szavak és kifejezések szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Ittész Nóra 2001: *agy*, szócikk, kézirat, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Ittész Nóra 2002: Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata, in Csengery Kinga – Ittész Nóra szerk.: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 11–98.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980: *Metaphors we live by*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1987: *Women, fire, and dangerous things: what categories reveal about the mind*, Chicago, The University of Chicago Press.
- SzóIKm. = O. Nagy Gábor 1985: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.

- SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1975: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I*, Budapest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*, Budapest, Akadémiai.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979: *Új magyar tájszótár I*, Budapest: Akadémiai.

A MAGYAR JOGI NYELV AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG KORÁBAN

(AZ ERDÉLYI MAGYAR SZÓTÖRTÉNETI TÁR ADATANYAGA ALAPJÁN)

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA

Az Erdélyi Fejedelemség jó másfél évszázados fennállása alatt nemcsak a viszonylagos önálló magyar államiség fenntartója volt, hanem a XVI–XVII. században nagyon fontos szerepet töltött be a magyar nyelv történetében is. Elsősorban azért, mert itt és ekkor válhatott a magyar először állami nyelvvé, amelyet már nemcsak a közélet legalsó szintjein, a helybeli közigazgatásban alkalmaztak, hanem a legmagasabb állami intézményekben is: az országos ügyek intézésében, az erdélyi országgyűléseken, az itt hozott határozatokból szerkesztett törvénykönyvekben is „hivatalos nyelv”-ként használták. Ebben a korszakban fejlődik ki a magyar nyelvnek egy közéleti (hivatali, törvénykezési, politikai) változata.

Ehhez a teljesség kedvéért azt is hozzá kell tennünk, hogy az Erdélyi Fejedelemség területén lévő szász városok közigazgatási nyelve mintegy természetesen a német volt.

Ugyanakkor Magyarországon latin és német nyelven folyt a törvénykezés és közigazgatás. Kovács (1964: 7) írja, hogy a nemzeti nyelvű jogi terminológia hivatalos emancipációjára Magyarország területén 1840-ig kellett várni.

A magyar jogi terminológia természetesen a magyar jogrendszerrel párhuzamosan, egy időben alakult ki, széleskörű elismertségének kialakításában viszont vitathatatlanul Erdélynek jutott a vezető szerep. A magyar tudományos szakszókincs megteremtésének igénye a XVII. századtól, Szenczi Molnár Albert óta létezik. A korszak nagy nyelvtanírói, az erdélyi nyelvvelő mozgalom tagjai, különösen Geleji Katona István, elsődlegesnek tartották az új szavak alkotását. A különböző tudományágak magyar nyelven való művelésének megvalósítását szolgálta Apáczai Csere János is a Magyar Encyclopaedia és a Magyar logicatska megjelentetésével, melyekben a legalapvetőbb tudományos szakszókincs magyar megfelelőit alkotta meg.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár forrásai között az erdélyi írásbeliség olyan emlékei szerepelnek, amelyeknek zöme valamilyen módon kapcsolódik a jogi és közigazgatási nyelvhez. A levéltári anyagból elsősorban természetesen azon helységekből származó források jöhetnek számításba, ahol a közigazgatás nyelve magyar volt a fejedelemség korában (pl. Dés, Kolozsvár, Torockó). A Szótörténeti tár tartalmazza az Erdélyi Fejedelemség törvénykönyveit a XVII. század derekáról, ezek a *Compillatae Constitutiones Regni Transylvaniae* (1671) és az *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae* (1677). Más nyomtatott források is tartalmazhatnak az e témában kutató számára felhasználható adatokat, hiszen Teleki Mihály levelezésében például hivatali és magánjellegű levelek keverednek. Ugyanígy nem hagyható figyelmen kívül Borsos Tamás naplója sem.

Bízás állíthatjuk tehát, hogy az erdélyi törvénykezésről és közigazgatásról majdnem teljes eligazítást nyerhetünk a Szótörténeti tár olvasása során. Az adatanyag

gondos tanulmányozásával pedig erről az igen széles, átfogó területről igen pontos nyelvi képet is rajzolhatunk.

Már a XVI–XVII. században is sok jogi műszó megtalálható a magyarban, de a szakszókincs tovább alakult. A változások a nyelvnek ezen a területén is megmutatkoznak. Egyrészt találni mára már teljes egészében, vagy jelentésükben elavult kifejezéseket, olyan szavakat, amelyek másokkal helyettesítődtek az évszázadok során. Másrészt a magyar szavak, valamint a nyelvbe már betagozódtott jövevényszavak (elsősorban szláv eredetűek) mellett számtalan latin szó meglétét is regisztrálhatjuk. Ezek a latin szavak pontosan a nyelvnek erre a rétegére jellemzőek, különösen az írott változatban terjedtek el. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk azt is, hogy a latin szavak tömege nemcsak a hivatali nyelvben jelent meg, hanem a művelt magyar írástudók írásaiban (magánlevelekben, elmékedésekben, önéletírásokban) is, nagymértékű terjedése természetesen összefügg ezek latinos műveltségével. A latinból kölcsönzött szavak formailag valamelyest alkalmazkodtak a magyar nyelvhez, de a korszakra jellemző módon számtalan olyan nyelvi szerkezet, formula alkalmazását is indukálták, amely nyelvünknek nem sajátja. Mivel a szótár szerkesztési elvei között szerepel a képzős szavak önálló címszóvá emelése, egyszerűen kideríthető ennek a szókincsrétegnek a jelenléte. Nagyon nagy számú műveltető, de főleg szenvedő képzős latin igével találkozunk. Ezeknek a szavaknak a zöme az *-l* honosító képzővel került a nyelvbe. A későbbiekben a nyelvújítás fontos lépcsőt jelent ezen a téren is, hiszen rengeteg új szó kap helyet ebben a nyelvi rétegben.

A korszak jogi szaknyelvében találni olyan szavakat, amelyek az élő nyelvből kerültek át a törvénykezés nyelvébe, többnyire jelentésszűküléssel. Egyébként a kor általános divatja szerint az Erdélyi Fejedelemség diplomáciai-politikai nyelvhasználatát sűrűn átszőtték a szó- és töisméltések, szinonimapárok, ellentétes jelentésű szópárok, ikerszók, halmozások és részletezések, valószínűleg azért, mert funkcionálisan is alkalmasak voltak a dolgok részletező, többoldalú megvilágítására (B. Gergely 2001). Ilyen szinonimapárokból alakult szerkezet pl. a *hány-vet*, *szedés-vevés*, *húz-von*. Ugyanakkor a Szótörténeti tárban olyan tájnyelvi szó is fellelhető, amely az Erdélyi Fejedelemség korában fontos jogi/közigazgatási terminusnak számított.

A Szótörténeti tár nagyon gazdag példaanyagot tartalmaz tehát a jogi nyelvre vonatkozóan, itt mindössze néhányat sorakoztathatok fel belőle. Példáimat úgy igyekeztem kiválogatni, hogy minél változatosabbak legyenek, bemutatva a jogi nyelvet alkotó szókincs minél szélesebb rétegét.

I. *-l* képzős latin szavak:

ABROGÁL ‘eltöröl’ 1602: Eo kgmek azert ēgy voxal tellyessegel ez may naptol fogwa tollalyak az Templomokban valo teme(te)st ... mindazatal az priuata sepultrat nem *Abrogaliak* [Kv; TanJk I/1. 408].

ATTESZTÁL ‘tanúskodik’ 1676: Nemzetes Szodorai Uram *attestal* hūti szerint Czelnai Miklos nevū jobbagyia mellett, hogy az melly Aszszonyi állat hūtetlenlū tōlle ell szōkōtt uolt ... attul Papok szekin diuortialtatot [SzJk 130].

CITÁL ‘(perbe/törvénybe) hív/szólít’ 1599: az mely marhat en theōlle(m) kewanz, azt te ... mas embernek attad wolt, es aztis ide *citaltad*, vgia(n) ezen marhaerth [UszT 15/187].

A *citál* egyébként máig megőrizte hasonló jelentését: ‘vkit vhova rendel, (meg)idéz’ (ÉKsz).

DECIDÁL '(minden jogtól) elesik, (az ügyet mindenestül) elveszíti' 1592: Si Juris azt mo(n)dom hogy az engedetlenségert melliet az vrunk para(n)cziolattiahoz mutattal in nota Infidelitatis vagy, et ab omni causa *decidaltal* [UzszT].

Későbbi jelentés a 'megítél' 1753: Az Mlgs Ur Gyekébül ... Nékem írot levelet mai Napon nagy kötölősseggel vettem mellyb(en) méltoztatik tudakozodni, hogy a' Nemes vár megye minémű képpen *decidalta* Déda, és Füleháza^a kősztt való Controversiát, és veszekedést, s verekedést [Abafája MT; Ks Jos. Huszár gr. Kornis Antalhoz; csak az aláírás sk. – ^aMindkettő MT-ben].

II. Természetesen nemcsak *-l* végű latin eredetű szavak vannak jelen nagy számban a Szótörténeti tárban:

ADVERZÁRIUS 'peres fél' 1586: Buday Tamas vram vallia ... Mikor en pert indítottam volna Zechy Istuan ellen, meg fogadam Igyarto Gergyéot procatornak eo ellene... De Zechy Istwan Igyarto Georgyéot az zek zinin melleye zolíta ... Es ezenkeppen az teorweny vethe el melleollem az en *Aduersariüsom* mellé Igyarto Georgyéot [Kv; TJK IV/1. 583].

Itt jegyezném meg, hogy megfigyelhető az is, hogy egyes jelentésekre a korszak nyelvének két szava is volt, a latin szó mellett jelen volt a magyar megfelelő is, igaz – esetünkben – szókapcsolatban:

PERES FÉL 1586: Pechy Jstwan ... wallja ... hog Nagiob szwksegemnek Jdeyen el alla Melleole(m) Jgarto Georg Hyzem hog' az *peres feleknék* Baratsagokert wag' Adomanyokert alla El Melleole(m) [Kv; TJK IV/1. 584a].

AKCIÓN '(felperesi) kereset' 1592: En az mint az En *Actiombol* Constal, Nem kerestelek teged occupatoria [UzszT].

A latin szavak természetesen XVII. századon túl is élnek, jórésztük a szókinccs aktív tagja marad a nyelvújításig. Sőt, ezek a jövevényszavak egyre inkább beépülnek a szókinccsbe azáltal, hogy olyan deverbális igeképzőkkel is megjelenik az alapszó, amely árnyaltabb kifejezőmódot tesz lehetővé, és egyre inkább betagozza az idegen hangzású szót a magyar nyelv szókinccsébe. Ezt a jelenséget megfigyelhetjük az *akció* szó esetében is. A XVIII. században mint jogi szakszó, újabb jelentéssel gazdagodik: 'ügy' 1757: kérők mindenik felet, hogy *Actiojok(na)k* meg vizsgálása után kimondando Deliberatumokon mind két részrol acquiescálnak (!), és mostani Controversiajokot legottan Sopialjak, s erre adjanak kezét [Torockó; NyIrK XII, 113]. A múlt idejű melléknévi igenév képzője járul hozzá az *akcionált* derivátumban (pl.: 'a keresetben szereplő, a kereset tárgyát képező, a keresetbe foglalt' 1805: Kivánnya a Felperes Báro Ur eő exelentiaja, hogy ... az *actionalt* helyyek cum paena (!) morositatis a Fellperes Báro Ur eo exelentiajának ki itiltessenek [Szászrégen; Born. G. XVIII. 2 Part. törvényszék jk]), vagy műveltető képző az *akcionáltat* ('kereset alá vonat' 1803: (a lólopással vádolt cigány) se Kolosvárról, se másunnan mind ez ideig-is semmi Szavatyost elő nem állitván, s magát a' Lo eránt nem legitimálhatván, Rabokat Itelő Törvény Székünk előtt *actionaltattuk* [K; KLt 13]), illetve passzív intranszitiv képző az *akcionáltatik* származékban ('kereset alá vonatik' 1774: a miota az Utrizalt Malom *actionáltatott* az ota a Vám nélkült való őrlés Cessált [Gálfva KK; Ks 66. 44. 17f]).

AKTOR 'felperes' 1584: Mierthogj ez dologba(n) Teoruenj leon kiuel az *Actor* meg ne(m) elegendue(n) apellala, az apellatiot esmet remitalni akaria [Mv; Bál. 80].

Az *aktoral* párhuzamosan használják a magyar megfelelőt is, a *felperes*-t: ‘kérészetet indító fél’ 1569/1577: My az két fel feleletit Ertwen, Itileok hogy az *fel peresek* Bizonsaginak kel bekeln az eo feleletek zerint [Dés/Mv; SLt XY. 24].

ARTIKULUS 1. ‘országgyűlési végzés’ 1571: Megh Ertettek eo k. az Zaz vrain varosul Az *Articlusokat* mellyet vegezet az orzagh. az vasarhely gywlesben az Myes nepeknek feleole [Kv; TanJk V/3. 32b]. | 2. ‘(céh)szabályzat’ 1665: Hogy ha pedig a’ Társaságban uj Legény bé lépik, két hét mulva néki *Articulus* olvastassék [Kv; AsztCart. 14].

Az *artikulus* az ÉKsz-ben is jelen van mint régi jogi terminus, ‘törvénycikk’ jelentéssel.

PERCEPTOR ‘adószedő, pénzbeszedő’ vagy ‘pénztáros’ 1650: miolta magam voltam Torma Uram Biraja az adott maga(m) szette, fel az Torma Uram reszeröl s magam vettem be Deésre az *Perceptor* kezébe [Mikeháza SzD; Ks 42. 42].

A *perceptor*nak gazdag szócsaládja alakult ki: *perceptorális* ‘adószedéssel kapcsolatos’, *perceptorátus* ‘adószedő hivatal’, *perceptor* ‘adószedővel kapcsolatos’, *perceptorné* ‘az adószedő felesége’, *perceptorság* 1. ‘adószedői tisztség’, 2. ‘vki adószedői tisztségének ideje’, *perceptorságbeli*, *perceptorsági* ‘adószedői tisztséggel kapcsolatos’.

PERCIPIÁLÁS ‘(jövedelem) felszedése’ 1671: Hogy az Ország jövedelmének *percipiálására*, az Országnek Fő rendeiből lévő Thesaurarius rendeltessék ő Nagától és az Orzágtól, ki-is az Ország mindenféle jövedelmének Erogálásában mitsoda modalitást kövessen, ugyan most ő Naga az egész Tanács tetszéséből deliberallyom felölle [CC 10].

Természetesen az alapszó is szerepel a SzT.-ban: *percipiál* 1. ‘(adót/jövedelmet) felszed/behajt’, 2. ‘(természetbeni járandóságot) begyűjt/szed’, 3. ‘megkap, kézhez vesz’, 4. ‘vmiből nyer/kap vmit’, 5. ‘megszerkeszt’ jelentésekkel.

A szócsaládnak más tagjai is fellelhetők, pl.: *percipiálandó*, *percipiálás*, *percipiálhat*, *percipiált*, *percipiáltat*, *percipiáltathatik*, *percipiáltatik*.

A *percipiálás* magyar megfelelője, az *adószedés* is megtalálható a szótárban:

ADÓFELSZEDÉS ‘adószedés’ 1571: Vegeztek azt eo K. varoswl Az *ado fely zesdesnek* Modiarol hogj Minden Tyzedes az eo Tyzede alat valo nepnek hirre tegye hogy ky my adowal tartozik harmad vasarnapigh zeret tegie es megh adya, Mert addegh Megh nem adya, Negedyken az adon Iaro polgar vrain Megh fogyak es vgis meg veszyk, Erre eo kegek varoswl Tellyes hatalmot adnak [Kv; TanJk V/3. 36a].

PRÓKÁTOR, PROKURÁTOR ‘szószóló’ 1671: Az Fejedelem ... senki periben magát ne elegyitse, se írása sem *Prokatoroknak* avagy más rendbélieknek valo parancsolatok által [CC 21]. 1677: A’ Mely Jobbagyok ... Földes Uroknak földökről, és nevek alol elmentenek ... a’ praetendens Vármegyéken Szolga-Biro által keresse-fel a’ jobbagyot ... és hogy ha a’ Possessor meg nem adgya, kinek földén lakot a’ meg-kérésnek idejéig ... citaltassék a’ Vármegye Székire ... és ott mind két fél magok, vagy *Procuratorok* által compareállyanak, minden bizonysgockal edgyüt [AC 191].

Jelentése mára elavult, az ÉKsz. „régii” jelzése mellett ott áll a „néha pejoratív” jelző is, hiszen manapság inkább a *fogadatlan prókátor* ‘kéretlen szószóló’ szókapcsolatban él.

III. Szláv jövevényszavak:

PATVAR: A magyarba mint jogi kifejezés leginkább a szerb-horvátból kerülhetett át. A SzT.-ban három jelentéssel szerepel, ezek közül a harmadik, indulatszóként szitokszóként máig is élő. Hogy a XVI–XVII. században mennyire élő volt a szó, a vele alkotott nagy számú szókapcsolat is jelzi. A jogi vonatkozású jelentéseit az ÉKsz. elavultként tartja nyilván ('perpatvar'). **1.** 'álnok/csalárd okkal/megalapozatlanul indított per', **2.** 'perlekedés', **3.** szitk (enyhe) a patvarba! kb. 'a csudába'!:

A *patvar* főnévnek több összetétele, származéka is van: *patvardénár* 'patvarkodásért fizetett büntetés', *patvarkodás* **1.** 'megalapozatlan vádaskodás, rágalmazás', **2.** 'veszekedés, perlekedés' *patvaros*; **I. mn** **1.** 'peres, perrel kapcsolatos', **2.** 'megalapozatlanul, álnok/csalárd okkal pereskedő', **3.** 'patvarkodásnak helyt adó', **II. fn** 'álnok/csalárd okkal, megalapozatlanul pereskedő személy', *patvarosul* 'álnokul, csalárdul, megalapozatlan jogcímen'.

PER: A TESz szerint a szócsalád alapja, a *perel* ige is szláv, közelebből délszláv eredetű. Általános jelentése a 'civakodik, veszekedik'. Jogi műszóként feltehetőleg a szerb-horvátból kerülhetett a magyarba. A *per* magyar elvonás a *perel* igéből. Meglétére adatok már a XIV. századból vannak. A *per* az ÉKsz. szerint megtartotta mindkét fő jelentését ('jogi eljárás', valamint 'vita, perlekedés') mindmáig. Ehhez hozzá kell azonban tennünk, hogy a *perel* ~ *pöröl* között a mai köznyelvben szóhasadás történt, a *perel* főként jogi műszóként él, a *pöröl* pedig főként 'civakodik, veszekedik' jelentésben használatos. A SzT.-ban előforduló jelentések a következők:

1. A 'jogi eljárás' jelentés gazdagon adatolt, adalékok 1553 és 1817 közötti periódusról lelhetők fel a Tárban, Kolozsvár, Dés, Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyveiből, a Dobolyi család leveleiből például, hogy csak néhányat említsünk; **2.** 'a per lefolytatása, tárgyalás', szintén igen gazdagon adatolható. Akárcsak az első jelentés esetében, az adalékok időbelisége túlmutat az Erdélyi Fejedelemség korán, 1570 és 1834 közötti adatokat tartalmaz a Szótörténeti tár; **3.** 'vita, perpatvar, nézeteltérés'; **4.** 'vita, megbeszélés'.

A perek fajtáira vonatkozóan több szókapcsolatot is felsorolhatunk, pl. *hoszsza/hosszú per* 'processus longae litis' (Dósa 1861: 69), *városi per* 'a város törvényszékén folyó per'.

A *per* főnév, mint már említettük, a *perel* igéből jött létre elvonással. Az ige öt jelentéssel szerepel az Erdélyi Fejedelemség korának adatai között: **1.** 'pert folytat, pereskedik', **2.** ts '(be)perel/perbe fog vkit/vmely közösséget', **3.** ts 'per tárgyává tesz vmit', **4.** 'perrel elnyer', **5.** 'veszekedik, vitatkozik'.

(A *patvarra* és *perre* vonatkozóan adatokkal együtt l. bővebben T. Szabó 2004: 100–4).

IV. Ismeretlen eredetű alapszóból:

SZOKÁS: Dósa (1861: 20) szerint a szokás „törvényerejűvé a népnek hallgatag jóváhagyása vagy ellen nem mondással tanusított beleegyezés által válik: a szokás közlött fogalmának értelmében azon szabályt lehet szokásnak nevezni, melynek törvény gyanánt használatbani megegyezését az országgyűlés elnézés, vagyis ellenemmondás által tanusította”.

A SzT-ban a *szokásnak* két jogi vonatkozású jelentése van:

1. 'jogszokás, szokásjogban gyökerező joggyakorlat' 1568: kerem... hogy keged Myngyarasth boczassa althal eoket^a hozzank es az eo fyeztesek Naprol Napra Mynt

annak *zokasa* meg lezen [Almás^b; BesztLt 67. – ^aA bányászokat. ^bValószínűleg Nagyalmás (H)].

2. ‘szokásjog, jogforrássá vált közösségi cselekvésmód’ 1671: Ez hazának eleitől fogván valo *szokása* volt az Libera Electio, melyre nézve az Választando Fejedelmeknek... Conditioikat-is szoktak praescribálni [CC 5].

Az ÉKsz-ben is szerepel, de csak a *szokásjog* összetétel jelentéseként: ‘vmely közösség életét szabályozó, jogforrássá vált (íratlan) szabályok, összessége’.

V. Szinonimapárok:

A kiszipolyozás, zsarolás, népnyúzás érzékeltetésére törvényszövegbe is bekeült a HÚZ-VON szinonimapár ‘szipolyoz, zsarol’ 1671: ha afféle Dézmások találattatnának, kik a’ szegénységen szolgálstol, lovastol élődneék, annál inkább ha kik a’ szegénység lován vadásznának, madarásznának, vagy őket *huznák vonnák* panaszt tévén ... a’ Director az Articularis poenát exequaltassa, az illyen Dézmásoknak mindenfele javokból, mellynek fele a’ meg-bántodott feleké, fele pengig az Directoré légyen az executorokkal edgyütt [CC 26].

HÁNY-VET ‘hangoztat’ 1581: Ha penigh valamý zabatlansagot Akarnak reank zalytany, azaz hogy Az adossagbol az orzag kozybe Akarnanak Rony arra semmy keppe(n) ne mennyenek, es ne engeggienek hanem Regy zabadsaginkat kybe ekedig minde(n) fejedelmek megh tartottak *hannyak vessek* es az varasnak nagy sok terhe vyssleeset es koltseget [Kv; TanJk V/3. 245a].

VI. Összetétellel alkotott új szó a SZOLGABÍRÓ: A TESz. szerint a *szolga* előtag arra utal, hogy e tisztségviselő eredetileg a királyi szolgák, majd az ezekből lett köznemesség ügyeiben bírászkodott.

A Szótörténeti tárban két jelentéssel szerepel, valamint számos szókapcsolatot is találunk. Ezek a szolgabírói-hivatal viselésével kapcsolatosak.

1. ‘a nemesi vármegye hatalmának képviselője egy-egy járás területén (főleg igazságszolgáltatási, eljárási ügyekben)’ 1568: My Bartakowyth Janos Zamosfalwarol, Gyroty Janos Zoporrwl, Zathmary Balas vice ispan es Ispan gaspar Zenthkiralrol, *Zolgabiro* es Janos Deak Coloswarmege Notariussa [M.valkó K; KP].

hites szolgabíró ‘esküdt, esküt tett szolgabíró’ 1569: Nag pal Rathony Crazna waar Megyenek *hwtós zolga byraya* [BálLt 78].

ordinárius szolgabíró ‘rendszerinti/rendes szolgabíró’ 1728: Karasznai Borbély Mihály Nemes Kraszna V(á)r(me)gyének edgyik *Ordinar(ius)* és Hutes *Szolgabirája* m pr [Kraszna; WassLt].

processuális szolgabíró ‘járási/járásbeli szolgabíró’ 1782: *Processualis szolga Biro* Vram, és adjunctus Regius Társa Tktes Palatkai László Vr(am) jelen létekbén s általlak meg betsültetvén a’ kárr... ā mellyet a’ Marhákkal le éttetek... Tizen két Szekér Szénára Valo [F.zsuk K; SLt XLII. 5. 31 Vakár Andrej (28) zs vall.].

2. ‘(rendszerint vármegyei alárendeltségű) városban a vármegyei szolgabíró teendőit ellátó tisztségviselő’ 1693: Micsoda jussal küldött Hadnagy Uram es a’ N. Tanács *szolga-birakat* Bls Praedikatorunk, s Professorunk házaira, nem lévén eő Kglmeknek semmi jurisdictionja a’ mi Ecclesiasticusinknak sem házánn, sem személlýénn [Kv; SRE 9].

hites szolgabíró ‘(városi) esküdt, esküt tett szolgabíró’ 1667: Mi Fejer Vármegyében Nagy Enyeden lako Szeoczi Georgy Deak es Hunyadi Ferencz, mind

ketten Nemes személyek, Nemes Nagy Enyed varossának *hűtős Szolga biray* [Kv; RDL I. 148g].

városi szolgabíró/város szolgabírója 1726: En ithon nem voltam mikor az Majorombol Egy Pápista embert Hadnagy Uram az *Város szolgabírója* által ki hajtattott [Ne; Ks 92].

Az ÉKsz.-ben mint történettudományhoz köthető szóként találjuk, jelentése: **1. Államig** 'A főszolgabíró helyettese', **2.** 'A megyei nemességnek bírósági és igazgatási hatáskörű választott bírója'.

Természetesen a társadalmi változások ez esetben is megmutatkoznak nyelvi szinten is, a szolgabíró szerepének megszűntével maga a szó is elavul.

VII. Tájnyelvi szó:

DÜLLŐ: a *dül* származéka (főnevesült melléknévi igenév). A *dullani* jelentése 'büntetés fejében lefoglalni', *dullatni* 'megbírságotni, végrehajtani', másodlagos fejlemények a *dulló* főnév jelentésbeli hatására. Elavulóban levő székelyföldi és dunántúli nyelvjárási szó.

A SzT.-ban főnévként két jelentéssel szerepel:

1. 'adóbehajtó/szedő' 1590: az dúloknak megh haboritasokert Gothart Balast hagia az szek 24 Ghiran [UszT]. 1604: magha elege mo(n)da hogy megh fizetik valami kart tettek, de ne(m) ada kj ozton vgj vitték el az *dülök* [UszT 18/9 „Stephanus Theorek de Maros Vásar hely nunc in Vduarhelj habitans” vall.].

2. 'szolgabíró' 1826 k.: Dullok eskü formája. Én n. n. esküszöm az egy igaz élő Istenre: hogy én ezen nemes Udvarhelyszékben a' t. t. Járásbéli *Dullói* hivatalomat, melyre à nemes szék rendeitől választattam, és rendeltetem hiven és igazán folytatom [UszLt III/48].

A szó 'szolgabíró' jelentésben csak az egykori székely székek közigazgatási tisztségeként jelentkezik.

Származékai, összetételei is találhatóak a SzT.-ban, mint pl.: *dülói*, *dülő-komisszárius*, *dülőség*.

Az ÉrtSz.-ban a *dulló* (tört, táj, elav) a következő két jelentéssel szerepel **1.** '<A régi székely székekben a múlt század második harmadáig> szolgabírói hatáskörrel felruházott tisztviseelő', **2.** '(ritk) Adóbehajtó hajdú'. Az ÉKsz.-ben már csak 'pusztút, rombol' jelentéssel találkozni.

* * *

A fejedelemségkori jogi szókinccset vizsgálva megállapíthatjuk, hogy rendkívül gazdag, több rétegből álló, összetett szaknyelvvvel állunk szemben. A szakkifejezések változását figyelemmel kísérve, a következő megállapításokat tehetjük:

1. A szókinccs egy része máig fennmaradt (*per*).
2. A szó fennmaradt, de a jelentés beszűkült (*patvar*).
3. Egyes szavaknak megváltozott a jelentése, kihullottak a jogi szakszókinccsből, elavultak (*prókátor*).
4. Tájnyelvi szavak jelenléte, amelyek a későbbiekben kihullottak, helyüket más szó vette át (*dulló*).
5. A latin szavak nagyobbik részét szintén magyarították, néhányuk azonban máig megőrződött (*artikulus*, *citál*), természetesen jelentésük ezeknek némileg válto-

zott, szűkült, vagy éppen bővült, a társadalmi, gazdasági, politikai változásoknak megfelelően.

6. Számos kifejezés magyarul él a kor nyelvében (*peres fél, felperes*), sokszor a latinnal párhuzamosan.

7. Összetétellel alkotott új lexémák megjelenése, amelyek aztán esetleg elavulnak a társadalmi változások következtében (*szolgabíró*).

8. Mivel a szakterminológiák sajátja az egy jelentésre való törekvés, a specializáció, a szinonimapárok, amelyek a XVI–XVII. században szaknyelvi szinten is használatosak voltak, kikerültek a jogi és közéleti nyelvből, s a beszélt nyelv szintjén éltek tovább.

HIVATKOZÁSOK

- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, 1966–1984, Budapest, Akadémiai.
- Benő Attila – Becze Orsolya – Erdély Judit – Nagy Zsuzsanna – Sárosi-Márdirosz Krisztina-Mária – Ördög-Gyárfás Eszter 2004: *Magyar-román közigazgatási szótár*, Sepsiszentgyörgy, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.
- Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- Berlász Jenő 1974: *Közintézményeink a XVI–XVIII. században* in *Régi könyvek és kéziratok*, Budapest, Népművelési propaganda iroda – Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és módszertani központ, 155–210.
- Dósa Elek 1861: *Erdélyhoni jogtudomány I–III*, Kolozsvár, Nyomatott az ev. ref. főtanoda betűivel.
- Ember Győző 1946: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*, Budapest, Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet.
- B. Gergely Piroska 2001: Az erdélyi fejedelemség diplomáciai nyelvéről, *Folia Uralica Debrecenensis* **8**, 163–81.
- B. Gergely Piroska 2003: A jelentésváltozások szerepe az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvén, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III: Magyar és finnugor jelentéstörténet*, Szeged, 47–56.
- Kádár József – Tagányi Károly – Réthy László – Pokoly József 1900–1905: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája, I–VII*, Dés.
- Kovács Ferenc 1964: *A XVI. századi jogi nyelvről*, Budapest, Akadémiai.
- Kovács Mária 2003: A jogi nyelv és a nyelvújítás, *Magyar Nyelvjárások* **41**, 367–370.
- Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- Szabó T. Attila 1955: Hivatalos, *Magyar Nyelv* **51**, 232.
- Szabó T. Attila – Vámszer Márta – Kósa Ferenc 1975–2005: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*, Budapest – Kolozsvár, Kriterion – Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- T. Szabó Csilla 2004: Az Erdélyi Fejedelemség korának jogi nyelve (az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján), *Erdélyi Múzeum* **66/3–4**, 98–106.

16. SZÁZADI MISZILISEK NYELVTÖRTÉNETI, TÖRTÉNETI SZOCIOLINGVISZTIKAI TANULSÁGAIRÓL

TERBE ÉRIKA

1. Készülő doktori disszertációm témájaként egy XVI. századi levelezés nyelv-történeti, történeti szociolingvisztikai szempontú elemzését választottam. Az iratanyag-gal kapcsolatos előfeltevések megfogalmazása, valamint a feldolgozás módszertani kérdéseinek tisztázása elkerülhetetlen lépések a téma részletes kidolgozása előtt. Ennek a munkafolyamatnak a dilemmáit szeretném most megosztani Önökkel.

2. Ahhoz hogy reális célokat tudjunk megfogalmazni, tisztában kell lennünk a kiválasztott nyelvi anyag alapvető tulajdonságaival. Minden nyelvemlék valamilyen módon jellemzi az adott kor nyelvállapotát, tehát forrásként szolgál a kor nyelvi viszonyainak bemutatásához. Azonban fontos, hogy tisztában legyünk lehetőségünk korlátaival is.

A kiválasztott anyag Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezése, az Országos Levéltárban található (OL P1313 A hg. Batthyány család körmendi levéltára. Törzslevéltár Acta antiqua. alm. 1. lad. 1. no. 45., a P1314 Missiles no. 3729–4116., 54725–54726, és az OL E185 Archivum familiae Nádasdy Missiles jelzet alatt). 1538 és 1575 között keletkezett 242 darab magyar nyelvű misszilisről van szó. A levélfőről meglehetősen keveset tudunk. Országos tisztséget betöltő férfiak közelében élte le életét, bár saját gyermeke nem volt, több nemesi család is hozzá vitte fiát, lányát, hogy udvarában nevelkedve sajátítsa el a 16. századi társas élet szokásait. 1524-ben Mária királyné, I. Ferdinánd felesége írja, hogy Katalin udvarhölgyet Batthyány Ferenc – akkor még – királyi pincemesterhez adja feleségül (Iványi 1942: 52). A Svetkovics-család geneológiájából (P 1313 A hg. Batthyány család levéltára. Törzslevéltár. Maioratus lad. 35. no. 17.) kiderül, hogy több lánytestvére és egy fivére van, Ádám, aki a császári udvarban tanácsos. A család valószínűleg horvát gyökerekkel rendelkezik. Svetkovics Katától nem maradt fenn sajátkezű, vagyis *manu propria* magyar nyelvű irat, csak a kötelezvényén lévő aláírását és néhány sor német nyelvű írást ismerünk. Joggal merül fel a kérdés, hogy vajon nyelvtudása alapján alkalmas-e a leveleket írodiktáló fej szerepére. A misszilisekben választ kapunk erre: 1538: *Jo Vram Jo fiam Megh ertettem leweledet, kit ennekem Magiarul Irtal wala, kit kedigh deakul Irtal arra wram walazt teút* (no. 3742); 1569: *Toaba Mëg Ertëttem az keged / lewëlet. Egÿ rezeth. de Nëm mjndënestwël, mërth / En Nem tudok Deak irasth, Mas az deakom sÿnchÿen / ithon, Azert kerëm keg. hogÿ Ne Jrÿon keg. Ennekëm / deakwël lewëlet hanem Magÿarül.* (no. 3985); *Az mjnemeo horwath zoth k: Ennekem Jrth Annak en Jgen Newettem* (no. 4018). Környezetében nem ritka a több nyelv ismerete és használata. Ez adódik fő tartózkodási helyének, Németújvárnak 16. századi helyzetéből: nyugatra a Batthyány-birtok németiségi területnek nevezett részével határos, délen pedig a horvát-szlavón vidékkel. A török támadás elől menekülő délszlávok és az áttelepülő német jobbágyok keverednek a magyar lakosokkal. 1536-ban férje, Batthyány Ferenc horvát-szlavón bán ezt írja unokaöccsének, Batthyány Kristófnak: *Towabba mjkor irz ennekem bathor deakwlys ird, hog el ne felegged es hog lassam mjnemÿ deak wag. az magÿar nyelweth*

el nem feledeđ, a deak nylw kedýgh zewkseghesb lezen neked idewel mjnth az nemeth nyjelw (Hegedűs – Papp 1991: 317).

Az eredeti leveleket olvasva egyértelmű, hogy deákok munkája: a négy-öt különböző kéz nemcsak írásképeben, hanem nyelvjárásában is jelentős eltérést mutat. A scriptorokról sajnos semmilyen közelebbi adatot nem sikerült kideríteni. A többnyire gyengén *i-ző*, máshol *é-ző* levelek között találunk egy jól körülírható csoportot, mely *ö-ző* nyelvjárási sajátosságokat mutat. Ennek az okát is tudjuk: 1568. október 31. és december 4-e között valamilyen kényszerítő körülmény miatt Batthyányné nem Németújváron, hanem egy másik várban, Pornóban, a mai Pornóapátiban tartózkodott meglehetősen szűkösen, rossz körülmények között. Megszokott deákja sem volt vele, mint ahogyan ez kiderül: *Batthianý Cristof irth Volt Nekém Egý leűęlet, de | En Chiak illięn řowid Valaztoth Jrtam Neký, hogý | masth Ennekém ith Ninch az En titkos deąakom* (no. 3965). [A levelek helyesírási sajátosságait egy korábbi tanulmányomban részletesen bemutattam (Terbe 1998: 183–185).]

A Svetkovics-levelek is megerősítik Deme László korábbi megállapításait, miszerint a leírt hangállapot nem a fejé, a fogalmazóé, hanem a kézé, vagyis a másolóé vagy leíróé; „... a fej és kéz különbözőségekor nem azért érvényesül a kéz nyelvhasználat, mert irodalmibb, hanem csak azért, mert abban van a toll” (Deme 1959: 80). Függetlenül a nyelvjárási különbségektől, valamennyi levél első személyben íródott, a levélíró azonosult azzal a formával, amiben a misszilis elkészült.

Fej és kéz viszonyát összegezve megállapíthatjuk, miután nem ismerjük a levelek diktálójának kézírásai sajátosságait, és a deákok nyelvét sem tudjuk mihez viszonyítani, fej és kéz kapcsolatát nem vizsgálhatjuk. Nem tudhatjuk, hogy a diktáló nyelvi sajátosságai mennyiben befolyásolták a levelek helyesírását, és milyen mértékben érvényesült a scriptor nyelvi normája. A helyesírási vizsgálat csupán a kézírás sajátosságait összegezheti.

3. A diktálás ténye új kérdéseket vet fel: vajon mindig maga a levélíró fogalmazta-e meg a szöveget, vagy esetleg csak a tartalmát mondta el, és a mondatalkotás a deákra maradt. Folyamatosan olvasva az anyagot, feltűnik, hogy stílusában, szóhasználatában, az egyes levelek hangulatában nagyfokú hasonlóság mutatkozik. Ez pedig arra utalhat, hogy szószerint diktált szöveget vetettek papírra, másként nem képzelhető el ez a homogenitás a korábban vázolt körülmények miatt. Készülő disszertációmban ebből a véleményből kiindulva konkrét adatokkal szeretném bizonyítani feltételezésemet. Ehhez olyan nyelvi elemek előfordulását, szógyakoriságát kell megvizsgálni, amelyek jól jellemzik az egyén beszédét. Ilyen például a módosítószók és a melléknevek, de jellemzőek lehetnek a levélben előforduló megszólítások és említések is. A misszilisek általános formái követelményeivel nyilvánvalóan tisztában volt minden deák, ezért nagy eltérések nemigen fordulhattak elő. Esetünkben még kevésbé sorolható a címzés, a bevezetés és a zárórész a bizonyítékok közé, ugyanis javarészt latin nyelven íródtak. Ha figyelembe vesszük Svetkovics Kata viszonyát a latin nyelvhez, ezek a sorok minden bizonnyal a deákok önálló mondatai, de nagyon kötött szövegek. Nézzük, mit mondanak a számok: 241 levélből (a kötelezvényt nem sorolom a misszilisek közé, ez egy korabeli jogi irat, szigorú formulákkal, kevésbé tükrözi az élőbeszédet) csak 25 esetben volt magyar nyelvű a bevezetés, míg a záró formula 225-ször. A külső oldalon lévő címzés csupán hat esetben magyar.

4. A szöveg szintű vizsgálatok fényt deríthetnek a levélíró és a címzettek közötti viszonyokra, és lehetőség nyílik több kommunikációs helyzetben is megfigyelni nyelvi viselkedését. Batthyányné a legtöbb levelet unokaöccséhez, Batthyány Kristófhoz írta, majd annak fiához, Boldizsárhoz. Néhány levelet küldött Kristóf feleségéhez – saját hűgához – Svetkovics Erzsébethez, majd Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottyaéhoz. Mintegy húsz levél címzettje Nádasdy Tamás országbíró és felesége, Kanizsai Orsolya; írt pár levelet birtokügypben tisztartónak, sáfárnak, és egy-egy távolabbi rokonnak szánt levél is fennmaradt.

A címzettek részletezése, a hozzájuk fűződő viszony feltárása fontos háttér-információ. A mai olvasó számára is érthetővé tehet olyan utalásokat, amik a kortársak számára ismertek voltak. Ebből tudhatjuk meg, hogy a levelezőfelekkel más-más arcot öltő Kata asszony kommunikációja során milyen képet kívánt kialakítani magáról. Nem csupán a tartalmi közlésből, hanem annak megfogalmazási módjából is sok minden kiderül.

Kristóf unokaöccse például, aki egyben sógora is, ifjabb korában szeretett nagyvonalúan élni, évekig perben-haragban volt feleségével és fiával, gyakran küzdött anyagi gondokkal. Ilyenkor Svetkovics Katától kért pénzt. Érdekes megfigyelni, hogy milyen kifogásokkal tér ki az asszony a kérés elől. A sógorához írt leveleket egyébként is jellemzi az anyáskodó, tanácsokat osztogató, olykor kioktató stílus: 1561: *Býzon azt ighen kýwannam es akarnam, hofi eger megh bekewlhetnetek az ew Attiafýawal, ký isten eleotis kedwes wolna, Mert az wgian ighen Jsten ellen walo dologh, hofi illý nagi gýewleolesegghe es haraggal Enny Jdeigh waýtok egi máshoz, Kýrewl býzon nagi Zamot adthok tý az wr isten eleot, Mert affele dolgot az wr isten ereossen Mýnnýaýwnknak týltia, Es az, az ew legh Nagiob es feoyéb parancholattia, hofi egi maast týzta zýwbeol zeresseok, es wgi lezewnk az nagi istennek kedwebe, Ha Kték eddigh bekewel laktanak wolna, talan wolnanak most Battianý Nemzetbeliek Nekewnk hatan wagi Niolczan. Azert ýdeie wolna ýmmaron egizer weget wetný az sok haragnak, es k. az ew attýa fýawal megh egienessewlnj* (no. 3882). Kristóft egyébként a levelekben *jo uram fiam, nagyságos szerető és tisztelendő fiam, Kristóf uram, kegyelmed, nagyságod, nagyságos uram és szerelmes rérem* megszólításokkal illeti.

Unokaöccse fiával, Boldizsárral érdekesen alakult kapcsolata. Kezdetben, a nagy korkülönbség miatt is fiaként kezeli, de csakhamar, ahogyan az ifjú egyre befolyásosabb lett uralkodói körökben, ő pedig idősebb, elesettebb, már magának keresett oltalmat, segítséget: 1574: *Azerth býzoný Zwwnk Zerýnt Akarnank | hogýha az Napra the k:medis: oda Jwhetne | kwzeogre hozank, kerýwkwýs azon .k. mýnt | Jo wrwnkat, es fýwnkat, hogýha olý | Zorgalmatos dolgaý Nem lennenek knek: otth | Posomba, Jwne alla k:med:* (no. 4108). A levelekben a *jó uram és jó fiam, kegyelmed, nagyságos minekünk szerelmes fiúnk, szerelmetes uram* megszólítás illeti.

A családtagok iránt megnyilvánuló komoly, felelősségteljes, anyáskodó énjével szemben új oldalát ismerhetjük meg Nádasdy Tamáshoz írott leveleiből. Csipkelődő, élcelődő, humoros arca meglepő a többi levél olvasása után. Érződik, hogy régi, meghitt barátság köti össze őket. 1555: *Az hol Nag: azth ýrýa | hog mý* [Nádasy feleségére érti] *meg chwfollyok az ag Embereketh mýenk wona | a panaz Merth mý wagwnk Agok, Jmmar chak azth | bannýatok ha Rwhath kerwnk twletők, Mýg Jfýak valank | Mý sem gondoltwnk sokath Rwhawal, merth oz yfýw | Ember annékwlis Eleg zep, De Semmý Ez Emastany | Rwhankra walo kólthsýg² Jm ha mý meg halwnk, | hath Nagsagod mýnd az en vrammal Eggetómbe, Eg, eg | Jspanýor leanth wýztök, hog kýknek Rwhazatthýokra |*

týzer tebbet kel kólthenótók, hog nē mast Reank kóltytók / Azokath chak Rwhazny sem gewzytók (OL E 185. MKA. A Nádasdy család levéltára, Misszilisek. 4. cs.). Ez a bensőséges viszony a megszólításokban is tükröződik: *nagyságos ennekem szerelmes uram, nagyságos tisztelendő uram* és az általánosan használt *nagyságod, kegyelmed* mellett egyedül Nádasdy Tamást szólítja *nagyságos és nekem tisztelendő uram és jó barátomként*.

A birtokügyeket igazgató várnagyhoz, tiszttartóhoz, sáfárhoz írott levelekben újabb arcát ismerhetjük meg. Ezeket a leveleket egyszerűbb, tömörebb, lényegre törőbb mondatszerkesztés jellemzi: 1555-ben Cigány Pál őrségi őrnagynak mindössze ezt írja: *hagyom En te Noked hogy az Nyolch alchnak myndenynek Egy Egy forentot agy* (no. 3869). Az engedetlen szolgálót meg is fenyegeti olykor. 1567-ben Márton sáfár kapta ezt az intést: *Towabba Jm oda kwlđetem eg kochyth kwzegrre, es mykor / wýzza Jöy, akor, walamý weres haymath az ky oth wagyon / Ragd Rea, es walamý Saýtothýs hattak wolth az majornenal / aztýs Rea Rakýad merth az nekwl zwkkelkem, es ne mong / ennekem hog nem marad Boltýsar wramtwl, merth ha azth / mondod Jsten Twgya hog ottan Read panazolok Neký, hog / megh, Bóntessen hog ne legýen wg mynth az Kowerth kyth / nem hattad wagný az en zwksegemre* (no. 3903).

5. Ebben az előadásban csupán ízelítőt adhattam vizsgálandó nyelvi anyagom sajátosságairól és az ebből fakadó kutatási lehetőségekből. Fontosnak tartom a XVI. századi nyelvi norma alakulásának vizsgálatát, de irategyüttesemből erre csupán korlátozottan következtethetünk. Történeti szociolingvisztikai elemzésekre viszont nagyon is alkalmas a levelezés, hiszen különböző társadalmi helyzetben lévő emberekkel, férfiakkal és nőkkel, ifjabbakkal és idősebbekkel is váltott levelet Batthyányné. A korpusz viszonylag nagy korszakot ölel fel – 37 évet –, bár a 242 levélből 200 darab 1567 és 1575 közötti időben íródott, tehát ebből a nyolc esztendőből összefüggő, bőséges anyag áll rendelkezésünkre.

A vizsgálódás egyben módszertani próbálkozás is, miként lehet leíró szociolingvisztikai módszereket olyan nyelvi anyagon alkalmazni, ahol korlátozottan érvényesül nyelvi kompetenciánk. Az elemzés nélkülözhetetlen része a hagyományos nyelvtörténeti eszközök alkalmazása: lexikai, szintaktikai, mondatszerkesztési vizsgálatokkal kell alátámasztani megfigyeléseinket.

Disszertációm eredményeként arra számítok, hogy sikerül – még ha töredékesen is – felvázolni egy XVI. század közepén élt asszony írott nyelvi szokásait. Igyekszem választ kapni arra a kérdésre is, hogy a deák részéről megnyilvánuló nyelvi tudatosság és a levélírói szuverenitás milyen hatást gyakorol egymásra, hol húzódik az a határ, amit még a deák saját nyelvi normája szerint alakíthat, és mi az, ami már a levélíró nyelvi szuverenitásának része.

HIVATKOZÁSOK

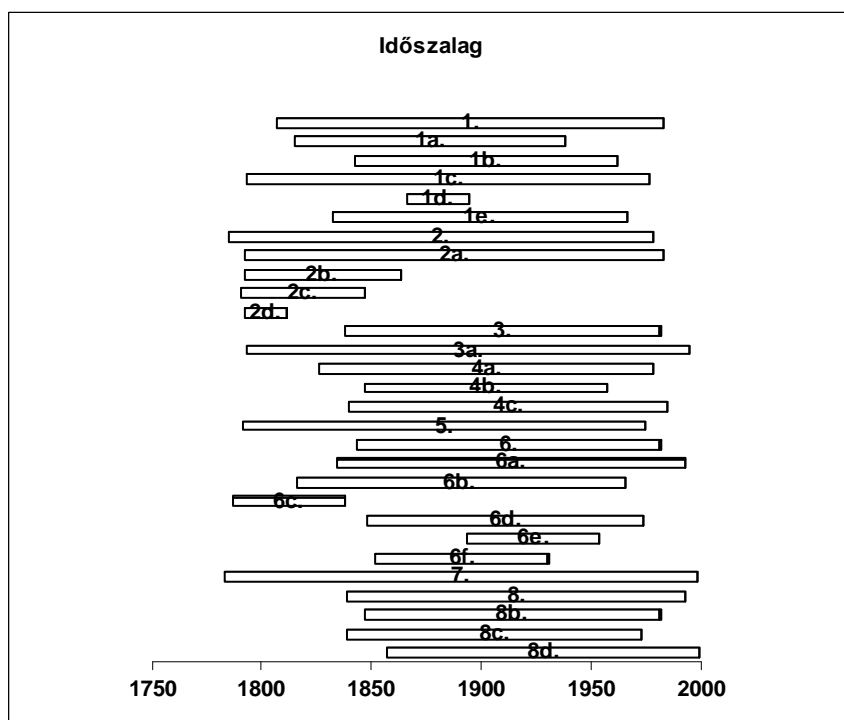
- Deme László 1959: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez = Nyelvtudományi Értekezések* 20, Budapest, Akadémiai.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos szek. 1991: *Középkori leveleink 1541-ig*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Iványi Béla 1942: A körmendi levéltár memorábilái, *Körmendi füzetek* 2, 52.

- Kertész Manó 1996: *Szállok az Úrnak*, Budapest, K.u.K. Könyvkiadó.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában = Nyelvtudományi Értekezések 25*, Budapest, Akadémiai.
- Papp László 1964: *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században = Nyelvtudományi Értekezések 44*, Budapest, Akadémiai.
- Terbe Erika 1998. Néhány misszilis helyesírásáról, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, 183–5.

MI REJTŐZIK AZ ÁLARC MÖGÖTT? – AZ ALAK JELENTÉSVÁLTOZÁSAI

VARGA ÉVA KATALIN

1. *Alak* szavunk etimológiai szótárainkban dokumentált jelentéseit¹ összevetve az értelmező szótárainkból² ismert jelentésekkel azt a meglepő felfedezést tehetjük, hogy a régi jelentéseknek egyetlen mai nyelvváltozatban sincs nyomuk, csak a legkésőbbi 'forma' jelentést és az ebből levezethető jelentéseket találhatjuk meg. Ezt szemlélteti a készülő akadémiai nagyszótár „alak” szócikke alapján megrajzolt időszak. Az *alak* szócikkváza pedig megadja az időszalagon ábrázolt jelentések definícióit, és a jelentéseknek a jelentésszerkezetben elfoglalt helyét:

alak fn

1. 'vmely dolognak, tárgynak, testnek, természeti alakulatnak térbeli megjelenése, főként körvonalában jelentkező egységes képe; forma' || 1a. 'testalkat,

¹ TESz., EWUng.: 1. 'baba, bábu'; 2. 'álarc'; 3. 'kedves(em)'; 4. 'forma'; EtSz. 1. 'pupa'; 2. 'larva, larvatus'; 3. 'das bild, gemälde, bes. ein schönes gemälde'; 4. 'amasia, pusio'; 5. 'csecse, szép'; 6. 'form, figur, gestalt'

² ÉrtSz., Éksz².

termet' || **1b.** 'ember v. más élőlény testi megjelenése, kinézete, külseje' || **1c.** 'emberi test(rész)' || **1d.** (*rég, Mat*) 'sík- v. térbeli elem(ek alakulata), idom' || **1e.** (*Nyomda*) 'rendszer. írásra v. nyomtatásra haszn. papirosnak, ill. a belőle készült kiadványnak (szabvány méretű) formája; formátum'

2. (rendszer. minőségjelzővel v. személyt jelentő birt. jelzővel) '(külső megjelenésben tekintett) személy' || **2a.** (*irod*) '⟨megszólításban is⟩ elképzelt lény, kísértet, szellem stb.' || **2b.** (*rég*) '⟨megszólításban is⟩ vkinek a szerelmese, kedvese, kül. fiatal leány' || **2c.** (*rég*) 'kisbaba, (kis)gyerek' || **2d.** (jelzőként) (*rég, nyj*) 'kedves, szép'

3. (gyak. jelzővel, ill. birtokszóként) '⟨bizonyos tulajdonság(ok) megtestesítőjeként⟩ személyiség, jellem, egyéniség' || **3a.** (*pejor* v. *biz*) 'ember, kül. férfi; figura'

4. '(Művészi eszközökkel) megjelenített, ábrázolt lény, személy.' || **4a.** 'irodalmi műben v. filmben ábrázolt, ill. abban szereplő személy, figura' || **4b.** 'színeszi alakítás, szerep(formálás)' || **4c.** 'képzőművészeti alkotásban ábrázolt v. ott szereplő (élő)lény, figura, ill. maga a műalkotás'

5. 'bábu, ill. bábfigura'³ || **5a.** '(kirakati) próbababa' || **5b.** (*rég, Kártya*) 'figurás kártyalapok'

6. 'vmely fizikailag érzékelhető dolog külső megjelenésének, es. látványának vmely (lehetséges) változata' || **6a.** 'anyagnak, tárgynak (halmaz)állapota' || **6b.** 'vmely elvont dolog, jelenség megnyilvánulási módjának vmely változata, formája v. (átmeneti) állapota' || **6c.** (*rég*) 'álöltözet v. maszk, álarc, ill. ezt viselő személy' || **6d.** (*kissé rég*) 'vminek az igazi valójával nem egyező megjelenése, látszat' || **6e.** (*rég, Biol*) '⟨vmely rendszertani kategóriaként⟩' || **6f.** 'az eredetitől v. hasonlótól csak kevésé eltérő (mű)alkotás; változat'

7. (*Biol*) '⟨az átalakulással fejlődő állat egyedfejlődésének átmeneti fejlődési alakjaként⟩ álca, lárvá'

8. '⟨A fogalmi tartalommal szemben az azt magába foglaló és kifejező⟩ forma.' || **8a.** (*Eszk, Fil*) '⟨a tartalom párfogalmaként⟩ (külső) forma mint a (művészi) kifejezés hordozója' || **8b.** (*Irod*) 'a költészethez tartozó, rá jellemző kifejezési forma, megnyilvánulási mód' || **8c.** (*Nyelvt*) 'nyelv(tan)i forma, ill. hang- v. szóalak' || **8d.** (*Jog*) '⟨vmely hivatalos iratban, eljárásban⟩ formai sajátosság(ok), szabály(ok), kel-lék(ek)(összessége), ill. vmely eljárás meghatározott módja; alakosság'

Mivel a nagyszótár korpuszalapú szótár, és példamondatai 1772 és 2000 között illusztrálják a címszavak jelentéseit, az egyes jelentések adatolhatóságából történeti következtetéseket is levonhatunk. A XVIII–XIX. század fordulója és a XIX. század első fele meghatározó korszakot képvisel az *alak* szó jelentéstörténetében: a régi jelentések a XIX. század közepére szinte teljesen eltűntek. Vajon milyen szemantikai kapcsolat lehet a 'baba, bábu', az 'álarc' és 'kedves(em)' jelentések között, és milyen út vezethetett e régi jelentésektől az 1750-től fellelhető és a XIX. század elején Kazinczy által elterjesztett 'forma' jelentéshez?

Dolgozatomban az *alak* 'álarc' jelentéséből (időszalag 6c.) kiindulva szeretném a szó rendkívül gazdag jelentésszerkezetének egy szeletét bemutatni. A korszak szinkron nyelvi anyagának vizsgálatával kísérlelem meg feltárni a jelentések közötti kapcsolatot és a jelentésváltozáshoz vezető folyamatokat. Magának az *alak* szónak és szócsa-

³ A nagyszótári szócikkben 1791 és 1801 közötti adatokkal van adatolva a jelentés, valamint egy néprajzi szövegből származó példamondattal: 2Alak elégetése" (MTsz.: Dömötör 1974)

ládjának (*alakos, alakoskodik, alakoskodás*) elemzésén túl szócsoportok párhuzamos vizsgálatával kívánom felvázolni a szó lehetséges jelentéstörténetét, így szinonimasora néhány elemének (*báb, kép*), valamint jellemző szókapcsolatainak (*alakot ölt; szín és alak*) tükrében.

A szótári adatokon kívül példamondatokkal világítom meg a jelentéseket, ehhez a készülő akadémiai nagyszótár archivális céduláit (NSz.), a Magyar történeti szövegtárat (MTSz.), valamint a nagyszótári szócikkek példaanyagának harmadik forrását, a zömmel az Arcanum által kiadott CD-ket használom fel. A nyelvet a kultúra lenyomatának és egyben őrzőjének tekintem, így a néprajz és művelődéstörténet eredményeire is támaszkodom.

2. Az *álarc* vagy a régiesebb *álorca* az ‘arc⁴ (teljes) elfedésére és így elváltoztatására való, gyakran emberi arcot v. állatfejet utánzó kellék’ (ÉKsz.). Ez lehet színpadi álarc: „Hagyjátok meg az *álorcot* ’s a’ színpadot és az Élet’ játékát, nemzetem, isteneim! Színésznő vagyok, életemért reszketve könyörgő, Hagyjátok végig játszanom életemet” (MTSz.: Vörösmarty 1844); „Eschilus a diszesb *álorcát* lelte s ruhát fel” (Verstár: Virág ford. 1830 e.); „Aeschylus a’ Tifzteségesebb *alakokat* [ti. színpadi maszkokat] és a’ hofzfú köntösököt találta fel” (MTSz.: Versegly ford. 1793). Az *alak* esetében azonban az ‘álarc’ jelentésen kívül a ‘mulatságokon viselt (ál)öltözet vagy a megtévesztés célját szolgáló álruha’ jelentéssel is bővül: „a ki [...] a mulatságra rendelt helyeken kívül *alakot* (lárvét) vagy másféle szokatlan öltözetet visel” (NSz.: Közönséges törvény 1787); „előrobban három lovag Harczot viselt *alakban* [...] Kik lehetnek? – nem tudhatni: Mert vasrostély fedezi Arczaikat” (Verstár: Kisfaludy S. 1833–1838). Mindhárom szó esetében megtaláljuk az ‘álarcot, illetve álruhát viselő személy’ jelentést: „egy asszonyi *álorcza* suhant el igen közel mellette” (NSz.: Ajtay 1816); „egyik *álorcz* a másikat kergeti” (NSz.: Jókai 1856); „Farsangi *alak* járúl hozzád, Barátom” (Verstár: Kazinczy 1831 e.).

2.1. Az *alak* szócsaládjába tartozó *alakos* jelentésében is fellelhetjük az ‘álarcos’ illetve az ‘álruhás’ jelentésmozzanatot: „ö Hertzegségének egyedül udvarlására jöttek, az *alakos* fel-öltözködések addiglan halasztani akarván” (NSz.: Mészáros 1772); „az *alakosoknak* fogjuk *álorczájokat* levonni” (NSz.: Uránia 1829). A XVI. század második felétől adatható az *alakos* főnév ‘histrío (színész)’ jelentésben (NySz.). A jelentésfejlődés oka valószínűleg az, hogy középkori mulattatóink közül a vásári komédiások nélkülözhetetlen kelléke volt az álarc, amelyet az arc festése⁵ helyettesíthetett (Pais 1974: 397), illetve jelmez viselése: „egy Kínai szemfény-vesztő *Alakosnak* játékát meg tekintené” (NSz.: Sándor 1786). Az *alakoskodik* ige is a vásári mulattatásmóddhoz kapcsolódik: „az emberek egymás hátára tolonganak [...] hogy vagy egy Tzinkosnak *alakoskodásit*, vagy egy Bohónak láthassák esztelenkedését” (NSz.: Farkas 1807). Az *alakos* vonatkozhatott a mai értelemben vett színészre⁶ is: „egy a’ fő-városban felállított különös házi *alakos* társaságnak tagjaivá lehetnénk” (NSz.: Holosovszky 1808); „a’ magyar Játékszinnek barátjai [...] fütölnék a’ német *alakosokat*; ezeknek jó akarói

⁴ Az *alak* a régiségben ‘arc’ jelentésben is adatható: „Végig folyt a’ könny az idős Basa’ mérges alakján” (MTSz., Péczely 1832). Vö. CzF.; ógör. *πρόσωπον* ‘arc, álarc’ (Soltész–Szinyei); lat. *oscillum* ‘kicsiny kép v. álarc’ (Finály) < *os* ‘arc’; or. (rég) *личина* ‘álarc’ < *лицо* ‘arc’.

⁵ Vö. *lárva* ‘álarc’; *olyan* (az *arca*), *mint a lárva* ‘úgy ki van festve, hogy szinte nem is látszanak az arcvonásai’ (ÉrtSz.).

⁶ Vö. lat. *persona* ‘álarc; szerep, személy színdarabban’ (Finály); *alak* szócikk 4a. és 4b. jelentése.

[...] pedig a 'magyarokat' (MTSz.: Széchenyi I. 1832). A színészek játékból sem hiányozhatók a vásári mutatványosok eszköztára: „[a hisztriók] *alakoskodtak* is, énekeltek is tréfás dalokat és játszottak póriás bohózatokat” (PallasLex. CD 1895. *hisztrióták*).

2.2. Az 'álarc' jelentésből vezethető le a 'megtévesztő viselkedés, színlelés, tetetés' jelentésárnyalat: „Jól tudom, hogy a mosoly Gyakran könnyek *álorcája*” (Verstár: Petőfi 1847); „Félre e szükségtelen *álarcczal*, Eudoxiám! miért színlelnél⁷ tovább?” (MTSz.: Teleki 1841); „Teljes képmutató *alakokkal* az emberi nemzet” (Verstár: Verseghy 1793). Ez a jelentésmozzanat az *alak* szócsaládjára is kiterjed: „A spanyolnak is segített ily *alagos* oltalom” (NSz.: Pálóczi Horváth 1813); „nem kell több, mint egyetlen egy *alagos*, ki t. i. haladónak, szabadelműnek színében jár, de belsejében több az irigy fondorkodás, mint hazaszeretet” (Széchenyi CD 1845); „Béla megvendégli a főrendeket, köztök a pártütöket is, [...] de végre félre tevéen az *alakoskodást*⁸, őket árulóknak nevezi” (NSz.: Vörösmarty 1839); „az *álorczáskodásnak* legostobább neme az, mikor valaki önmaga előtt *alakoskodik*” (MTSz.: Vajda 1835).

Ha megvizsgáljuk a mulattatás művelőinek régi elnevezéseit, azt láthatjuk, hogy a mai nyelvben ezek a szavak rendszerint negatív konnotációval rendelkeznek. Így például a XVI. század végéig a mulattatók megnevezésére szakszóként használt *bolond*, *galád*, *csúf*, *garabonciás*, *furcsa*, a *szibvásár* szóból ismert *sib*, vagy a XVII. század végéig megjelenő *csélcsap(ó)*, *képmut(og)ató*, *kókler* (Székely 2000: 17), hasonlóképpen a fenti példamondatokban szereplő *alagos*, *szemfényvesztő*, *cinkos* és *bohó*. Ezek az adatok az *alak* szónak az *ál* szócsaládjába való tartozása, illetve közös eredete mellett szólnak, de az *alak* 'álarc' jelentésének a többi régi jelentéssel való kapcsolatáról nem árulnak el közelebbit.

3. Az *alak* olyan igékkel kapcsolódik jellemzően, amelyek '<ruhadarabot(, láb-belit)> testére illeszt úgy, hogy karját(, lábát) beledugja' jelentéssel rendelkeznek, mint például a <ruhát> *ölt*, *felvesz*, *vesz* (*magára*), *vált*, *cserél*, illetve a <ruhába> *öltözik*, *bújik* (vö. ÉrtSz., ÉKsz.²). Mint láttuk, az *alak* 'álarcon' kívül '(ál)ruhát' is jelenthetett: „*alakot* (lárvát) vagy másféle szokatlan öltözetet visel” (NSz.: Közönséges törvény 1787). Ilyen jelentéstartalmú igei szintagmák, elsősorban az *ölt* szókapcsolatai segítségével folytatom az elemzést.

3.1. Az *arc* és szinonimája, a *kép* mint 'vmely lelkiállapot tükrözője, kifejezője; arckifejezés' szemantikailag úgy viselkedik, mint egy ruhadarab, amely tetszés szerint váltogatható: „ünnepélyes *arcot ölteni*” (MTSz.: Petőfi 1847); „szelid, jámbor, jóakaratteljes *képet ölt*” (MTSz.: Vajda 1858). Innen vezethető le a 'vminek külső megjelenési formája, külseje; arculat' jelentés: „Itt minden rideg, síri *arcot*¹⁰ ölt” (Verstár Tompa 1851); „Őszi képet ölt a határ” (Verstár: Arany J. 1847); „az ismeretes és mindennapi dolgok mintegy új *alakot öltsenek*” (MTSz.: Szilasy 1842).

Az *alak*¹¹ a mai köznyelvben is ismert e jelentésében is kapcsolódik az 'öltözködés',¹² körébe tartozó igékhez: „egészségem visszaállításával egészen új *alakot* vegyek

⁷ Vö. *szín* 'látszat, ürügy' > *színlel* (TESz. *szín*², *szín*³).

⁸ Vö. *alakjáték* 'alakoskodás, tettetés' > 'színjáték': „Judit egészen férfinak látszott; ... hanem azért mégis annyi apró részlet marad tartásban, viseletben, ami az álcán keresztül is elárulja a nőt, hogy egy önfel-lelt pillanat semmivé teheti az egész *alakjátékot*” (NSz.: Jókai 1862).

⁹ „attilát *öltött* és ment a strázsára” (MTSz.: Jókai 1848).

¹⁰ 'vminek külső megjelenési formája, külseje; arculat' (ÉrtSz.).

¹¹ Vö. *alak* 'ábrázat' (CzF.).

magamra mind testileg mind lelkileg” (MTSz.: Vahot 1839); „Arcza minden új pont hallásánál más-más *alakot váltott*” (MTSz.: Obernyik 1855 e.); „*Száz alakba öltözik szerelmem*” (NSz.: Petőfi 1845); „a táj mindinkább vadregényesb *színt ölt*” (MTSz.: Pongrácz 1845). A *szín*¹³ a vizsgált korszakban gyakran szerepel az *alak* párjaként, vele tautologikus egységet alkotva: „A lilium nem kezeskedett arról, hogy ki nem vetkezik *színéből és alakjából*” (NSz.: Greguss ford. 1863); „e’ hirre a’ nép mint a’ város más *színt, más alakot ölt*” (MTSz.: Dobsa 1848).

3.2. A jelentésfejlődésnek ezen a pontján alakulhatott ki a ‘forma’ jelentés (szócikk 1. jelentés). Ide kapcsolható az *alakot ölt* szókapcsolat ‘valamilyenné alakul; kialakul’ > ‘látható, anyagi formában jelentkezik’ > ‘testet ölt’ jelentése (vö. ÉrtSz. *ölt*): „alakot¹⁴ még semmi nem öltött” (NSz.: Egyed ford. 1851); „Az a rettegett rém, aki egyre szívébe suttogja e szót: »te gyáva!«, most egyszerre *alakot, arcot öltve*, támad elé. – Édesanyját látja belépni a szobába” (Jókai CD 1869).

Az *alak* – az *arc* szóhoz hasonlóan – ‘test’ jelentésben is „ruhadarabként” viselkedik: „Végig tekintett setét *alakján*, mellybe a teremtő Isten *öltöztette*” (NSz.: Kazinczy ford. 1793). Némi varázserővel a test még cserélhető is: „Uter király [...] Merlin varázsló segélye által a férj *alakját ölti fel* s így látogatja meg a nőt s azt teherbe ejti, mint a görög istenmondában Zeusz Alkménet” (MTSz.: Szász 1881–1882); „Az ilyen állati *alakot öltött* bűbájosoknak nagyon nehéz ártani” (NSz.: Istvánffy 1892); „az emberi *alakban* kísértő *megtestesült* ördög” (NSz.: Kazinczy G. ford. 1863). Testünk – a földi *porhüvely* – a lélek ideiglenes tartózkodási helye, „tartálya”: „feketén nyílik a’ sír ... A’ rém régi uton új *alakába* megyen” (NSz.: Szalay 1831); „Szellem vagy te, *testet* mely azért *ölt*, Hogy nyilatkozhassek a világban” (MTSz.: Madách 1841). A test mulandó, halálunk után az enyészeté lesz, a lélek azonban nem: „Szép *alakja* por között fogy, Por között a’ sírüregeben” (MTSz.: Vörösmarty 1826); „A lélek nem hal meg, de megboldogul, akit idelent megégetnek, az csak a *porhüvely*” (Jókai CD 1903).

4. Mind az obi-ugorok, mind a magyarok ősi hitvilágában az ember szellemi képességeit és szellemi erejét megjelenítő árnyéklélek¹⁵ önálló, a testtől független létre is képes. Csak teljes öntudatnál tartózkodik az emberben, a kábulat, eszméletvesztés, nagy ijedtség a lélek időleges távollétével függ össze. Az álmodó lelke is saját magától messze vándorolhat. A sámán lelke a révülés segítségével a testből kilépve¹⁶ szerzi tudományát, mely álmok vagy látomások során keletkezett emlékezeti vagy képzeleti képeken alapul (Pais 1975: 188; Vértes 1990: 115). Ennek alapján az *alak* ‘látomás, álmokép, ábrándkép’¹⁷ jelentéseit sem kell élesen különválasztanunk, mert a régiek e jelenségeket közös eredetűnek tartották. Megfigyelhetjük, hogy a *kép* ebben a jelentésben is az *alak* szinonimája: „Fényes *alak!* Szép *kép!* hogy én még – haj! kínja szívemnek – nem láttalak! *Kép*, mely létedet lelkemnek szűk lakhelyéből hozod, jövel, jövel, kebelemnek add tüzed – mit kínozol?” (MTSz.: Katona 1815 k.) „a Boldogságos

¹² Vö. *ruha, mez* ‘vminek a (hamis) megjelenési formája, látszata’ (ÉrtSz.).

¹³ Meg kell említeni, hogy a *szín* első szöveges adata 1195 k. ‘arc | közvetlen jelenlét’ jelentésben szerepel (TESz. *szín*²).

¹⁴ „nulli sua *forma* manebat” (Ovidius Met. I. 17.).

¹⁵ Vö. *árny, árnyék* (irod) ‘szellem, kísértet’ (ÉrtSz.).

¹⁶ Vö. ógör. *ἔκστασις* ‘álláshelyéből eltávozás; magánkívülről, elragadtatás’ (Soltész – Szinyei).

¹⁷ Vö. lat. *imago* ‘oly kép, mely gondolatban vagy képzelődésben áll elő, vagy valami természetfeletti oknál fogva villan meg a szem előtt, álmokép, elholtak árnya’ (Finály).

Szűznek égi *Alakja* földi *képbe*’ megjelent” (NSz.: Beöthy 1881); „nekik a’ leglelkettelebb, elcsavartabb, homályosabb és nehezebb irományok a’ legkedvesebbek, csak merész *kép-alakokat* és sok tarka ábrándozást vezessenek eleibe lelkeiknek” (MTSz.: Edvi 1825). Meg kell említeni, hogy a *tündér* szó is megjelenik ebben a fogalomkörben, nemcsak jelzőként, ‘tünékeny’ jelentésben, hanem főnévként, ‘ábrándkép’ jelentésben: „csalódom e, ’s *tündér alak* játszik szemem’ sugárral?” (MTSz.: Vörösmarty 1824); „Ész’*tündér*; az észben lebegdétselfő képzett *báb*, képzeldés; Phantasma” (NSz.: Takáts 1795 k.).

4.1. A halál bekövetkeztével az árnyéklélek újra, immár végleg elhagyja a testet, ám egy ideig láthatatlanul vagy látható formában – mint szellem, kísértet – felkeresi egykori otthonát. Az *alaknak* ezt a jelentését napjainkig adathatjuk: „Larva, Áll-ortza, *hallottas* [!] *helyeken bujdosó lélek, alak*” (NSz.: Wagner 1750); „Szellem jó. Hamlet. [...] Mennybéli őrzők! lengjete körül / Védszárnyatokkal. Mit kívánsz, kegyes *alak*?” (NSz.: Arany J. ford. 1867); „Egy este beszélgettek, mert gyakran szoktak lidércekről beszélni, halottakról, a szellemek visszatéréről. A Móki, valamikor rendes ember, nagyon jó muzsikus volt, és apám mondta, hogy ő látta megjelenni azt az *alakov*” (MTSz.: Gécz 1982).

A meghaltak lelkeinek hatalmat tulajdonítottak, ezért a halottnak a földi életben osztályrészül jutott javakat a sírban is biztosították: úgy tartották, hogy a halottnak a másik világban ételre, itálra és ruhára van szükségük. A halott bosszút tud állni¹⁸ hozzátartozóin, ha azok nem tettek kellő módon eleget a rituális előírásoknak (Vértes 1990: 122). Ezt tanúsítja a magyar *íz* szó, mely szólásokban, illetve betegségnévként¹⁹ maradt fenn (Dömötör 1981: 35): „Egyen meg az *íz*! Hogy az *íz* rágja meg!” (ÉrtSz. *íz*³). Az eredetileg ‘árnyék’ jelentésű szó feltehetően már a finnugor korban ‘árnylélek’ jelentést vett fel, majd ‘<halál utáni> ijesztő szellem’ > ‘betegséget okozó szellem’ > jelentésváltozással jöhetett létre az *íz* ‘betegség’ jelentése (TESz. *íz*³).

5. Az élők nem mindig félnek halottaiktól, sőt, néha még örülnek is az elhunyt látogatásának (Dömötör 1981: 90). Az osztyákok elhunyt családtagjaiknak testük helyettesítésére halotti bábót²⁰ készítenek fából, rongyból, kendőből, nyírkéregből vagy szörméből. A halotti bábok szerepe a test elporladásáig tart, mert a szellem addig jár haza. Az elhunyt ruháiba öltöztetik, étkezéskor ételt tesznek eléje, este levetkőztetik és becézetve lefektetik (Vértes 1990: 137). Úgy bánnak vele, mint az édesanya a kisgyermekével,²¹ illetve a kislány a játék babájával.

Más népek hiedelemvilágában is megtaláljuk azt a motívumot, hogy a halott lelke egy bábuba költözik. Az osztyékok bábú formájában „leültetik a halottat”, és enni-valót szolgálnak fel neki (Dumézil 1986: 413). Az orosz tündérmesében Világszép Vasziliszka haldokló édesanyjától egy bábút kap, amelybe halála után a lelke költözik

¹⁸ Vö. lat. *larva* ‘meghalt ember nyugtalanító és háborgató szelleme’ (Finály), ezzel szemben *Lares*, *Manes*: az elhunytak jó szellemének a neve, a kik haláluk után is gondot viselnek utódaikra (ÓkoriLex. *Alvilág; Lares; Manes*).

¹⁹ ‘rák’; ‘<a szájnak vmilyen megbetegedése>’; ‘<fogbetegség>’; ‘<juhbetegség>’ (ÚMTsz. 2. *íz*³).

²⁰ Vö. osztyák *lunk* ‘az elköltözött lelke; bálvány’ (Vértes 1990: 51; 116); obdorszki osztyák *iször* ‘árnyékkép, kísértet, felnőtt emberről halála után készített bábú’ (TESz. *íz*³).

²¹ A halotti bábok bepólyált csecsemőre emlékeztetnek (Vértes 1990: 3, 5. színes kép). Vö. *alak* (időszalag 2c.) ‘kisbaba, (kis)gyerek’: „[feleségem] karján és emlőjin most ismét egy gyönyörű kis *alakov* látok függeni (NSz.: Kazinczy 1808).

(Kámán 1972: 47). Ha megeteti a bábút, az tanácsot ad neki, és minden munkát elvégez helyette:²² „[Василиса] поставила перед куклою приготовленный ужин и сказала: »На, куколка, покушай да моего горя послушай!«” ([Vasziliszsa] letette a bábú elé az elkészített vacsorát és azt mondta: „Nesze, egyél, bábú, és hallgasd meg a bánatomat!”²³) (Kámán 1972: 189).

A halottnak étellel-itallal való ellátása, megvendéglése halotti torrá, illetve a halott emlékére rendezett lakomává szelídült. A halotti torra az elhunytat meghívták, ugyanúgy terítettek neki, mint a vendégeknek, tányérjába ételt tettek, poharába bort töltöttek (Paládi Kovács 1988–2001:IV/564). Az 1950-es években egy dunántúli faluban az elhunytat asztalhoz ültették, és a szájába ételt töltöttek, mintha élő lenne (Dömötör 1981: 221). Több európai népnél szokás, hogy karácsonykor megterítve hagyják az asztalt, bár magyar nyelvterületen nem tudnak biztos választ adni arra, hogy az elhunyt családtagjaikat várják-e vendégül, vagy az „angyalokat” (Dömötör 1981: 219).

5.1. Az *alak* szó első adata az 1405 körüli Schlägli szójegyzékben szereplő „*pupa: alak*”, amit a TESz. ‘baba | Puppe’, ill. ‘bábú | Docke’ jelentéssel adatom. Ma már nehéz arról képet alkotnunk, hogy milyen lehetett a nyelvemlékünkben említett *alak*, de figyelemre méltó, hogy a mulattatás szavainak környezetében helyezkedik el (SchlSzj.). Így lehet, hogy valamilyen bábfélre vonatkozott. 14 éves lányom megállapítása szerint az osztjások védőszellemeinek bálványai²⁴ teljesen olyanok, mint az általa készített fakanálbábok. Erősen emlékeztetnek a falusi gyerekek egykori rongybabáira is, melyet a kislányok vagy maguk készítettek, vagy édesanyjuk, nagyanyjuk a számukra, úgy, hogy kereszt alakú favázra rongyot erősítettek, törzsére rongyot csavartak, a feje fehér rongyból készült, és szépen felöltöztették (NéprajziLex. *baba*). Az *alak* szónak a régi ‘játék baba’ jelentése a nagyszótári korpuszból már nem adatolható. Az 1638-as, Pázmánytól származó idézet is valószínűleg ezért nyomatékositja a *báb*²⁵ szóval az elhalványuló jelentést: „Olyanok vagyunk, mint az esztelen gyermekecskék. Ezek holmi *bábon* és *alakon* kapnak” (NySz.).

Az ÚMTsz. *baba* szócikke alapján egy ‘rongyba betekert, fából, szalmából készült, valamilyen „babonás” célra használt emberforma bábú’-ra gondolhatunk (ÚMTsz. 1. *baba*). Kolozsvár város 1582-es törvénykezési jegyzőkönyvében is együtt említik a *báb* és az *alak* szavakat egy hasonló technikával valamely farsangi rítus céljára készült báburól szóló leírásban: „Lattuk az *Babot* hog eg kereztt modra chinalt karora eoelteoztettek vala, egi foztan [= ujjatlan köntösféle] vala raita [...] ez Rengeo Annanal penig semmy egieb Ne(m) vala egy *Babnal*, *Alaknal*” (SzT. *báb*).

5.2. Sokszor a halottak szellemei helyhez kötött védőszellemmé válnak, ha a halott köztiszteletben álló személy, például sámán volt, halotti bábujából pedig bálvány lesz (Vértes 1990: 51). Solymossy Sándor közli Noszilov leírását, miszerint a bálvány farudakra épített bálványházikóban állt, maga a bálvány „egy durván faragott fabáb, melyen az orrot egy kiálló faág, a szemeket ólomserétek jelezték; keze két hozzáillesztett botocska, lába hiányzott, az *alak* fatuskón ült”. Maga a báb faváza a fejen kívül nem látható, vastagon prémeckebe burkolják, erre húzzák a ruháját. A fej elülső része

²² Sírmellékletként a bábú az elhunytat helyettesíti, illetve szolgálja (usebti) (Hoppál et al. 1990/1994: *báb*).

²³ A zárójelben megadott magyar jelentés saját fordításom.

²⁴ Vértes 1990: 2., 6., 7., színes kép.

²⁵ Az *alak* és a *báb* szónak párhuzamos a jelentésfejlődése (Varga 2005: 65).

kezdetleges faragású merev arcot mutat, legtöbbször fémlappal van fedve: mivel állatáldozatok alkalmával a bálvány arcát, száját vérrel és zsírral kenték be, ez védte meg a korhadástól. A kiálló hegyes orrot külön illesztik hozzá, mint a vogul színjátszáshoz szükséges álarcokon látható (Solymossy 1927: 230).

Eredetileg ilyen fából faragott bálvány²⁶ lehetett a vasorrú bába elődje is. A „vasorrú” jelző a báb kiemelkedő orrú **faarcát** a korhadástól védő, **álarcként borító fémlapra** utal. Bár a *vasorrú bába* a mai nyelvhasználatban szinte azonos a ‘boszorkány’ fogalmával, valószínűleg az anyai ős nagyfokú tiszteletéből eredeztethető (Paládi Kovács 1988–2001: V/92). Ezt a feltevést igazolhatja az orosz *каменные бабы* ‘древние каменные истуканы (ösi kőbálványok²⁷)’ (SzSzRLJa *баба*) szókapcsolat, mely valószínűleg egy ‘женщина (asszony)’ > ‘бревно, чурбан (szálfa, fatuskó)’ > ‘каменное изваяние (kőszobor)’ jelentésképződés eredménye (vö. ESzRJa *баба*¹; *баба*²; *баба*³). Az ismert népmesei fordulat is ezt támaszthatja alá: „A mesehős vándorútja során erdei házikóhoz érkezik, s ebben boszorkányszerű öregasszonyra talál. Így köszönti: – Jó napot (vagy jó estét), öreganyám. Mire az öregasszony így válaszol: *Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál*, különben felfaltalak volna! A köszöntés következtében nemhogy bántaná a hőst, hanem megvendégeli, szállást ad neki, sőt úti célja elérésében is segítségére van.” (NéprajziLex. *Szerencséd, (Köszönd), hogy (öreg)anyádnak szólítottál!*). A XIV. század végétől utazók adtak hírt Jugria legendás bálványáról, az Arany-Asszonyról, ami valószínűleg a szülésnél segítő Kaltes-Asszonnal azonos (Vértes 1990: 13). Jenkinson (1562) térképének²⁸ latin nyelvű felirata tanúsítja, hogy mindig teljesült, amit a bálvány jóslott. Novickij ismertetése alapján, ha valaki jóvendölést akar (rendszerint a halászat és vadászat ügyében), az osztják sámánt **az áldozat bemutatása után** egy házikóban megköltözve hagyják, és így **kap tanácsot** az istenségtől (Pais 1975: 110).

6. A legősibb koroktól ismert a halotti maszk alkalmazása. Elképzelhető, hogy az arcvonások megőrzésére szolgált (PallasLex. *álarc*). A honfoglaló magyarok is használtak bőrből készült temetési álarcokat, a szem és a száj helyén négyzetes ezüstlemezekkel. Hasonló halotti álarcokat az obi-ugorok szinte napjainkig használtak (NéprajziLex. *álarc*).

6.1. A római előkelők átriumában kis szekrényekben elhelyezve álltak az ősök képmásai, az *imagines maiorum*, amelyek tulajdonképpen a halott arcáról vett gipszleNyomat alapján viaszból készített és megfestett mellképek, illetve álarcok voltak. Ha a család valamely tagja meghalt, az álarcokat rendszerint színészek vették magukra,²⁹ és a halott ősoket megjelenítve, jellemző gesztusaikat utánozva vitték a temetési menetben. Őelőttük haladt a friss halottat képviselő személy. Maga az elhunyt magas gyászpadon kissé feltámasztva fedetlenül feküdt. A temetésnek dramatizált jellege volt (ÓkoriLex. *temetkezés*).

A mari szokás szerint a halottat ünnepélyesen meghívják a torra vagy az emléklakomára, és az egyik rokon az elhunyt ruhájában jelenik meg, és vesz részt a táncban. A

²⁶ A *kapubálvány*, *fakép*, azaz *kapufélfa* hajdan emberforma alakú volt, a szó szoros értelmében vett bálvány, ugyanis a házat és a háznépet őrző szellemeket ábrázolták (O. Nagy 1988: 154).

²⁷ A zárójelben megadott magyar jelentés saját fordításom.

²⁸ „Idolum hoc sacerdos consultit, [...] certa consulentib[us] dat responsa, certique euentus consequuntur” (<http://www.orteliusmaps.com/book/ort162.html>).

²⁹ *imaginem fert ~ alicuius personam fert / gerit/ induit* ‘vkit képvisel, vkinek a szerepét játssza’ (Györkösy).

halott megszemélyesítésére találunk példát a magyarság körében is. A halotti torban járt rituális tánc alkalmával Karcagon 1930 táján a halottat megszemélyesítő, földön fekvő férfit táncolták körül lassú csárdásra emlékeztető lépésekkel a torban jelenlevő idősebb férfiak bárányszőrpapucsok mellé tűzött, égő gyertyával (Paládi Kovács 1988–2001: VI/274). A halottal való táncolás motívuma az ún. halottas játékokban, a temetést parodizáló *alakoskodásban* is megtalálható, és halotti toron kívül lakodalomban és farsangkor is előadhatták.

6.2. A néprajzban *alakoskodás* néven ismeretes dramatikus játékok szokásos időszaka a tél, „a téli napfordulatot életfordulatnak is érezték” (Pais 1949: 14). A lakodalom és a halotti tor az egyik állapotból a másikba való átlépés közösségi ünnepe, ezért mutatnak hasonlóságot a farsangi szokásokkal. *Alakoskodás* alkalmával az *alakovok* az egész fejet eltakaró álarcot vesznek magukra. Céljuk azonban nem valaminek a leplezése, hanem az ősök szellemének megidézése, a velük való azonosulás. Az ugorok a vadászaton elejtett medve tiszteletére és lelkének kiengesztelésére színjátékot adtak elő: az ülő helyzetben megtámasztott medvének fémorrú álarcban kellett ezt „végignéznie”. Az állat ilyenkor tulajdonképpen bálványként szerepelt (Solymossy 1927: 231). Alakoskodó népszokásaink pogány rítusok maradványai, és nagyon is valódi, a közösség számára elevenen létező dolgot jelenítenek meg. A bálvány, a maszk, a tánc és a dramatikus játék szerepe azonos. A maszkok mögött az össze, istenné vált halottak rejtőznek.³⁰ Az ünnepeken az „istenek” jelennek meg bennük vagy általuk (Zolnay 1983: 288).

7. Elemzésemben az ‘álarc’ jelentésből kiindulva sikerült megtalálni a kapcsolatot az *alak* régi, ‘baba, bábu’ jelentésével. A többi régi jelentés között feltárt összefüggéseket a megjelenés alatti „Alak, báb, baba” című dolgozatomban közöltem (Varga 2005: 65–69).

A néprajzi és művelődéstörténeti adatok alapján feltételezhető, hogy *alak* szavunk az ősi pogány vallási szókészlet eleme volt. Itt kell megemlítenünk, hogy Pais Dezső szerint a *szemfényvesztő* szót a magyar ősvallás szókincsébe tartozik, amelyet „sámánjainkra: *regös*-einkre, *táltos*-ainkra, *tündér*-einkre alkalmazhattak, minthogy az alakváltozás, teljes eltűnés képességét tulajdonították nekik (Pais 1975: 212). Lehetséges, hogy az ősi magyar mulattatóknak közük volt a sámánkodáshoz is (Pais 1953: 14). A régi idők sámánjai rejtett és eljövendő dolgok *tudói*³¹ voltak, idővel azonban „varázslókká” alacsonyodtak. Az obi-ugorok sámánjainak erő- és bűvészműveiről, szemfényvesztéseiről, önmaguk megkötözéséről³² és gyors kiszabadulásukról már a XVI. századtól maradtak feljegyzések (Vértes 1990: 202). Ez vezethetett az *alak* eredeti motiváltságának elhalványulásához, jelentésében felerősödött a ‘megtévesztés, tettetés’ jelentésmozzanat, és a szó az *ál* szócsaládjába került át.

A régi jelentések a XIX. század közepére annyira eltűntek, hogy Petőfi életművéből már teljesen hiányoznak.³³ Valószínű, hogy a *szín*, a *kép* és a *személy* szavak jelentésváltozása is befolyásolhatta az *alak* jelentésfejlődését. Ezt a feltételezést a fenti szavaknak a TESz. által dokumentált, részben régi jelentéseinek, nevezetesen a ‘forma, külső’, ‘arc’,

³⁰ Vö. *kép*, *személy* ‘képviselő, helyettes’ (TESz. *kép*, *személy*).

³¹ Vö. or. *ведьма*, ang. *witch* ‘boszorkány’ < ie. **u(e)di*- ‘lát, tud’ (Pokorny)

³² Zujev leírása szerint a sámán jósláskor összekötözi magát, majd a földre terül és félrebeszél (Pais 1975: 111).

³³ Vö. PSz.

‘kép(más)’, illetve ‘látszat’ jelentések párhuzamára alapozom. Az összefüggések feltárása rendszerszerű elemzést igényel, amely jelen dolgozat kereteit meghaladja.

FORRÁSOK

- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862: *A magyar nyelv szótára* **1**, Emich Gusztáv, Pest.
- ÉKsz.² = Pustvai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László főszerk. 1959: *A magyar nyelv értelmező szótára* **1–7**, Budapest, Akadémiai.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1930: *Magyar etimológiai szótár*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- ESzRJ. = Šanskij, N. M. red. 1965: *Ětimologičeskij slovar' russkogo jazyka* **1**, Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* **1**, Budapest, Akadémiai.
- Finály Henrik 1884: *A latin nyelv szótára*, Budapest, Franklin-Társulat.
- Györkösy Alajos főszerk. 1956: *Latin–magyar szótár*, Budapest, Akadémiai.
- Hoppál et al. = Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György 1990/1994: *Jelképtár*, Budapest, Helikon.
- Jókai CD = *Jókai összes művei (CD-Rom)*, Arcanum Adatbázis Kft., Unikornis.
- MTSz. = *Magyar történelmi szövegtár*, [<http://abit.nytud.hu/hhc3/>]
- NSz. = Az Akadémiai nagyszótár archivális cédulaanyaga (az MTA Nyelvtudományi Intézetében)
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890: *Magyar nyelvtörténelmi szótár a legrégebb nyelvmélekektől a nyelvújításig* **I**, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Ovidius = *Szemelvények Ovidius műveiből* (Auctores Latini **V**), Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona (CD-ROM)*, Avignonet Kft.
- PSz. = Gáldi László szerk. 1973: *Petőfi Sándor életművének szókészlete* **I**, Budapest, Akadémiai.
- Pokorny, Julius 1959: *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn, Francke.
- SchlSzj. = Szamota István 1894: *A schlagli magyar szójegyzék. A XV. század első nyelvéből*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Soltész Ferenc–Szinyei Endre 1875: *Görög–magyar szótár*, 2. újonnan átdolgozott és bővített kiadás, Sárospatak, [reprint: Tudománytár 1984], Könyvtértesítő Vállalat, Budapest.
- SzSzRLJa. = *Slovar' sovremennogo russkogo jazyka (v 17-i tomah)* 1948: Černyšev, V. I. glav. red.: **1**, 1956: Babkin, A. M. glav. red.: **5**, Moskva, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1975: *Erdélyi magyar szótörténelmi tár* **I**, Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára* **1–3**, Budapest, Akadémiai.

- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk.: *Új magyar tájszótár* **1**, 1979; **2**, 1988; Budapest, Akadémiai.
- Verstár = *Verstár '98 – a magyar líra klasszikusai (CD-ROM)*, Arcanum Adatbázis Kft. 2001.

HIVATKOZÁSOK

- Dömötör Tekla 1981: *A magyar nép hiedelemvilága*, Budapest, Corvina.
- Kámán Erzsébet 1972: *Orosz népköltészet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- NéprajziLex. = *Magyar néprajzi lexikon (CD-ROM)*, Arcanum Adatbázis Kft. 2004.
- O. Nagy Gábor 1988: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*, 4. kiadás, Bratislava, Madách.
- Pais Dezső 1949: Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **75**.
- Pais Dezső 1953: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **81**.
- Pais Dezső 1974: Ál, álnok, alak (A régi magyar mulattatás kifejezőképességéhez és történetéhez), *Magyar Nyelv* **70**, 257–69; 396–406.
- Pais Dezső 1975: *A magyar ősvallás nyelvi emlékei*, Budapest, Akadémiai.
- Paládi-Kovács Attila szerk. 1988–2001: *Magyar néprajz I–VII*, Budapest, Akadémiai.
- Solymossy Sándor 1927: A „vasorrú bába” és mitikus rokonai, *Ethnographia* **38**, 219–235.
- Székely György 2000: A vásári színjátszás kezdetei hazánkban, in Demeter Júlia szerk.: *A magyar színház születése*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 15–22.
- Varga Éva Katalin 2005: Alak, báb, baba, in Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 59–64.
- Vértés Edit 1990: *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Zolnay Vilmos 1983: *A művészetek eredete. Pokoljárás*, 2. bővített kiadás, Budapest, Magvető.

TARTALOM

Bakró-Nagy Marianne: Hangátvetés az obi-ugor alapnyelvben	7
Borbás Gabriella Dóra: Az Árpád-kori szövegmélekek primer képzőinek rendszere..	21
Dömötör Adrienne: Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban	37
Haader Lea: Az írott és beszélt nyelv viszonyához egy újonnan felfedezett nyelvmélek kapcsán.....	47
Hegedűs Attila: Húzólánc és/vagy tololánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia.....	53
Horváth Katalin: Lexikalizálódás vagy grammatikalizálódás? A szóösszetételek kialakulásának kérdéséhez.....	59
Horváth László: Dráma vizsgálat a felszólító módú igealakok kettősségének történetéhez	77
Juhász Dezső: A nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához	87
Németh Miklós: Az írott nyelv és a nyelvtanítók szerepe egy stabil váltakozás főntartásában.....	101
Németh Renáta: A * <i>t3r3</i> : <i>t3l3</i> tövek etimológiai összefüggéseiről	109
G. Orosz Renáta. Latin jövevényszavaink jelentésváltozásáról az Akadémiai nagyszótár „a” betűs címszavai alapján	117
Pólya Katalin: Észrevételek a <i>vajon</i> történetéhez	125
Sinkovics Balázs–Zsigri Gyula: A <i>h</i> -ra vonatkozó megszorítások történeti változásai..	133
Szeverényi Sándor: A dimenzionális melléknevek rekonstruálhatóságáról.....	153
Szirmai Diána: Az <i>agy</i> metaforikus jelentéseinek vizsgálata 1772 és 2000 közötti szövegekben.....	165
Tamásné Szabó Csilla: A magyar jogi nyelv az Erdélyi Fejedelemség korában	173
Terbe Erika: 16. századi misztilisek nyelvtörténeti, történeti szociolingvisztikai tanulmányairól.....	181
Varga Éva Katalin: Mi rejtőzik az álarc mögött? – Az <i>alak</i> jelentésváltozásai	187

Kiadja a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
<http://www.jate.u-szeged.hu/jatepress/>

Felelős kiadó: Dr. Forgács Tamás egyetemi docens, tanszékvezető
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 200, munkaszám: 32/2007.